

Empowered lives.
Resilient nations.

नेपालमा आदिवासी जनजाति महिलाको आर्थिक सशक्तीकरण

नेपालमा आदिवासी जनजाति महिलाको आर्थिक सशक्तीकरण

राष्ट्रिय आदिवासी जनजाति
महिला महासंघ (निफ)

Empowered lives.
Resilient nations.

संयुक्त राष्ट्रसंघीय विकास
कार्यक्रम, (युएनडीपी) नेपाल

२०७५

प्रथम प्रकाशन २०७५

प्रकाशक :

राष्ट्रिय आदिवासी जनजाति महिला महासंघ (निफ)

बुद्धनगर-१०, काठमाडौं, नेपाल

फोन : ९७७-१-४७८४९९२

इमेल : niwf2057@gmail.com

वेबसाइट : <http://www.niwf.org.np/>

संयुक्त राष्ट्रसंघीय विकास कार्यक्रम (युएनडीपी)

युएन हाउस, पुल्चोक, पोस्ट बक्स : १०७

काठमाडौं, नेपाल

फोन : ९७७-१-५५२३२००

फ्याक्स : ९७७-१-५५२३२९१

वेबसाइट : <http://www.np.undp.org>

प्रथम संस्करण : २०७५ (१००० प्रति)

ISBN: 978-9937-0-5540-6

प्रतिलिपि अधिकार © २०७५

राष्ट्रिय आदिवासी जनजाति महिला महासंघ (निफ) र युएनडीपी

शैक्षिक, तालिम वा ट्रेनिंगमा मूलक प्रयोजनका लागि स्रोत उल्लेख गरेर यस पुस्तकको पूर्ण वा आंशिक कुनै पनि रूपमा पुनरुत्पादन गर्न सकिने छ । प्रतिलिपि अधिकारवालाको लिखित अनुमतिविना यस पुस्तकको विक्री वा अन्य व्यापारिक प्रयोजन गर्न पाइने छैन ।

मुद्रक : नेबुला प्रिन्टर्स, लाजिठपाट

आवरण तस्बिर सौजन्य : डा. कृष्ण भट्टराज

अस्वीकरण:

यस पुस्तकमा व्यक्त विचार लेखकका हुन् र तिनले युएनडीपी, नेपालको प्रतिनिधित्व गर्दैनन् ।

कृतज्ञता सापन

प्रथमतः हामी सबै आदिवासी जनजाति महिला र विशेषगरी यस अध्ययनलाई सफलतापूर्वक सम्पन्न गर्न आफ्नो अमूल्य समय र जानकारी दिने दैलेख र डडेलेधुराका राउटे महिला, रामेछापका माफ्ती महिला, बर्दिया र सप्तरीका थारु महिला, संखुवासभाका याक्खा महिला र मुस्ताङका थकाली महिलाप्रति हार्दिक कृतज्ञता प्रकट गर्दछौं । त्यस्तै, प्रथाजनित नेतृत्व वर्ग, सरकारी अधिकारीहरू लगायतका अन्य सबै उत्तरदाता र प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा सहयोग गर्ने सबैमा हामी विशेष धन्यवाद दिन्छौं । उहाँहरूको सहयोग र सहायताविना यो अध्ययन सम्भव थिएन ।

यो अनुसन्धानका लागि अनुदान प्रदान गरेर सहयोग गर्ने युएनडीपीलाई हामी धेरै धन्यवाद दिन्छौं । त्यसैगरी, युएनडीपीका लैङ्गिक तथा सामाजिक समावेशीकरण विशेषज्ञ विन्दा मगरले यस पुस्तकलाई परिष्कार गर्न सुरुदेखि अन्त्यसम्म नै आवश्यक सहायता, निर्देशन र सुभाव प्रदान गर्नुभएकोमा उहाँलाई विशेष धन्यवाद दिन्छौं । पुस्तकको प्रारम्भिक मस्यौदा पढेर भाषा सम्पादन गरिदिनु हुने श्री नूरिया पुरीलाई हामी हार्दिक धन्यवाद दिन्छौं ।

राष्ट्रिय आदिवासी जनजाति महिला महासंघका लागि यो अनुसन्धान कार्य सफलतापूर्वक सम्पन्न गर्ने जिम्मेवारी वहन गर्ने अनुसन्धान टोली प्रमुख डा. कृष्ण भट्टचन, अनुसन्धान परियोजना संयोजक कमला थापा, अनुसन्धान टोलीका सदस्यहरू नन्द कन्दडवा, अधिवक्ता अमृता थेबे र रितु थापा मगरलाई पनि हामी धन्यवाद दिन्छौं ।

अन्त्यमा, राष्ट्रिय आदिवासी जनजाति महिला महासंघ र विशेष गरी यसका कार्यसमितिका सदस्यहरू, स्थानीय अनुसन्धान सहयोगीहरू धनसिंह राउटे, कल्पना चौधरी, कर्मवीर थारु, मागमान जिमी, गणकहरू धन बहादुर माफ्ती, लक्ष्मी जिमी, मनिषा माफ्ती, मनिषा कुरुम्वाङ याक्खा, राजकुमारी थारु र रमिता कुमारी लेखी;

स्वयम्सेवकहरु बास्मती माफी, धनबहादुर बुढा र मोहनकुमारी गौचन; सर्वेक्षण तथ्याङ्क प्रशोधनकर्ता अर्जुन भट्टराई; अर्थ अधिकृत मायालु तामाङ र अनुगमन टोलीका सदस्यहरु हिमा राई, कौशल्य राई, कृष्णकुमारी वाइबा, लक्ष्मी राई, लक्की गणेश मण्डल, मञ्जु धिमाल, निर्मला भुजेल, सावित्रा चेपाङ र सृजना प्रधानलाई धन्यवाद दिन्छौं ।

त्यस्तै, यस पुस्तकलाई अङ्ग्रेजी भाषाबाट खस नेपाली भाषामा अनुवाद गर्ने केदार भट्टराईलाई धन्यवाद दिन्छौं ।

राष्ट्रिय आदिवासी जनजाति महिला मञ्च र आदिवासी जनजाति महिला कानुनी सचेतना समूहलाई पनि यस अनुसन्धान परियोजनामा सहयोगका लागि धेरै धन्यवाद दिन्छौं ।

चिजीमाया माफी

अध्यक्ष

राष्ट्रिय आदिवासी जनजाति महिला महासंघ

बुद्धनगर काठमाडौं, नेपाल

२०७५

भूमिका

नेपाल आफ्नो प्राकृतिक सुन्दरता, वन्यजन्तु र वनस्पतिका कारण परिचित छ । वि.सं. २०६८ (सन् २०११) को राष्ट्रिय जनगणना अनुसार कुल जनसङ्ख्याको ३५.८० प्रतिशत आदिवासी जनजातिसहित नेपाल पुर्ख्यौली सम्पदा र जातीय विविधतायुक्त देश पनि हो । नेपाल अहिले अल्पविकसित मुलुकबाट स्तरोन्नति हुने क्रममा छ र अधिकांश आदिवासी जनजातिलाई प्रभावित पार्ने न्यून प्रतिनिधित्व र सीमित सशक्तीकरणका विषयवस्तुलाई सामान्यतः सम्बोधन पनि गरेको छ तथापि नेपालको यो सम्पन्नतामा गरिबी र भेदभावको धुमिल पक्ष पनि छ । विशेष चासोमा आदिवासी जनजाति महिला रहेका छन् । उनीहरू कुल जनसङ्ख्याको १८ प्रतिशतभन्दा बढी छन् र आफ्नो परिवार र समुदायका लागि महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्दागर्दै पनि ज्यादै परम्परावादी पितृसत्तात्मक समाजमा आदिवासी जनजाति र अधिकारविहीन महिलाका रूपमा सीमान्तीकरणको दोहोरो भेदभावमा परेका छन् ।

सन् २०१७ मा आयोजना भएको महिलाको स्थिति सम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघीय महिला आयोगको ६१औँ सत्रमा सदस्य राष्ट्रहरू तथा नागरिक समाजले कामको परिवर्तित विश्वमा आदिवासी जनजाति महिलामा विशेष केन्द्रित भएर महिलाको आर्थिक सशक्तीकरणका विषयवस्तुमाथि सम्बोधन गरे । आयोगले आदिवासी जनजाति महिलाले सामना गर्नु परेका चुनौती र कठिनाइलाई सम्बोधन गर्न उनीहरूको सशक्तीकरणमा केन्द्रित हुनुपर्ने आवश्यकता पहिचान गर्‍यो । यसले आदिवासी जनजाति महिलाको आर्थिक आत्मनिर्भरताका लागि सामाजिक, सांस्कृतिक, नागरिक र राजनीतिक संलग्नतामा सुधार गर्ने र अझ दिगो समुदायलाई प्रोत्साहित गर्न उनीहरूको आर्थिक विकासको महत्वलाई स्वीकृत गर्‍यो । यस कार्यले आदिवासी जनजाति महिलाको अवस्थामा सुधार मात्र गर्दैन बरु राष्ट्रिय अर्थतन्त्रमा उनीहरूलाई राम्ररी समाहित गर्न पनि योगदान गर्दछ ।

सन् २००७ मा संयुक्त राष्ट्रसंघीय महासभाबाट आदिवासी जनजातिको अधिकारसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघीय घोषणापत्र पारित भयो । यसको धारा २२ ले भन्दछ, “यस घोषणापत्रको कार्यान्वयन गर्दा आदिवासी जनजाति वृद्ध/वृद्धा, महिला, युवा, बालबालिका र अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका अधिकार र विशेष आवश्यकताहरूमा विशेष ध्यान दिइनु पर्दछ ।” यसका अतिरिक्त नेपाल आदिवासी जनजाति सम्बन्धी आईएलओको महासन्धि नम्बर १६९ को पक्षराष्ट्र पनि रहेको छ । नेपालका ३५ प्रतिशतभन्दा बढी जनता आदिवासी जनजाति छन्, ती सामाजिक-आर्थिक र राजनीतिक आधारमा सीमान्तीकरणमा नपरेको सुनिश्चित गर्ने दायित्व सरकारको रहेको छ ।

सन् २०१५ सेप्टेम्बरमा नेपालले एजेन्डा २०३० र यसका दिगो विकास लक्ष्यहरूलाई अनुमोदन गर्‍यो । यसो गर्दा कसैलाई पछाडि नछाडिने सिद्धान्त र असमानतालाई सम्बोधन गरिने कुराप्रति प्रतिवद्धता पनि नेपालले गरेको छ ।

माथि उल्लेख गरिएका सन्दर्भमा नेपालमा आदिवासी जनजाति महिलाको यथार्थ स्थिति बुझ्न र उनीहरूको आर्थिक विकासका चुनौती र अवसरहरूबारे अभि राम्रोसँग थाहा पाउन राष्ट्रिय आदिवासी जनजाति महिला महासंघसँगको साभेदारीमा युएनडीपी नेपालले “नेपालमा आदिवासी जनजाति महिलाको आर्थिक सशक्तीकरण”का सम्बन्धमा यो अनुसन्धान गरेको छ ।

यस अनुसन्धानले पुर्ख्यौली भूमि गुमाएको र वन तथा प्राकृतिक स्रोतहरूमाथिको पहुँचमा बन्देज लगाइएको, कठोर पितृसत्तात्मक श्रम विभाजन, जग्गाको स्वामित्वका मान्यता तथा निर्णय प्रक्रियामा सहभागिता लगायतका विषयवस्तु/मुद्दाहरूको परीक्षण गर्नेछ । आदिवासी जनजाति महिलाले उनीहरूका आफ्ना संस्कृति, परम्परागत सिप र सम्पदाहरूलाई कायम राख्न, संरक्षण र प्रवर्द्धन गर्न सकून् भनेर उनीहरूलाई कसरी राम्रोसँग सशक्त बनाउन सकिन्छ भन्ने सिफारिस गर्ने क्रममा यसले पर्यापर्यटनको विकास र उच्च मूल्यका नगदे बालीको विकासलाई पनि सम्बोधन गर्नेछ ।

२०७२ असोजमा नयाँ संविधान जारी तथा सङ्घीयताको कार्यान्वयनले पनि नेपालमा स्थानीय निकायको निर्वाचन लगायतबाट निर्णय प्रक्रियामा आदिवासी जनजाति महिलाको सबल भूमिकाका लागि नयाँ अवसर प्रदान गरेको छ । आदिवासी जनजातिले उनीहरूको आफ्नो जीविकोपार्जनमा राम्रो योगदान पुऱ्याउन र समुदायका हरेक सदस्यका लागि उत्पादकत्व सुनिश्चित गर्न सक्छन् ।

नेपालभरका आदिवासी जनजातिको विविधतालाई आत्मसात गर्दा उनीहरूको सशक्तीकरण गर्न एकीकृत पद्धतिको प्रवर्द्धन गर्ने र उनीहरूका विषयवस्तुहरूलाई

कसरी राम्ररी संयोजन गर्ने तथा सहायता उपलब्ध गराउने भन्ने कुरा पनि उत्तिकै महत्वपूर्ण हुन्छन्। “एक आपसमा सहयोगको” गति तीव्र भएको अवस्थामा आदिवासी जनजाति महिलाको आर्थिक सशक्तीकरणलाई सहयोग गर्न सक्ने नीतिगत परिवर्तनलाई कार्यान्वयन गर्न सहज हुनेछ ।

“नेपालमा आदिवासी जनजाति महिलाको आर्थिक सशक्तीकरण” का सम्बन्धमा भएको यस अध्ययनले दिगो विकासका लक्ष्य हासिल गर्ने नेपालको प्रयत्नमा कोही पछि नपर्नु वा जानाजान बेवास्ता नगरियून् भन्ने सुनिश्चित गर्न विभिन्न सरोकारवालाहरूलाई सहयोग गर्दछ भन्ने कुरामा म विश्वस्त छु । स्थानीय संस्कृति र परम्परालाई कायम राख्दै आदिवासी जनजाति महिलाको आर्थिक विकासमा महिलाको भूमिका प्रवर्द्धन गर्न सकिने धेरै सकारात्मक उपायहरू अभै पनि छन् ।

यस प्रकाशन मार्फत आदिवासी जनजाति महिला र उनीहरूको आर्थिक समृद्धिको महत्वको स्पष्ट सङ्केत पाइने र नेपालमा तीनवटै तहका सरकार र अन्य सरोकारवालाहरूबाट थप ठोस कार्ययोजनाको थालनी हुने पनि म आशा गर्दछु ।

यो प्रयत्नलाई अग्रता दिएकोमा म राष्ट्रिय आदिवासी जनजाति महिला महासंघलाई बधाइ र यस अध्ययनलाई गरेको सहयोगका लागि आदिवासी जनजाति महिला कानुनी सचेतना समूह र राष्ट्रिय आदिवासी जनजाति महिला मञ्चलाई धन्यवाद दिन्छु ।

युएनडीपी नेपालका आदिवासी जनजातिको आर्थिक अधिकार पूरा गर्न र दिगो विकास लक्ष्य प्राप्तिको लागि लैङ्गिक सशक्तीकरण र समावेशीकरणमा सहयोगको लागि निरन्तरता दिन प्रतिवद्ध छ ।

रेनोड मेयर

युएनडीपीका आवासीय प्रतिनिधि का. मु.

संक्षिप्त शब्दावली

एक्याप	(ACAP)	: अन्नपूर्ण संरक्षण आयोजना
संस	(CA)	: संविधान सभा
प्रजिअ	(CDO)	: प्रमुख जिल्ला अधिकारी
सिड	(CEDAW)	: महिला विरुद्ध हुने सबै प्रकारका भेदभाव अन्त्य गर्ने महासन्धि
सर्ड	(CERD)	: सबै किसिमका जातिय भेदभाव उन्मूलन गर्ने सम्बन्धी महासन्धि
सीएफयूजी	(CFUG)	: सामुदायिक वन उपभोक्ता समूह
सिपीसी	(CPC)	: सामुदायिक उत्पादन केन्द्र
सीटीईभीटी	(CTEVT)	: प्राविधिक शिक्षा तथा व्यावसायिक तालिम परिषद्
डीएफआईडी	DFID	: बेलायती अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग नियोग
डानिडा	(DANIDA)	: डेनिस अन्तर्राष्ट्रिय विकास नियोग
ववि	(DOF)	: वन विभाग
ईईआईडब्ल्यूएफ	(EEIWF)	: आदिवासी जनजाति महिलाको आर्थिक सशक्तीकरण कोष
एफजीडी	(FGD)	: लक्षित समूह छलफल
एफपिक	(FPIC)	: स्वतन्त्र,अग्रिम जानकारी सहितको मञ्जुरी
जीआईजेड	(GIZ)	: जर्मन अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग नियोग
आईसीसिपीआर	(ICCPR)	: नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध
आईसीईएससीआर	(ICESCR)	: आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध
आईआईडीएस	(IIDS)	: एकीकृत विकास अध्ययन केन्द्र
आईएलओ	(ILO)	: अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठन

इनोल्याग	(INWOLAG) : आदिवासी जनजाति महिला कानुनी सचेतना समूह
आईएपीज	(IPs) : आदिवासी जनजाति
जाइका	(JICA) : जापान अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग नियोग
एलडीओ	(LDO) : स्थानीय विकास अधिकारी
लाहूर्निप	(LAHURNIP) : नेपालका आदिवासीहरूको मानव अधिकार सम्बन्धी वकिल समूह
एमसीडीसी	(MCDC) : महुली सामुदायिक विकास केन्द्र
मेडेप	(MEDEP) : लघु उद्यम विकास कार्यक्रम
मेड्पा	(MEDPA) : गरिबी निवारणका लागि लघु उद्यम विकास
वन मन्त्रालय	(MFSC) : वन तथा भूसंरक्षण मन्त्रालय
कानुन मन्त्रालय	(MoLJPA) : कानुन, न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालय
महिला मन्त्रालय	(MoWCSW) : महिला, बालबालिका तथा समाज कल्याण मन्त्रालय
नेफिन	(NEFIN) : नेपाल आदिवासी जनजाति महासंघ
प्रतिष्ठान	(NFDIN) : आदिवासी जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान
गैसस	(NGO) : गैरसरकारी संस्था
नोराड	(NORAD) : नर्वेला अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग नियोग
एनटीईएफ	(NTFP) : गैरकाष्ठ वन पैदावर उत्पादन
निफ	(NIWF) : राष्ट्रिय आदिवासी जनजाति महिला महासंघ
निफ—मञ्च	(NIWFourm) : राष्ट्रिय आदिवासी जनजाति महिला मञ्च
पाफ्	(PAF) : गरिबी निवारण कोष
एसडीसी	(SDC) : स्विस् विकास सहयोग नियोग
एसजीएम	(SGM) : यौनिक तथा लैङ्गिक अल्पसङ्ख्यक
युएन	(UN) : संयुक्त राष्ट्रसंघ
युएनडीपी	(UNDP) : संयुक्त राष्ट्रसंघीय विकास कार्यक्रम
युएनड्रिप	(UNDRIP) : आदिवासी जनजातिको अधिकार सम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघीय घोषणापत्र
भीडीसी	(VDC) : गाउँ विकास परिषद्

शब्दावली

ऐलनी	: दर्ता नभएको जमिन
बडघर	: थारु आदिवासी जनजातिको प्रथाजनित संस्थाको प्रमुख
छेवर	: जन्मदेखि ३, ५, ७, ११, १३ जस्ता बिजोर वर्ष पारेर छोरा मान्छेको पहिलो पटक विधिपूर्वक कपाल काट्ने काम
ग्रामीण विकास बैङ्क	: ग्रामीण विकास बैङ्क
घम्प	: थकाली आदिवासी जनजातिको प्रथाजनित संस्थाका प्रमुख
घुन्दल	: घम्पका सहयोगी
गुरुबा	: थारु धार्मिक पुरेत/पुजारी
हस्तकला महासंघ	: हस्तकला महासंघ
हलो	: गोरु राँगा आदिले तानेर खेतबारी जोत्ने साधन
जाँड	: स्थानीस्तरमा उत्पादन हुने एक प्रकारको मदिरा, बियर
कम्लरी/कमैया	: थारु आदिवासी जनजातिलाई बनाइने "बँधुवा मजदुर", दासत्व वा अस्वैच्छिक व्यक्तिगत दासत्वको एउटा प्रकार
किपट	: लिम्बू जस्ता आदिवासी जनजातिको सामूहिक खेती प्रणालीका लागि प्रयोग हुने भूमि
किसान लघुवित्त	: किसान लघुवित्त
कुकाट	: कमसल वा कम बलियो खालको रुख, जस्तै सिमल
लोक्ता	: हाते कागज बनाउन प्रयोग हुने वनस्पति, बिरुवा
मनुस्मृति	: हिन्दु धार्मिक विधिशास्त्र/कानुनी शास्त्र

मर्चा	: स्थानीय जाँड/रक्सी (मदिरा) बनाउन प्रयोग गरिने एक प्रकारको मसला
मुखिया	: राउटे र माझी आदिवासी जनजातिका प्रथाजनित संस्थाका प्रमुख
मुलुकी ऐन	: वि.सं.१९१० (सन् १८५४) मा जारी भएको नेपालको पहिलो कानून, विधिसंहिता, (अहिले वि.सं. २०२१ को मुलुकी ऐन)
न्होकोन चोलो	: थकाली आदिवासी जनजाति समुदायमा छोरीलाई पहिलो पटक रजस्वला भएपछि दिइने प्रथाजनित पहिरन, पोसाक
पेवा	: महिलाको स्वआर्जनको सम्पत्ति
फापर	: पहाडी र हिमाली क्षेत्रमा फल्ने एक प्रकारको अन्न
राडी पाखी	: परम्परागत तरिकाले बनाइने उनीका वस्तु
रक्सी	: स्थानीयस्तरमा पारिने मदिरा
सौर्य बचत्	: सौर्य बचत तथा ऋण
सुकुटी	: सुकाएर राखिएको मासु
टेर्रा नुलियुस्	: उपनिवेशकर्ताले कसैको हकदैया नलाग्ने जमिन भनी आदिवासी जनजातिको भूमि, भूभाग लिने सिद्धान्त
उवा	: हिमाली क्षेत्रमा फल्ने गहुँ र जौ जस्तै एक प्रकारको अन्न

विषय सूची

कृतज्ञता स्थापन	७
भूमिका	३
संक्षिप्त शब्दावली	४८
शब्दावली	८
१. परिचय	१
२. घरघुरी सर्वेक्षणका उत्तरदाताको विवरण	२०
३. आदिवासी जनजाति महिलाको आर्थिक सशक्तीकरणमा विद्यमान कानून र नीतिहरू	३१
४. आदिवासी जनजाति महिलाको आर्थिक सशक्तीकरणका आयात	४३
५. प्रचलित कानून र नीतिहरूबारे सचेतना र तिनीहरूबाट फाइदा	६२
६. भेदभाव, जोखिम, चुनौती र अवसरहरू	८७
७. पहिचान गरिएका आवश्यकता र आगामी कदम	१०१
सन्दर्भ सामग्री सूची	११७
परिशिष्टहरू	११९

परिचय

आदिवासी जनजाति

आदिवासी जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान ऐन, २०५८ ले ५९ वटा आदिवासी जनजातिलाई सूचीकृत गरेको छ । त्यस सूचीलाई आर्थिक क्षेत्रका आधारमा चार वर्गमा पुनः वर्गीकरण गर्न सकिन्छ (तालिका १ हेर्नुहोस्) । यस ऐनको दफा १(क) बमोजिम “आदिवासी जनजाति” भन्नाले आफ्नो मातृभाषा र परम्परागत रीतिरिवाज, छुट्टै सांस्कृतिक पहिचान, छुट्टै सामाजिक संरचना र लिखित वा अलिखित इतिहास भएको अनुसूची बमोजिमको जाति वा समुदाय सम्झनु पर्छ ।” (नेपाल सरकार २००२:१७०) । आदिवासी तथा जनजाति सम्बन्धी महासन्धि (१६९) अर्को शब्दमा भन्दा आईएलओ महासन्धि १६९, सन् १९८९ अनुसार आदिवासी जनजातिलाई निम्न आधारमा परिभाषित गरिएको छ:

“(क) सामाजिक, सांस्कृतिक र आर्थिक अवस्थाका कारण राष्ट्रिय समुदायका अन्य समूहबाट भिन्न रहेका, आफ्नै परम्परा वा प्रथा वा विशेष कानून वा नियमका कारणबाट पूर्ण वा आंशिक रूपमा नियमित हुने हैसियत भएका स्वतन्त्र मुलुकका आदिवासीहरू,

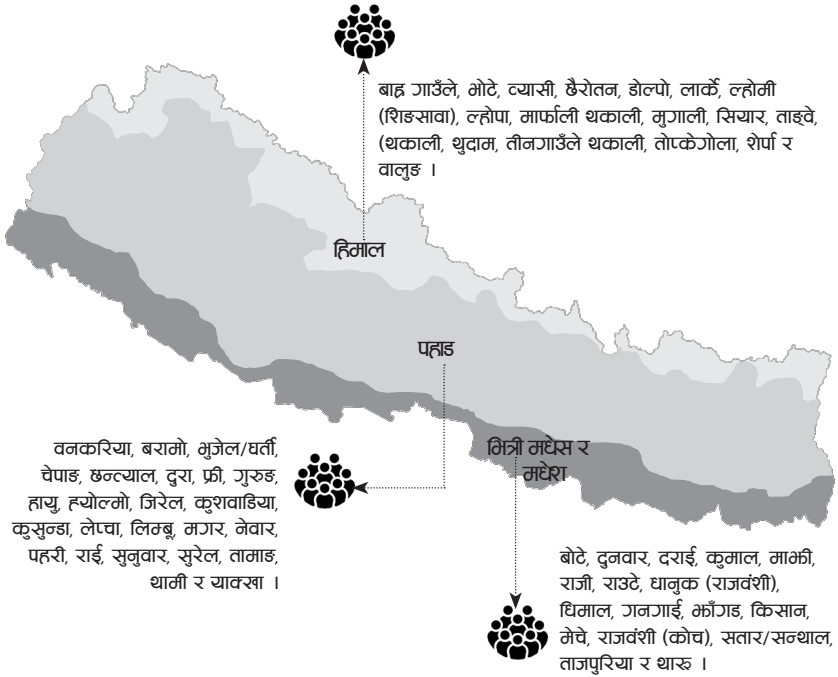
(ख) विजय गरिएको बेला वा औपनिवेशीकरण गरिएको समयमा वा वर्तमान राज्यको सिमाना कोरिएका बखत कुनै मुलुक वा सो मुलुक रहेको कुनै भौगोलिक क्षेत्रमा बसोबास गर्ने बासिन्दाहरूले वंश भएका कारण आदिवासी मानिने र आफ्नो कानुनी हैसियत जस्तोसुकै भए तापनि आफ्ना केही वा सबै सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक र राजनीतिक संस्था कायम राख्ने स्वतन्त्र मुलुकका जनताहरू ।” (आईएलओ १९८९)

तालिका १. नेपाल सरकारबाट औपचारिक रूपमा आदिवासी जनजाति भनेर पहिचान गरिएका र सन् १९९० मा स्थापना भएको नेपालका ५९ आदिवासी जनजातिहरूको छाता सङ्गठन नेपाल आदिवासी जनजाति महासंघ (नेफिन) बाट विकसित अवस्थाका आधारमा पाँच समूहमा विभाजन गरिएका ५९ आदिवासी जनजातिहरूको सूची :

नेपाल सरकारबाट औपचारिकरूपमा पहिचान गरिएका ५९ आदिवासी जनजातिहरूको सूची	
भौगोलिक क्षेत्र	आदिवासी जनजाति
(१) हिमाल	(१) बाह्र गाउँले, (२) भोटे, (३) व्यासी, (४) छैरोतन, (५) डोल्पो, (६) लाके, (७) ल्होमी (शिङसावा), (८) ल्होपा, (९) मार्फाली थकाली, (१०) मुगाली, (११) सियार, (१२) ताङ्बे, (१३) थकाली, (१४) थुदाम, (१५) तीन गाउँले थकाली (१६) तोफ्केगोला, (१७) शेर्पा र (१८) वालुङ ।
(२) पहाड	(१) वनकरिया, (२) बरामो, (३) भुजेल/घर्ती, (४) चेपाङ, (५) छन्त्याल, (६) दुरा, (७) फ्री, (८) गुरुङ, (९) हायु, (१०) ह्योल्मो, (११) जिरेल, (१२) कुशवाडिया, (१३) कुसुन्डा, (१४) लेप्चा, (१५) लिम्बू, (१६) मगर, (१७) नेवार, (१८) पहरी, (१९) राई, (२०) सुनुवार, (२१) सुरेल, (२२) तामाङ, (२३) थामी र (२४) याक्खा ।
(३) भित्री मधेस	(१) बोटे, (२) दनुवार, (३) दराई, (४) कुमाल, (५), माभी, (६) राजी र (७) राउटे ।
(४) मधेस	(१) धानुक (राजवंशी), (२) धिमाल, (३) गनगाई, (४) भौँगड, (५) किसान, (६) मेचे, (७) राजवंशी (कोच), (८) सतार/सन्थाल, (९) ताजपुरिया र (१०) थारु ।
विकासको अवस्थाका आधारमा नेपाल आदिवासी जनजाति महासंघ (नेफिन) ले वर्गीकरण गरेका आदिवासी जनजाति	
विकासको अवस्थाको समूह	आदिवासी जनजाति
(१) लोपोन्मुख जाति	(१) वनकरिया, (२) हायु, (३) किसान, (४) कुसुन्डा, (५) कुशवाडिया, (६) लेप्चा, (७) मेचे, (८) राजी, (९) राउटे र (१०) सुरेल ।
(२) अति सीमान्तिकृत आदिवासी जनजाति	(१) बरामु, (२) बोटे, (३) चेपाङ, (४) दनुवार, (५) धानुक, (६) भौँगड, (७) ल्होमी, (८) माभी, (९) सतार (सन्थाल), (१०) सियार, (११) थामी र (१२) थुदाम ।
(३) सीमान्तिकृत आदिवासी जनजाति	(१) भोटे, (२) भुजेल, (३) दराई, (४) धिमाल, (५) डोल्पो, (६) दुरा, (७) फ्री, (८) गनगाई, (९) कुमाल, (१०) लाके, (११) ल्होपा, (१२) मुगाल, (१३) पहारी, (१४) राजवंशी, (१५) सुनुवार, (१६) ताजपुरिया, (१७) तामाङ, (१८) थारु, (१९) तोफ्केगोला र (२०) वालुङ ।
(४) लाभबाट वञ्चित आदिवासी जनजाति	(१) बाह्र गाउँले, (२) व्यासी, (३) छैरोतन, (४) छन्त्याल, (५) गुरुङ, (६) जिरेल, (७) लिम्बू, (८) मगर, (९) मार्फाली थकाली, (१०) राई, (११) शेर्पा, (१२) ताङ्बे, (१३) तीनगाउँले थकाली, (१४) याक्खा र (१५) ह्योल्मो ।
(५) उन्नत आदिवासी जनजाति	(१) नेवार र (२) थकाली

स्रोत : भट्टचन (२०१२:३-४) बाट साभार^१

१. नेफिनको पाँच समूहमा वर्गीकरण शिक्षा, आम्दानी, स्वास्थ्य, जमिनको खनजोत र अन्य सम्पत्ति जस्ता विकासका सूचकहरूमा आधारित छ । विकासका यी सूचकहरू भूमि, भूभाग वा स्रोतमाथिको स्वामित्व वा नियन्त्रण, स्वायत्तता, स्वशासन, प्रथाजनित कानुन, मातृभाषा, वा परम्परागत ज्ञान जस्ता सूचकहरूमा आधारित छैन ।

विसं २०६८ को राष्ट्रिय जनगणना अनुसार नेपालको कुल जनसङ्ख्या २६,४९४,५०४ मध्ये महिला ५१.५० प्रतिशत र आदिवासी जनजाति ३५.८० प्रतिशत छ । (हेर्नुहोस्: परिशिष्ट १, निफ २०१४: २-५) । नेपालको महिला जनसङ्ख्या ५१.५० प्रतिशत महिलामध्ये आदिवासी जनजाति महिला १८.६७ प्रतिशत छन् (हेर्नुहोस्: परिशिष्ट १) । निफ (२०१४:४) अनुसार राष्ट्रिय जनगणनाको प्रतिवेदनले ५९ मध्ये ११ वटा आदिवासी जनजातिको सूची उपलब्ध गराएको छैन । तिनमा थुदाम, सुरेल, वनकरिया, लार्के, बाह्रगाउँले, माफाली थकाली, मुगाली, ताङ्गे, तीनगाउँले थकाली, छैरोतन र फ्री रहेका छन् । तथापि १२ वटा आदिवासी जनजाति भने थपिएका छन् । तिनीहरूमा यस अघि राई आदिवासी जनजाति समूह अन्तर्गत समावेश गरिएका आठपहरिया, वाहिङ, बान्तवा, चान्निङ, खालिङ, कुलुङ, लोहोरुङ, मेवाहाङ, नाछिरिङ, साम्पाङ थुलुङ र याम्फु र यस अघि गुरुङ आदिवासी जनजातिअन्तर्गत समावेश घले रहेका छन् ।

इन्स्टिच्युट अफ इन्टिग्रेटेड डिभलपमेन्ट स्टडिज (आईआईडीएस) को एउटा प्रतिवेदनमा आधारित भएर भट्टचनले नेपालका आदिवासी जनजातिले अपनाएका

सातवटा रणनीतिहरू निम्न अनुसार रहेको उल्लेख गरेका छन् :

- “(क) **फिरन्ते** : राउटे नेपालको एक मात्र फिरन्ते जाति हो । यो समुदाय सुदूर पश्चिमाञ्चल तथा मध्यपश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रका जङ्गलमा उनीहरूको परम्परागत फिरन्ते जीवनशैलीलाई निरन्तरता दिन अझै पनि प्रतिवद्ध छ । वन जङ्गलको स्वामित्व र/वा नियन्त्रण र/वा व्यवस्थापन सरकार, समुदाय र आदिवासीभन्दा भिन्न मानिसहरूबाट भएका कारणले परम्परागत शैलीको जीवनयापनलाई निरन्तरता दिन उनीहरूले कठिन सङ्घर्षको सामना गर्नु परिरहेको छ । केही राउटे सरकारबाट बसोबास गराइएका छन् भने बाँकी रहेका चाहिँ सरकार र गैरसरकारी संस्थाहरूले बसोबास गर्न दिएको सल्लाह अस्वीकार गरिरहेका छन् ।
- (ख) **खोरिया फँडानी र बागबानी**: वनकरिया, चेपाङ र कुसुन्डा जातिका मानिस जीवीकोपार्जनका लागि मुख्य रूपमा खोरिया फँडानीमा भर पर्छन् ।
- (ग) **खोरिया फँडानी, बागबानी तथा खेतीपाती** : तीन आदिवासी जनजाति (हायु, राजी र थामी) जीविकोपार्जनका लागि खोरिया फँडानी, बागबानी तथा खेतीपातीमा भर पर्दछन् ।
- (घ) **बागबानी र खेतीपाती** : चौधवटा (बरामु, भुजेल, छन्त्याल, दुरा, फ्री, लिम्बू, लेप्चा, मगर, पहरी, राई, सुनुवार, सुरेल, तामाङ र याक्खा) आदिवासी जनजाति समुदाय बागबानी र खेतीपातीमा निर्भर छन् ।
- (ङ) **पशुपालन, कृषि र औद्योगिक गतिविधि** : दसवटा (बाह्र गाउँले थकाली, व्यासी, छैरोतन, गुरुङ, जिरेल, लार्के, सियार, ताङबे, थकाली र तीन गाउँले) आदिवासी जनजाति जीविकोपार्जनका लागि पशुपालन, कृषि र औद्योगिक गतिविधिमा निर्भर छन् ।
- (च) **खेतीपाती** : पन्ध्रवटा (बोटे, माफी, दनुवार, दराई, धानुक, धिमाल, गनगाई, भाँगड, किसान, कुमाल, मेचे, राजवंशी, सन्थाल, ताजपुरिया, थारु, (राजवंशी)) आदिवासी जनजाति जीविकोपार्जनका लागि कृषिमा मात्र निर्भर छन् ।
- (छ) **खेतीपाती र औद्योगिक गतिविधि** : तीनवटा (मार्फाली थकाली, नेवार र थकाली)^२ आदिवासी जनजाति जीविकोपार्जनका लागि आंशिक रूपमा कृषि र मुख्य रूपमा औद्योगिक गतिविधिमा निर्भर छन् ।” (भट्टचन २०१२:१२-१३)

२. मार्फाली थकाली र थकाली आदिवासी/जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान ऐन, २०५८ मा बेगलाबेगले सूचीकृत छन् ।

सरकारी तथ्याङ्कले नेपालको कुल जनसङ्ख्याको आधाभन्दा केही बढी महिला र कुल जनसङ्ख्याको एक तिहाई आदिवासी जनजाति महिला रहेको देखाएको छ । सामान्य रूपमा महिलाको र विशेष गरी आदिवासी जनजाति महिलाका लागि सामाजिक न्याय प्रवर्द्धन नगर्दासम्म नेपाल शान्तिपूर्ण, लोकतान्त्रिक र समृद्ध राष्ट्र हुन सक्दैन । सबै आदिवासी जनजातिले उनीहरूको पुर्ख्यौली भूमि, भूभाग र स्रोतहरूमाथिको स्वामित्व र नियन्त्रण गुमाइ सकेका छन् । तिनीहरूमध्ये अधिकांश गरिबी, अशिक्षा र खाद्यान्नको अभावमा गुजारा गरिरहेका छन् ।

अन्तर्राष्ट्रिय दायित्व

नेपालले मानव अधिकार सम्बन्धी धेरै अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरूलाई अनुमोदन गरेको छ । तीमध्येका ज्यादै महत्वपूर्णमा सन् २००७ मा आदिवासी जनजातिको अधिकारसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघीय घोषणापत्रलाई पारित तथा सन् २००७ मा अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनको महासन्धि नं. १६९, सन् १९७१ मा सबै किसिमका जातीय भेदभाव उन्मूलन गर्ने महासन्धि, सन् १९९१ मा आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध र महिला विरुद्ध हुने सबै प्रकारका भेदभाव उन्मूलन गर्ने महासन्धि अनुमोदन रहेका छन् । तर सबैभन्दा चासो र समस्याको विषय चाहिँ सन्धि, महासन्धि तथा घोषणापत्रहरूको अनुमोदन गर्ने काममा सरकार ज्यादै नै राम्रो अवस्थामा रहनु तर तिनको अर्थपूर्ण कार्यान्वयन नहुनुमा रहेको छ ।

सन् २०१५ मा विश्वका नेताहरूबाट अनुमोदन भएको सन् २०३० को कार्यसूची दिगो विकास लक्ष्यहरूले "हरेक महिला र बालिकाले पूर्ण लैङ्गिक समानताको उपभोग गर्ने" विश्वको परिकल्पना गरेको छ । त्यसका साथै जमिन र अरु खालका सम्पत्ति, आर्थिक सेवा, पैतृक सम्पत्ति तथा प्राकृतिक स्रोतका साथै आर्थिक स्रोतहरूमा महिलालाई समान अधिकार प्रदान गर्न राष्ट्रिय कानून बमोजिम सुधारको प्रयास थाल्ने परिकल्पना पनि यसले गरेको छ (ट्रान्सफरमिड आवर वर्ल्ड : दी २०३० एजेन्डा फर सस्टेनेबल डिभलपमेन्ट-२०१५) । आदिवासी जनजातिको अधिकारका सन्दर्भमा दिगो विकासका लक्ष्यहरूको कार्यान्वयन योजनालाई आदिवासी जनजातिको अधिकारसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघीय घोषणापत्रसँग मेल खाने बनाइनु आवश्यक छ । नेपाल सरकारले सन् २०३० सम्ममा दिगो विकास लक्ष्य हासिल गर्नका लागि मार्गचित्र तय गर्नुका साथै गर्नुपर्ने कार्य पनि सुभाएको छ । त्यसका लागि कडा र निरन्तर अनुगमनको आवश्यक पर्दछ ।

आदिवासी जनजाति महिलाको आर्थिक सशक्तीकरण

गोर्ला, मल्होत्रा, नन्दा र मेहरा (२०११:३) लेख्छन् "महिलाको अधिकार प्राप्ति गर्न तथा आर्थिक वृद्धि, गरिबी न्यूनीकरण, स्वास्थ्य, शिक्षा र समाज कल्याण जस्ता विस्तृत दिगो विकास लक्ष्यहरू दुवैलाई हासिल गर्नका लागि महिलालाई आर्थिक रूपमा सशक्त पार्नु अति आवश्यक रहेको छ भन्ने कुरालाई आत्मसात गर्ने क्रम बढ्दो छ । "उनीहरूका अनुसार "महिलामा आर्थिक रूपमा सफल हुने र अग्रता लिने दुवै क्षमता हुँदा मात्र महिला आर्थिक रूपमा सशक्त हुन्छन्" र "आर्थिक रूपमा सफल हुन र अग्रता लिन महिलाका लागि आर्थिक संघसंस्थाहरूमा निष्पक्ष र समान पहुँचका साथै बजारमा प्रतिस्पर्धा गर्नका लागि सिप तथा स्रोत साधन आवश्यक पर्दछ" गोर्ला, मल्होत्रा, नन्दा र मेहरा (२०११:४) । तथापि यस अध्ययनको सीमा के हो भने उनीहरूले महिलालाई एकनासको समूहका रूपमा व्यवहार गरेका छन्, जुन अवस्था नेपाललगायत धेरै देशहरूमा रहेको छैन ।

उपलब्ध पूर्वकार्य सामग्रीको समीक्षाले आर्थिक सशक्तीकरण र महिलाको आर्थिक सशक्तीकरणका सम्बन्धमा सैद्धान्तिक, पद्धतिगत र व्यावहारिक प्रयोगका प्रशस्त सामग्री रहेको उजागर गरेको छ । साथै, जात तथा लिङ्गका आधारमा हुने भेदभावमा आधारित अर्थतन्त्रका सामग्री पनि प्रशस्तै उपलब्ध छन् । तर महिलाको आर्थिक सशक्तीकरणका मूलधारका कुनै पनि सामग्रीले विषयवस्तुलाई ग्रहण गर्न अथवा आदिवासी महिलाको आर्थिक सशक्तीकरणलाई राम्ररी बुझ्न सहयोग गर्न सकेका छैनन् । आदिवासी अर्थात् मूलवासी तथा टोरेस स्ट्रेट आइल्यान्डरका अस्ट्रेलियालीको आर्थिक सशक्तीकरणका लागि अस्ट्रेलिया सरकारले नेतृत्वदायी पहल थालेको छ । प्रतिवेदनले आदिवासी अस्ट्रेलियालीको समृद्धिमा सुधार गर्नका लागि पाँचवटा प्रमुख क्षेत्रमा ध्यान केन्द्रित गरेको छ । तिनीहरूमा "आर्थिक विकासलाई सहयोग गर्ने वातावरण सिर्जना गर्ने आधारको सुदृढीकरण; शिक्षा; सिप विकास र रोजगारी; व्यावसायिक विकास र उद्यमशीलतामा सहायता; र आर्थिक सुरक्षा र स्वतन्त्रता हासिल गर्न जनतालाई सहयोग" (अस्ट्रेलिया सरकार २००७) पर्दछन् । तथापि, यो रणनीति अस्ट्रेलियाका आदिवासी महिलाको आर्थिक सशक्तीकरणमा केन्द्रित छैन ।

महिला तथा अर्थतन्त्रका सम्बन्धमा लेखनमा सक्रिय तथा लैङ्गिक दृष्टिकोणबाट आर्थिक पक्ष केलाउने नेपालकी अग्रणी अर्थशास्त्री तथा लैङ्गिकता विज्ञ मीना आचार्य लेख्छु हुन्छ, "नेपालमा महिलाको अवस्थाका सम्बन्धमा गरिएको शृङ्खलात्मक अध्ययन (सेडा, १९७९-८१) ले नेपाली महिलाको आर्थिक गतिविधिको स्वस्थमा जात/जातीयताले महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको छ" (आचार्य २००१:१३०) । जात/जातीयता र आर्थिक गतिविधिहरू अन्तरसम्बन्धित भए पनि धेरै अध्ययनले

आदिवासी जनजाति महिला र दलित, मधेसी, मुसलमान महिलालगायत अन्य सीमान्तीकृत महिला समूहहरूको आर्थिक सशक्तीकरणबारे गहन अध्ययन गरेका छैनन् । आदिवासी महिलाभन्दा ब्राह्मण/क्षेत्री महिलालाई बढी आर्थिक सशक्तीकरण गर्नु आवश्यक छ भन्ने अर्थ लाग्ने गरी आचार्य अगाडि लेख्नु हुन्छ, "... भोट बर्मेली समूहका महिला भारोपेली समूहका महिलाभन्दा बढी उद्यमशीलता उन्मुख तथा बजारमा बढी आर्थिक गतिविधिमा संलग्न हुने गरेका छन्" (आचार्य २००१: १३०), जुन भ्रमात्मक निष्कर्ष हो । चैतन्य सुब्बा, विश्वम्भर प्याकुरेल, तुङ्गशिरोमणि बास्तोला, मोहन खाजुम सुब्बा, निर्मलकुमार राउत र बाबुराम कार्की जस्ता आदिवासी र गैर आदिवासी दुवै थरी विज्ञहरूले नेपालका आदिवासीको सामाजिक र आर्थिक अवस्थाका बारेमा लेखेका एउटा पुस्तकमा लैङ्गिक विश्लेषण गरेका छैनन् । साथै, त्यसमा आदिवासी जनजाति महिलाको आर्थिक सशक्तीकरणबारे थोरै मात्र सूचना छ (सुब्बा र अरु: २००१) ।

छोटकरीमा भन्दा विश्वव्यापी रूपमा होस् अथवा नेपाली पूर्वकार्य सामग्रीमा होस् आदिवासी जनजाति महिलाको आर्थिक सशक्तीकरणका सम्बन्धमा कतै पनि किताब, लेख वा प्रतिवेदनहरू उपलब्ध छैनन् । न महिलाको सशक्तीकरण न त आदिवासी जनजाति समुदायको सशक्तीकरण कुनैले पनि आदिवासी जनजाति महिलाको आर्थिक सशक्तीकरणमा उल्लेख्य योगदान गर्दैनन् । सन् २०१७ मार्च १३-२४ मा न्युयोर्कमा आयोजना भएको महिलाको अवस्था सम्बन्धी आयोग (सीएसडब्ल्यु) को ६१औँ सत्रमा "आदिवासी महिलाको सशक्तीकरण" विषयक मुद्दा/महत्वपूर्ण विषयक्षेत्र बनेको थियो । यसमा सहमति गरिएको निष्कर्ष अन्तर्गत कामको अधिकार सम्बन्धी परिवर्तित विश्वमा महिलाको आर्थिक सशक्तीकरण सम्बन्धी बुँदा नम्बर ३२ मा भनिएको छ, "आयोग सन् २०१७-२०१९ को अवधिका लागि तय भएको आफ्नो बहुवर्षीय कार्यक्रमको स्मरण गर्दछ, जस अनुसार यसले आफ्नो एकसद्वियौँ सत्रमा आदिवासी जनजाति महिलाको सशक्तीकरणलाई केन्द्रीय विषयका रूपमा लिएको थियो र बैसद्वियौँ सत्रमा लैङ्गिक समानता र ग्रामीण महिला तथा बालिकाको सशक्तीकरण हासिल गर्दाका चुनौती र अवसरहरूलाई प्रमुख विषय बनाएको थियो" (युएन वुमन २०१७:७) ।

बुँदा नम्बर ३४ मा भनिएको छ, "आदिवासी जनजातिको स्वामित्वका व्यवसायहरूको स्थापना लगायतबाट हुने आदिवासी जनजाति महिलाको आर्थिक सशक्तीकरण, समावेशीकरण र विकासले उनीहरूलाई आफ्नो सामाजिक, सांस्कृतिक, नागरिक र राजनीतिक संलग्नतामा सुधार ल्याउन सक्रिय बनाउन, बृहत् आर्थिक स्वतन्त्रता हासिल गर्न र अझ बढी दिगो र उत्थानशील समुदाय निर्माण गर्न सक्षम बनाउँछ, र बृहत् अर्थतन्त्रमा आदिवासी जनजातिको योगदानलाई ख्याल राख्दछ" (युएन वुमन २०१७:८) । सीएसडब्ल्यु ६१ मा सहमति गरिएको निष्कर्षको महिलाको आर्थिक

सशक्तीकरणका लागि आर्थिक र सामाजिक नीतिहरू कार्यान्वयन सम्बन्धी बुँदा नम्बर जीजी अनुसार "गुणस्तरीय र समावेश शिक्षामा पहुँच र अर्थतन्त्रमा अर्थपूर्ण सहभागिता सुनिश्चित गरेर, आदिवासी जनजाति महिलाले सामना गर्नु परेका हिंसालगायत भेदभाव र अवरोधका बहुपक्षीय तथा विभाजनकारी रूमहरूलाई सम्बोधन गरेर आदिवासी जनजाति महिलाको आर्थिक सशक्तीकरणलाई प्रवर्द्धन गर्न उपाय अवलम्बन गर्ने, तथा उनीहरूका परम्परागत र पुर्ख्यौली ज्ञानको सम्मान र संरक्षण गर्दै एवम् आदिवासी महिला तथा बालिकाका लागि आदिवासी जनजातिको अधिकार सम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघीय घोषणापत्रको महत्वलाई ख्याल गर्दै सबै तहहरू र सबै क्षेत्रहरूका सान्दर्भिक निर्णय प्रक्रियामा उनीहरूको सहभागिता प्रवर्द्धन गर्नु" पर्दछ (युएन वुमन २०१७:१२-१३) ।

सन् २००७ मा संयुक्त राष्ट्रसंघको महासभाले पारित गरेको आदिवासी जनजातिको अधिकार सम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघीय घोषणापत्रले भिन्न पहिचान, आत्मनिर्णय सहितको सामूहिक अधिकार, स्वायत्तता, स्वशासन, भूमि, भूभाग र स्रोतहरूमा स्वामित्व तथा नियन्त्रण, प्रथाजनित कानून, स्वतन्त्र, अग्रिम जानकारी सहितको मञ्जुरीका सम्बन्धमा आदिवासी जनजातिको अधिकार सुनिश्चित गर्दछ (युएन २००७) । आदिवासी जनजातिको अधिकार सम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघीय घोषणापत्रको धारा २२ ले "यस घोषणापत्रको कार्यान्वयन गर्दा आदिवासी जनजातिका वृद्ध/वृद्धा, महिला, युवा, बालबालिका र अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका अधिकार र विशेष आवश्यकताहरूमा खास ध्यान दिइने छ" (युएन २००७) भनी उल्लेख गरेको छ ।

प्रमुख शब्दावलीहरूको परिभाषा

पूर्वकार्य अध्ययनमा आधारित हुँदै यस अध्ययनको प्रयोजनका लागि "आदिवासी जनजाति महिला", "सशक्तीकरण", "आर्थिक सशक्तीकरण", "महिलाको आर्थिक सशक्तीकरण", "आदिवासी जनजाति महिलाको आर्थिक सशक्तीकरण", र "आदिवासी जनजाति महिलाको आर्थिक सशक्तीकरण" शब्दावलीको परिभाषा तल दिइएको छ ।

आदिवासी जनजाति महिला : आदिवासी जनजाति महिला आदिवासीसँग सम्बन्धित छन् र आदिवासी/जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान ऐन, २०५८ ले नेपालका ५९ वटा आदिवासी/जनजाति (आदिवासी जनजाति समूह) लाई सूचीकृत गरेको छ । यस अध्ययनमा आदिवासी जनजाति महिला भन्नाले ५९ वटा आदिवासी जनजाति (आदिवासी जनजाति समूह) का महिलालाई बुझाउने छ (तालिका १ हेर्नुहोस्) ।

सशक्तीकरण : सशक्तीकरणले विभिन्न मानिस(हरू), समूह, समुदाय, संस्था र राज्यहरूका लागि विभिन्न अर्थ बुझाउँछ । यसको अर्थ समाज, संस्कृति, ठाउँ र

समय अनुसार फरक हुने गर्दछ । अङ्ग्रेजी अक्सफोर्ड लिभिङ डिक्सनरी अनुसार "सशक्तीकरण" शब्दले "सबल र अभ बढी आत्मविश्वासी बनाउने प्रक्रिया, विशेष गरेर कसैको जीवनमाथिको नियन्त्रण र कसैको अधिकारमाथिको दावी"^३ लाई बुभाउँछ । विकिपिडियाका अनुसार "सशक्तीकरण" भन्नाले मानिस र समुदायलाई उनीहरूका सरोकारका कुराहरू आफ्नै हैसियतमा काम गर्दा जिम्मेवार र स्वावलम्बी रूपमा प्रस्तुत गर्न सक्षम बनाउनका लागि स्वायत्तता र आत्मनिर्णयको स्तर बढाउनका लागि तर्जुमा गरिएका उपायहरूलाई बुभाउँछ । कार्यका रूपमा सशक्तीकरणले आत्मसशक्तीकरणको प्रक्रिया र मानिसहरूको पेसागत सहायता दुवैलाई बुभाउँछ । त्यसले उनीहरूलाई शक्तिविहीनताको भाव तथा प्रभावको अभावबाट मुक्ति दिलाउन र उनीहरूका स्रोतको पहिचान र प्रयोग गर्न सक्षम बनाउँछ ।^४ आदिवासी जनजाति महिलालगायत आदिवासी जनजातिको विशिष्ट पहिचान र सामूहिक जीवनशैलीलाई कायम राखिराख्न उनीहरूका लागि स्वायत्तता र स्वशासन समेतको आत्मनिर्णय ज्यादै महत्वपूर्ण हुन्छ ।

आर्थिक सशक्तीकरण : विकिपिडियाका अनुसार "आर्थिक सशक्तीकरणले स्रोत, सम्पत्ति, आय र आफ्नो समयमाथि नियन्त्रण र लाभ प्राप्त गर्ने अधिकार उपभोग गर्ने कुराका साथै जोखिम व्यवस्थापन तथा आफ्नो आर्थिक अवस्था तथा सम्पन्नताको अवस्थामा सुधारलाई ल्याउन सक्ने क्षमतालाई जनाउँछ । "यस परिभाषा अनुसार आदिवासी जनजातिलाई गरिबी, अशिक्षा र खराब स्वास्थ्यको जोखिममा पार्ने गरी भूमि, भूभाग र स्रोतहरूको दोहन गर्ने प्रयास हुने हुँदा आदिवासी जनजातिको सामूहिक जीवन पद्धतिका लागि आर्थिक सशक्तीकरणको यो परिभाषा धेरै हदसम्म हानीकारक छ ।

महिलाको आर्थिक सशक्तीकरण : लैङ्गिक दृष्टिकोणबाट अक्सफामले के उल्लेख गरेको छ, भने -"महिलाका लागि प्रभावकारी आर्थिक सशक्तीकरण त्यतिबेला भएको हुनेछ, जतिबेला महिलाले स्रोत, सम्पत्ति र उनीहरूको आफ्नै समयमाथि नियन्त्रण गर्न र लाभ प्राप्त गर्ने अधिकारको उपभोग गर्न सक्छन् र उनीहरूमा जोखिम व्यवस्थापन र आफ्नो आर्थिक अवस्था र सम्पन्नतामा सुधार गर्ने क्षमता हुनेछ"^५ (अक्सफाम २०१७:८) । यो परिभाषा लैङ्गिक दृष्टिकोणबाट गरिएको हुनाले आदिवासी जनजाति महिलाको सामूहिक अधिकारको विशिष्टतालाई सम्बोधन गर्न यो असमर्थ छ ।

आदिवासी जनजाति महिलाको सशक्तीकरण : यस अध्ययनको प्रयोजनका लागि आदिवासी जनजाति महिलाको विशिष्ट पहिचानलाई कायम राख्दै उनीहरूको व्यक्तिगत

३. <https://en.oxforddictionaries.com/definition/empowerment>

४. <https://en.wikipedia.org/wiki/Empowerment>

५. https://en.wikipedia.org/wiki/Women%27s_empowerment

तथा सामूहिक अधिकारको उपभोगलाई जनाउन अनुसन्धान टोलीले "आदिवासी जनजाति महिलाको सशक्तीकरण" भन्ने शब्दावलीको प्रयोग गरेको छ ।

आदिवासी जनजाति महिलाको आर्थिक सशक्तीकरण : यस अध्ययनको प्रयोजनका लागि "आदिवासी जनजाति महिलाको आर्थिक सशक्तीकरण" भन्नाले आदिवासी जनजाति महिलाको विशिष्ट पहिचान कायम राख्दै उनीहरूले सामूहिक अधिकारको उपभोग गर्ने र सामूहिक जीवनयापन पद्धतिको सम्मान गर्दै व्यक्तिगत अधिकारसमेत उपभोग गर्ने कुरालाई जनाउँछ । सामूहिक अधिकार र सामूहिक जीवनयापन पद्धतिमा विशिष्ट पहिचान, आत्मनिर्णय, स्वायत्तता, स्वःशासन, भूमि, भूभाग र स्रोत माथिको स्वामित्व र नियन्त्रण, प्रथाजनित कानून, स्वतन्त्र, अग्रिम जानकारी सहितको मञ्जुरी, मातृभाषा र परम्परागत धर्मको अधिकार पर्दछन् ।

अनुसन्धानका उद्देश्यहरू

आदिवासी जनजाति महिलाको आर्थिक अवस्थाबारे, खासगरी सरकारका योजना, नीतिहरूमा व्यवस्था गरिएका उनीहरूका अधिकारको अभ्यास गर्न उनीहरू सक्षम छन् कि छैनन् भन्ने बुझाएको स्तर गहन पार्नु र आदिवासी जनजाति महिलाका विशेष आवश्यकता सम्बोधन गर्न आदिवासी जनजाति महिलाको आर्थिक सशक्तीकरणका लागि आदिवासी जनजातिको अधिकार सम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघीय घोषणापत्र अनुस्यू पूर्णतःमेल खाने प्रभावकारी उपायहरूबारे सरोकारवालाहरूलाई सूचित गर्नु यस अध्ययनको सामान्य उद्देश्य रहेको छ ।

विशिष्ट उद्देश्यहरू निम्न रहेका छन् :

१. महिलाको आर्थिक सशक्तीकरणलाई प्रवर्द्धन गर्ने विद्यमान सामान्य कानूनहरूबाट आदिवासी जनजाति महिलाले फाइदा पाउँछन् कि पाउँदैनन् भन्ने मूल्याङ्कन गर्नु, निर्णय प्रक्रियामा विभिन्न संस्थाहरूलाई प्रभावित गर्ने र उनीहरूका परम्परागत र पुर्ख्यौली ज्ञानको सम्मान र संरक्षणका लागि उपयुक्त वातावरण छ कि छैन भन्ने पत्ता लगाउनु;
२. सामान्य रूपमा आदिवासी जनजाति महिलाले सामना गर्नु परेको जोखिमको अवस्था र बहुआयामिक तथा अन्तर विषयक भेदभाव तथा विशेष गरी आर्थिक सशक्तीकरणमा सामना गर्नुपरेका समस्याको मूल कारणको पत्ता लगाउनु र विश्लेषण गर्नु;^६

६. विभिन्न समूह(१) लोपोन्मुख, (२) अति सीमान्तीकृत, (३) सीमान्तीकृत, (४) लाभबाट वञ्चित, र (५) लाभमा रहेका महिलाबीचका साम्ना मुद्दाहरू पहिचान गर्न हरेक समूहबाट कम्तीमा एउटा आदिवासी समूह पत्ता लगाइने छ । यसो गर्दा निष्कर्षहरूले लक्षित समूह (हरेक समूहका महिला र समग्र आदिवासी जनजाति महिलासमेत) का लागि नीति र कार्यक्रमहरूबारे जानकारी दिनेछ ।

३. नेपालमा आदिवासी जनजाति महिलाको आर्थिक सशक्तीकरणमा सुधार गर्न सरकार (सङ्घीय, प्रदेश र स्थानीय), संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय निकायहरू, नागरिक समाज र विकासका साभेदारहरूबाट गरिनु पर्ने कार्यकाबारेमा विशेष र ठोस सिफारिस/गरिनुपर्ने कार्य विवरण उपलब्ध गराउनु ।

अनुसन्धानका प्रश्नहरू

अनुसन्धानका मुख्य प्रश्नहरू निम्न बमोजिम छन् :

- आर्थिक सशक्तीकरणका गतिविधिहरूले आदिवासी जनजाति महिलालाई लाभ पुऱ्याइरहेका छन् कि अलिकति पनि पुऱ्याएका छैनन् ? विशेष गरी आदिवासी जनजाति महिलासँग सम्बन्धित अवरोध/चुनौतीहरू के के हुन् ?
- के आदिवासी जनजाति महिलाको आर्थिक सशक्तीकरण प्रवर्द्धनका लागि विद्यमान कानून र नीतिहरू सहयोगी छन् ?
- नेपालमा आदिवासी जनजाति महिलाका साभ्रा मुद्दा/कार्यसूचीहरू केके हुन् ? तिनीहरूमा समानता वा भिन्नता केही छन् कि छैनन्?
- लक्षित कार्य/गतिविधिहरू सञ्चालन गरिएको वा चालु कार्य/गतिविधिहरूलाई सुदृढ गरिएको अवस्थामा त्यसले महिलाको आर्थिक सशक्तीकरण गर्ने कामको थालनी गर्छ कि गर्दैन?

अनुसन्धान विधि

यस अध्ययनमा मूलप्रवाहको समाजशास्त्रीय अनुसन्धान विधिको अवलम्बन गरिएको छ । साथै, सम्भव र व्यावहारिक भएसम्म आदिवासी विधि (Indigenous methodology) को बढीभन्दा बढी प्रयोग गरिएको छ । यी दुई विधि नितान्त विरोधाभाषयुक्त छन् तर यिनीहरूलाई एक अर्काका सहयोगी र परिपूरक बनाउने प्रयत्न गरिएको छ ।

अनुसन्धानको स्वरूप: अनुसन्धान वर्णनात्मक अनुसन्धानको खाकामा आधारित छ र अध्ययनमा प्राथमिक र द्वितीयक दुवै तथ्याङ्कको प्रयोग गरी गुणात्मक र सङ्ख्यात्मक दुवै पद्धतिको प्रयोग भएको छ ।

अध्ययनको विषय क्षेत्र: अध्ययनको विषय क्षेत्र पूर्णतः आदिवासी जनजाति महिला रहेको छ, जुन नेपालको कुल जनसङ्ख्या २ करोड ६४ लाखको १८.६७ प्रतिशत छ ।

अध्ययनको एकाइ: समग्र अध्ययन आदिवासी जनजाति महिलाका बारेमा अर्थात् आदिवासी जनजातिका बारेमा भएको हुँदा अध्ययनको एकाइ सामूहिक रहेको छ । तथापि आदिवासी जनजाति महिला (पुरुष पनि) को व्यक्तिगत अधिकार पनि यसमा पर्दछ । तसर्थ विद्यमान कानून र नीति तथा सामना गर्नुपरेका भेदभावका बारेमा जनचेतना जस्ता छनौटमा परेका विषयमा व्यक्तिका रूपमा पनि आदिवासी महिला अध्ययनको अतिरिक्त एकाइमा परेका छन् ।

नमुना सङ्कलन गरिएका आदिवासी जनजाति महिला र जिल्ला: नमुना सङ्कलन गरिएका आदिवासी जनजाति महिला र जिल्लाहरू राष्ट्रिय आदिवासी जनजाति महिला कानुनी सचेतना समूह र राष्ट्रिय आदिवासी जनजाति महिला मञ्चसँगको परामर्शमा तिनीहरूको विज्ञताका आधारमा (राष्ट्रिय आदिवासी जनजाति महिला कानुनी सचेतना समूह कानुनी विज्ञता र राष्ट्रिय आदिवासी जनजाति महिला मञ्चको लोपोन्मुख अवस्थाबारेको विज्ञता) राष्ट्रिय आदिवासी जनजाति महिला महासंघबाट छनौट भएका हुन् ।

आदिवासी जनजाति निम्न दुई आधारमा छनौटमा परेका छन् :

- पाँच वटा समूहहरूमध्ये हरेक एकबाट एक जना, (१) लोपोन्मुख, (२) अति सीमान्तीकृत, (३) सीमान्तीकृत, (४) लाभबाट वञ्चित र (५) उन्नत,
- निम्न सात प्रदेशको प्रतिनिधित्व हुने गरी : (१) प्रदेश १, (२) प्रदेश २, (३) प्रदेश ३, (४) प्रदेश ४, (५) प्रदेश ५, (६) प्रदेश ६, र (७) प्रदेश ७ ।

राष्ट्रिय आदिवासी जनजाति महिला महासंघ, आदिवासी जनजाति महिला मञ्च, आदिवासी जनजाति महिला कानुनी सचेतना समूह र अनुसन्धान टोलीले छनौटका लागि देहायका थप सीमाकाबारेमा ध्यान दिएको थियो :

(क) जीविकोपार्जनका प्राथमिक उपायहरूमा विविधता आउने गरी आदिवासी जनजातिको प्रतिनिधित्व : (१) मुख्य रूपमा सिकार र कन्दमूल बटुल्ने कार्यमा निर्भर फिरन्ते आदिवासी जनजाति, (२) माछा मार्नका लागि पानी/नदीमा आश्रित हुने जस्ता मुख्य रूपमा जलस्रोतमा निर्भर आदिवासी जनजाति, (३) मुख्य रूपमा वनका स्रोतमा निर्भर आदिवासी जनजाति, (४) मुख्य रूपमा खेतीपातीमा निर्भर आदिवासी जनजाति र (५) मुख्य रूपमा पशुपालन, कृषि, व्यापार र व्यवसायमा निर्भर आदिवासी जनजाति ।

(ख) तीनवटै भौगोलिक क्षेत्रहरू: (१) हिमाल, (२) पहाड र (३) तराई क्षेत्रबाट आदिवासी जनजातिको प्रतिनिधित्व ।

(ग) छनौटमा परेका प्रदेश र समुदायका आदिवासी जनजातिसँगको पहुँचमा रहेका राष्ट्रिय आदिवासी जनजाति महिला महासंघका विद्यमान सदस्य संस्थाहरू : छनौटमा परेका पाँच आदिवासी जनजातिमध्ये राउटेबाहेक सबैका आदिवासी जनजाति संस्थाहरू राष्ट्रिय आदिवासी जनजाति महिला महासंघका सदस्य रहेका छन् । राउटेको हकमा आदिवासी जनजाति महिला मञ्चले आफ्नो स्थापनाकाल सन् १९९८ देखि नै राउटेको अधिकार संरक्षणको क्षेत्रमा काम गर्दै आएको छ ।

यी सबै सीमाहरूलाई ख्याल गर्दै राष्ट्रिय आदिवासी जनजाति महिला महासंघले सर्वप्रथम लोपोन्मुख समूहबाट आदिवासी जनजातिको छनौट गर्‍यो । त्यसपछि क्रमशः अति सीमान्तीकृत, सीमान्तीकृत, लाभबाट वञ्चित र अन्त्यमा उन्नत समूहबाट चयन गर्‍यो । एउटा समूहबाट छनौट गरिसकेपछि त्यसले सोही प्रदेशका केही आदिवासी जनजाति समूहका जनता छनौटमा पर्ने सम्भावनालाई अन्त्य गरिदियो र अन्य समूहका लागि विकल्प सीमित पारिदियो । धेरै लामा र सघन छलफलपछि सातवटा प्रदेशबाट पर्ने गरी पाँच वटा आदिवासी जनजाति छनौट गरिएका थिए । (तालिका २) ।

नमुना सङ्कलन गरिएका जिल्ला, गाउँ र टोल/बस्ती छनौटको औचित्य:
अध्ययनका लागि नमुना सङ्कलन गरिएका टोल/बस्ती र जिल्ला छनौट (क) पहिचान गरिएका आदिवासी जनजाति समूहको उल्लेख्य उपस्थिति रहेको, र (ख) प्रथाजनित र आधुनिक जीविकोपार्जनलाई निरन्तरता दिएका आदिवासी जनजातिको टोल/बस्तीका आधारमा गरिएको थियो । नमुना सङ्कलन गरिएका गाउँ र जिल्लाको छनौटको निर्णय नेतृत्व लिएका संस्थाहरूबाट भएको थियो । अर्थात् त्यस्तो छनौट आदिवासी जनजाति महिला कानुनी सचेतना समूह, आदिवासी जनजाति महिला मञ्च, सम्बन्धित सदस्य संस्थाका नेतृत्व र राष्ट्रिय आदिवासी जनजाति महिला महासंघको जिल्ला समन्वय समितिसँगको निकट परामर्शमा राष्ट्रिय आदिवासी जनजाति महिला महासंघबाट भएको थियो । सुरुमा नमुना सङ्कलनका लागि दुईवटा टोल/बस्ती छनौट गर्ने योजना बनाइएको थियो । त्यसो गर्दा एउटामा जीविकोपार्जनको प्राथमिक आधार आफ्नै परम्परागत पद्धति भएका आदिवासी जनजाति महिलाको बसोबास गर्ने क्षेत्रका महिला छनौट गर्ने र अर्कोमा मिश्रित जीविकोपार्जन पद्धति भएका मिश्रित बसोबासका जनसङ्ख्या रहेका आदिवासी जनजातिका महिला छनौट गर्ने योजना थियो । अवधारणा तय गर्न आयोजना गरिएको कार्यशालाको क्रममा सहभागीहरूले अधिकांश टोल/बस्ती मिश्रित भएका कारण प्रथाजनित र आधुनिक जीविकोपार्जन पद्धति भएका टोल/बस्ती पाउन कठिन हुन सक्ने सुझाव दिए । त्यसकारण अनुसन्धान टोली प्रथाजनित र

तालिका २ : नमुना आदिवासी जनजाति महिला र नमुना टोल/बस्ती

क्र. सं.	नमुना सङ्कलन गरिएका आदिवासी जनजाति महिला	समूह	प्रदेश	भौगोलिक क्षेत्र	आदिवासी जनजाति महिलाको उल्लेख्य उपस्थिति	आदिवासी जनजाति महिलाका संघसंस्थाहरू	प्रशासनिक जीविकापार्जनको अभ्यास	आधुनिक जीविकापार्जनको अभ्यास
१	राउटे (२०६८ को राष्ट्रिय जनगणना अनुसार नेपालको कुल जनसङ्ख्या २ करोड ६४ लाखमध्ये राउटे महिलाको सङ्ख्या २९८ छ)	लोपोन्मुख	६ र ७	पहाडी/तराई	छ	छैन (सम्पर्क संस्थाका रूपमा आदिवासी जनजाति महिला मञ्च)	प्राथमिक रूपमा सिकार र कन्दमूल बटुल्ने काममा निर्भर अन्तिम फिस्ते समूह, देलुख जिल्लाको बुङगेश्वर नदीको किनाराको चौरमा फेला परेको	डडेल्धुराको जोगबुढा गाउँमा राउटे टोलमा बसोबास गराइएको
२	माथ्री (२०६८ को राष्ट्रिय जनगणना अनुसार नेपालको कुल जनसङ्ख्या २ करोड ६४ लाखमध्ये माथ्री महिलाको सङ्ख्या ४३,००५ वा ०.१६%छ)	अति सीमान्तीकृत	३	पहाडी	छ	नेपाल माथ्री महिला उस्थान संघ, राष्ट्रिय आदिवासी जनजाति महिला महासंघमा आवद्ध सदस्य संस्था	मन्थली नगरपालिकामा भटौली र कुनौलीको माथ्री टोल (प्रशासनित तथा आधुनिक दुवै मिश्रित: त्यो नहुँदा मुख्य रूपमा माछा मार्नका लागि पानी/नदी जस्ता जलस्रोतमा आश्रित)	
३	थारू (२०६८ को राष्ट्रिय जनगणना अनुसार नेपालको कुल जनसङ्ख्या २ करोड ६४ लाखमध्ये थारू महिलाको सङ्ख्या ८८४,५०१ वा ३.३३% छ)	सीमान्तीकृत	२ र ५	तराई	छ	थारू महिला जागरण केन्द्र, राष्ट्रिय आदिवासी जनजाति महिला महासंघमा आवद्ध सदस्य संस्था	बाँटिया जिल्लाको वाकुण्डाराकोथारुटोल, जुन मुख्य रूपमा वन स्रोतमा निर्भर छ	सप्तरी जिल्लाको कृष्ण सभ्रम गाउँको माहुली बजारको थारुटोल, जुन मुख्य रूपमा खेतीपातीमा निर्भर छ
४	याक्खा (२०६८ को राष्ट्रिय जनगणना अनुसार नेपालको कुल जनसङ्ख्या २ करोड ६४ लाखमध्ये याक्खा महिलाको सङ्ख्या १२,८९६ वा ०.०५% छ)	लामबाट वञ्चित	१	पहाडी	छ	याक्खामा याप्सेन, राष्ट्रिय आदिवासी जनजाति महिला महासंघमा आवद्ध सदस्य संस्था	धर्मदेवी नगरपालिका र तामाखोप नगरपालिकामा याक्खा टोल (प्रशासनित र आधुनिक दुवै मिश्रित, यो नहुँदा मुख्य रूपमा वन र जलस्रोतमा आश्रित)	
५	थकाली (२०६८ को राष्ट्रिय जनगणना अनुसार नेपालको कुल जनसङ्ख्या २ करोड ६४ लाखमध्ये थकाली महिलाको सङ्ख्या ७,०५८ वा ०.०२% छ)	लामावृत्त	४	हिमाली	छ	थकाली महिला संघ, राष्ट्रिय आदिवासी जनजाति महिला महासंघमा आवद्ध सदस्य संस्था	लेते, धौसा र नार्फुङकोटमा थकाली टोल, प्रशासनित पशुपालन, खेतीपाती, व्यापार र व्यवसायमा निर्भर	कोबाङ, लाङ्फु, खत्तीर नार्फुङको थकाली बस्तीमाजो अहिले आधुनिक जीविकापार्जनमा निर्भर छ

आधुनिक जीवनयापन पद्धतिमा आधारित टोल/बस्ती छुट्याउने सुरुवाती योजनामा नजाने निर्णयमा पुग्यो । छनौटमा परेका पाँच वटा आदिवासी जनजाति महिला र टोल/बस्तीको विस्तृत विवरण तालिका २ मा देखाइएको छ ।

स्वरूप र प्रमाणका स्रोतहरू

तथ्याङ्क प्राथमिक र द्वितीयक दुवै स्रोतहरूबाट सङ्कलन गरिएको थियो । प्राथमिक स्रोतमा छनौटमा परेका हरेक पाँच आदिवासी जनजातिका नमुना टोल/बस्तीमा गरिएको अध्ययन भ्रमणबाट लिइएका सामग्री पर्दछन् । द्वितीयक स्रोतमा प्रकाशित पुस्तक, प्रतिवेदन, लेख र अप्रकाशित प्रतिवेदनहरू पर्दछन् ।

तथ्याङ्क सङ्कलनका साधन : मूलप्रवाहको र आदिवासी अनुसन्धान विधि दुवैका तथ्याङ्क सङ्कलन गर्ने साधनहरूको उपयोग गरिएको छ ।

पहिलो वर्गको मुख्य साधन निम्न रहेको छ :

नमुना सर्वेक्षण र प्रश्नावली : लक्षित नमुना सर्वेक्षणमा प्रश्नको जवाफ दिने कुल परिवार ५०० थियो, जसमा हरेक आदिवासी जनजातिका १०० परिवारमा सर्वेक्षण गरिएको थियो (तालिका ३) । प्रश्नावलीमा सात भागमा ७३ वटा प्रश्नहरू समेटिएका थिए । तिनमा व्यक्तिगत विवरण, पारिवारिक विवरण, पेसा, कानून र नीतिको ज्ञान, प्रथाजनित कानून, जोखिम र बहुआयामिक भेदभाव, भूमि, भूभाग र स्रोत तथा निर्दिष्ट कार्यबारेका प्रश्न थिए । प्रश्नावली समग्र समुदायलाई एउटा मानेर वितरण गरिएको थियो, जसमा सदस्यहरूमध्ये केहीले प्रथाजनित र केहीले आधुनिक आर्थिक गतिविधि अपनाएका थिए ।

तालिका ३ : नमुना सर्वेक्षणमा प्रश्नका उत्तरदाता आदिवासी जनजाति महिलाको सङ्ख्या र जिल्ला

आदिवासी जनजाति महिला	जिल्ला							जम्मा	
	डडेल्धुरा	दैलेख	बर्दिया	मुस्ताङ	रामेछाप	संखुवासभा	सप्तरी	सङ्ख्या	%
राउटे	५०	४५	०	०	०	०	०	९५	२०.७
मार्फी	०	०	०	०	९६	०	०	९६	२०.९
थारू	०	०	५०	०	०	०	५०	१००	२१.७
याक्खा	०	०	०	०	०	९०	०	९०	१९.६
थकाली	०	०	०	७९	०	०	०	७९	१७.२
कुल	५०	४५	५०	७९	९६	९०	५०	४६०	१००
प्रतिशत	१०.९	९.८	१०.९	१७.२	२०.९	१९.६	१०.९	१००	

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७४

थारूको जनसङ्ख्या धेरै छ । त्यसैले १०० वटा प्रश्नावली भर्न थारू समुदायमा कठिन भएन । ५० वटा प्रश्नावली (टोल/बस्तीमा भएका २४० परिवारबाट) बर्दियामा र ५० वटा प्रश्नावली (१५० परिवारबाट) सप्तरीमा भरिएका थिए । माभी समुदायमा रामेछापमा ९६ वटा प्रश्नावली (१९० परिवारबाट) भरिएका थिए । राउटेहरूमध्ये जोगबुढामा बसोबास गराइएकाबाट ५० वटा प्रश्नावली (८४ परिवारबाट) र फिरन्ते राउटेहरूमध्ये दैलेखको खोली चौरमा ४५ वटा प्रश्नावली (४५ परिवारबाट) भरिएका थिए । याक्खा समुदायबाट ९० वटा प्रश्नावली (२२७ परिवारबाट) मात्र भरिएका थिए । सबैभन्दा कम प्रश्नावली थकाली समुदायबाट ७९ वटा (८८ परिवारबाट) भरिएका थिए । अधिकांश थकाली परिवार हिउँदे जाडो छल्ल दक्षिणतिर बसाइँ सरेकाले त्यस्तो भएको हो ।

परिमाणात्मक तथ्याङ्क प्राप्त गर्ने गरी स्तरीकृत सर्वेक्षणका प्रश्नावली मुख्यतः परिवारका महिला सदस्यलाई सोधेर भरिएको थियो । राउटे र थकाली समुदायमा त यो राष्ट्रिय जनगणना जस्तै भयो, हरेक घरधुरीमा सम्पर्क गरिएको थियो । माभी समुदायमा हरेक एउटा घर बिराएर प्रश्नावली भरिएको थियो भने थारू समुदायमध्ये बर्दियामा हरेक दुईवटा घर बिराएर र सप्तरीमा हरेक तीन घर बिराएर भरिएको थियो । याक्खा समुदायमा एक घर बिराएर भरिएको थियो र उपस्थित नभएका परिवारको हकमा अर्को उपलब्ध परिवारबाट प्रश्नावली भरिएको थियो ।

राष्ट्रिय आदिवासी जनजाति महिला महासंघको सदस्य आदिवासी महिलाका संस्थासँगको परामर्शमा ३ जना महिला र ३ जना पुरुष गरी ६ जना स्थानीय अनुसन्धान सहायक, ५ महिला र १ पुरुष गरी ६ जना स्थानीय गणक, २ महिला र १ पुरुष गरी ३ जना स्वयम्सेवकहरू नियुक्त गरिएका थिए । स्थानीय अनुसन्धान सहायक र गणकहरूलाई घरधुरीमा प्रश्नावली वितरण गर्ने र लक्षित समूह छलफल तथा व्यक्तिगत अन्तर्वार्ता लिने लगायतका स्थलगत कार्यलाई व्यवस्थित गर्ने तरिकाबारे अभिमुखीकरण गरिएको थियो । (सम्पर्क गरिएका व्यक्तिहरूको सूची परिशिष्ट २ मा हेर्नुहोस्) ।

लक्षित समूह छलफल : लक्षित समूह छलफल र सहभागीहरू स्थानीय प्रथाजनित नेतृत्व र स्थानीय अनुसन्धान सहायकहरूसँगको परामर्शमा निर्णय गरिएका थिए । कुल २६५ जना सहभागी रहेका २७ वटा लक्षित समूह छलफल आवश्यक गुणात्मक तथ्याङ्क प्राप्त गर्न आयोजना गरिएका थिए । छनौट गरिएका हरेक पाँच जना आदिवासी जनजाति महिलामा निम्न आधारको लक्षित समूह बनाइएको थियो :

क) बर्दिया, जोगबुढा, संखुवासभा र सप्तरीमा ४० वर्षभन्दा कम उमेर समूहका आदिवासी जनजाति महिला,

- ख) बर्दिया र जोगबुढामा ४० वर्षभन्दा माथिको उमेर समूहका आदिवासी जनजाति महिला,
- ग) बर्दिया, दैलेख, जोगबुढा, संखुवासभा, सप्तरी र मुस्ताङमा प्रथाजनित तथा आधुनिक आर्थिक गतिविधिमा संलग्न ४० वर्षभन्दा कम र माथिको उमेर समूहका आदिवासी जनजाति महिलाको मिश्रित समूह,
- घ) संखुवासभा, सप्तरी, रामेछाप र मुस्ताङमा आदिवासी जनजाति पुरुष,
- ङ) मुस्ताङमा पुरुषको मिश्रित समूह,
- च) मुस्ताङ, रामेछाप र सप्तरीमा शिक्षक, मानव अधिकारकर्मी, राजनीतिक नेतृत्व, पत्रकार समेत गरी स्थानीय बौद्धिक वर्गहरू, र
- छ) सरकारी कर्मचारी, राजनीतिक दल तथा गैरसरकारी संस्थाका प्रतिनिधिहरू रहेको मिश्रित समूह ।

निम्न कारणले गर्दा योजना गरिएकोभन्दा वास्तविक अन्तर्वार्ता फरक परेको छ :

- जोगबुढा र दैलेखका राउटे आदिवासी जनजाति महिलाले प्रथाजनित गतिविधि गर्दैनन् । साथै, दैलेखका फिरन्ते राउटेलाई उनीहरूका प्रथाजनित नेतृत्वले कुनै पनि प्रथाजनित र आधुनिक आर्थिक गतिविधिमा संलग्न हुन अनुमति दिँदैनन् ।
- बर्दिया, मुस्ताङ, संखुवासभा, सप्तरी र रामेछापमा आदिवासी जनजाति महिला प्रथाजनित तथा आधुनिक दुवै खालको आर्थिक गतिविधिमा संलग्न छन् ।

अन्तर्वार्ता: छनौटमा परेका सबै सातै वटा स्थान प्रथाजनित नेतृत्व र स्थानीय अनुसन्धान सहयोगीसँगको निकटको परामर्शमा कुल ४१ जनासँग अन्तर्वार्ता लिइएको थियो । आदिवासी जनजाति महिलाहरू, ४० वर्षभन्दा मुनिका र त्यसभन्दा माथिका, कलेज जाने आदिवासी जनजाति छात्राहरू, प्रथाजनित नेतृत्व, स्थानीय निकायका निर्वाचित नेताहरू, सामाजिक कार्यकर्ता/परिचालक, सप्तरीमा सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहका अध्यक्ष (महिला), संखुवासभामा वन रक्षक, इन्जिनियर र ओभरसियर, सप्तरी र संखुवासभामा राजनीतिक नेताहरू (महिला र पुरुष) र जोगबुढामा दलित अधिकारकर्मी (पुरुष), जोगबुढामा आदिवासी ज्येष्ठ नागरिक (पुरुष), बर्दिया र सप्तरीमा कानून व्यवसायी (पुरुष) र बर्दियामा अपाङ्गता भएका महिलासँग अन्तर्वार्ता लिनका लागि रुजु सूचि तयार पारिएको थियो । त्यसैगरी, काठमाडौंमा वन तथा भूसंरक्षण मन्त्रालयका सहसचिव (महिला), सङ्घीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालयका लैङ्गिक तथा सामाजिक समावेशीकरण (जेसी) सम्पर्क व्यक्ति, मेडेप-युएनडीपीका लैङ्गिक तथा सामाजिक समावेशीकरण सम्पर्क व्यक्ति तथा वरिष्ठ संस्थागत विकास तथा रणनीति विज्ञ (महिला) र मेडेप-युएनडीपीको राष्ट्रिय कार्यक्रम प्रबन्धक (पुरुष), हस्तकला महासंघका उपाध्यक्ष (महिला), गरिबी निवारण कोष, महिला, बालबालिका तथा समाज कल्याण मन्त्रालय, कानून, न्याय, तथा

संसदीय व्यवस्था मन्त्रालय र वन तथा भूसंरक्षण मन्त्रालयका सरकारी अधिकारीहरू (महिला र पुरुष) सँग पनि अन्तर्वार्ता लिइएको थियो ।^९

अवलोकन: महिलाले गरेका गतिविधिहरूको उपलब्धता र सान्दर्भिकताका आधारमा केहीको अवलोकन गरिएको थियो ।

- बर्दियामा थारु महिलाका नाममा दर्ता भएको एउटा बेकरी उद्योग, कुखुरा पालन फार्म र फ्रेस हाउस ।
- संखुवासभामा याक्खा महिलाले सञ्चालन गरेका ब्युटी पार्लर, खुद्रा पसल, चिया पसल र होटल ।
- डडेलधुराको जोगबुढामा सागसब्जी खेती, सार्वजनिक आवास कार्यक्रम ।
- मुस्ताङमा होटल व्यवसाय, राजनीतिक नेतृत्व र एक जना थकाली महिलाले गरेको सामाजिक कार्य ।

घटना अध्ययन: प्रथाजनित/परम्परागत र आधुनिक आर्थिक गतिविधिसँग सम्बन्धित कुल ११ वटा घटना अध्ययनका विवरण लिइएकोमा ३ वटा राउटेका, एउटा माझीको, २ वटा याक्खाका, एउटा थकालीका थिए ।

आदिवासी जनजाति अध्ययन विधि: आदिवासी जनजातिमा अनुसन्धान गर्दा तथ्याङ्क सङ्कलन र विश्लेषण गर्दा आदिवासी विधिको प्रयोग गर्नु पर्दछ । आदिवासी विधिका निम्न तरिका अवलम्बन गर्ने प्रयत्न गरिएको थियो : आदिवासी जनजातिका महिला र बालिकासँग कुराकानी, आदिवासी जनजाति महिलाको सशक्तीकरणका बारेमा सम्बन्धित समुदायमा व्यापकता पाएका लोक कथा, मिथक र उखानहरू । तर समय र स्रोतको सीमितताका कारण यी विधिको प्रयोग लक्ष्य गरे अनुसार गर्न सकिएन । माझी समुदायका लोक कथाहरू सङ्कलन गरिएका थिए । अरू आदिवासी विधिको प्रयोग गर्ने प्रयत्न पनि गरिएको थियो । जस्तो कि सूचकहरूको प्रयोग र तथ्याङ्कको विश्लेषण गर्दा सम्भव भएसम्म बढीभन्दा बढी अब्राहमणीकरण^{१०}, विनिर्माण, अनौपवेशीकरण, पुनः सच्याउने (re-righting)^९ र पुनर्लेखनका विधिको उपयोग गर्ने प्रयत्न गरिएको थियो ।

९. सबै मन्त्रालयहरूका नाम परिवर्तन हुनुअघि स्थानीय भ्रमण गर्दाको बेलाका हुन् ।

८. ब्राह्मणीकरण (बाहुनवादी बनाउने) को अर्थ कहिल्यै पनि हिन्दु जातीय तहगत विभाजनमा नपरेका गैर हिन्दु र आफ्नै मातृभाषा भएका आदिवासी जनजाति र मुसलमान समूहमाथि भाग्यवादी हिन्दु धर्म, हिन्दु संस्कृति र खस नेपाली भाषा लादने कार्यलाई बुझाउँछ । त्यसैले अब्राहमणीकरण भन्नाले आदिवासी जनजाति समुदायको सामूहिक जीवनशैलीको पद्धतिसाथ विशिष्ट सामूहिक पहिचानको पुनःप्राप्तिलाई बुझाउँछ ।

९. पुनः सच्याउने (Re-righting) भन्नाले प्रयुक्तमा रहेका जात/जातिले गरेका ऐतिहासिक गल्ती सच्याउने कार्यलाई बुझाउँछ । उदाहरणका लागि नेपालको मुलुकी ऐन, वि.सं. १९१० (सन् १८५४) ले आदिवासी जनजातिलाई मतवाली (जाँड रक्सी खाने) भनेर तल्लो जातका रूपमा उल्लेख गरेको छ । त्यसैले पुनः सच्याउने भन्नाले आदिवासी जनजाति कहिल्यै पनि हिन्दु तहगत जातीय विभाजनमा नपर्नु भन्ने हुन्छ ।

तथ्याङ्कको प्रशोधन, विश्लेषण र प्रस्तुति: सङ्ख्यात्मक सर्वेक्षण तथ्याङ्कको प्रशोधन एकसेलको प्रयोग गरेर गरिएको छ । गुणात्मक तथ्याङ्कको प्रशोधन हातेविधि र अनुसन्धान टोलीका सदस्यहरूसँगको छलफल गरेर गरिएको छ । तथ्याङ्कको विश्लेषण आदिवासी जनजातिको सन्दर्भलाई केन्द्रमा राखेर गरिएको छ । गुणात्मक तथ्याङ्कलाई प्रतिशतको प्रयोग गरी सामान्य तथ्याङ्कशास्त्रीय विश्लेषणसहित तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ । नमुनाको आकार सानो र उत्तरमा धेरै भिन्नता रहेको अवस्थामा अनुसन्धान टोलीले फेरबदल साथ अन्तर तालिकीकरणबाट हटाएको छ । अनुसन्धान टोलीले गुणस्तरीय तथ्याङ्क तयार पारेको छ, त्यसैले सामग्रीको थप परिपुष्टि गर्न सङ्ख्यात्मक तथ्याङ्क प्रयोग गरिएको छ ।

तथ्याङ्क र प्रतिवेदनको सम्परीक्षण तथा वैधानिकीकरण: सङ्कलित तथ्याङ्कको विश्वसनीयता र वैधता सुनिश्चित गर्न आवश्यकता अनुसार बहुसाधन प्रयोग गरेर वा केही प्रश्नलाई बेग्लै तरिकाबाट सोधेर वा अर्कै उत्तरदातालाई सोधेर सम्परीक्षण गरिएको थियो । मस्यौदा प्रतिवेदनको वैधानिकता दिने कार्यक्रम रामेछापको मन्थलीमा २०७५ वैशाख १५ (सन् २०१८ अप्रिल २८), सप्तरीको महुलीमा २०७५ वैशाख १७ (सन् २०१८ अप्रिल ३०) र काठमाडौंमा २०७५ वैशाख १९ (सन् २०१८ मे २) मा आयोजना गरिएका थिए ।

अनुगमन: अनुसन्धान परियोजनाको अनुगमन गर्न राष्ट्रिय आदिवासी जनजाति महिला महासंघ, आदिवासी जनजाति महिला मञ्च र आदिवासी जनजाति महिला कानुनी सचेतना समूहको प्रतिनिधित्व रहेको ९ सदस्यीय समूहले रामेछाप र सप्तरीको भ्रमण गरेको थियो । तथ्याङ्क सङ्कलनको क्रममा युएनडीपीले पनि रामेछाप जिल्लाको भ्रमणमा सहभागिता जनाएको थियो ।

सीमा: स्रोत र समयको सीमितताका कारण युएनडीपी र अवधारणा तय गर्ने कार्यशालाका सहभागीहरूसँगको परामर्शमा अनुसन्धान टोलीले सर्वेक्षणको प्रश्नावलीमा छानिएका प्रश्नहरू समावेश गर्ने र उत्तरदाता, लक्षित समूह छलफल, घटना अध्ययन र आदिवासी अनुसन्धान विधिबाट विस्तृत जानकारी हासिल गर्ने निर्णय गर्‍यो । लक्षित १०० सर्वेक्षण प्रश्नावली भर्ने काम पुरा गर्न सुरुमा अनुमान गरिएभन्दा धेरै दिन लाग्यो । सबै बड्घरहरूले सहयोग गरी सफलतापूर्वक अध्ययन पुरा गर्न उनीहरूले पूर्ण सहायता प्रदान गरे । मुस्ताङमा स्थलगत काम सफलतापूर्वक सम्पन्न गर्न थकाली घम्प (मुखिया) ले पनि पूर्ण सहयोग गरे । मुस्ताङमा स्थलगत कार्य जाडो मौसमको अन्त्यमा गरिएको थियो र धेरै थकालीहरू दक्षिणी नेपालमा अस्थायी रूपमा बसाइँ सरेका ठाउँबाट पुर्खौली थलोमा फर्केका थिएनन् । त्यसकारण अध्ययन गरिएका १३ वटा गाउँमध्ये ८ वटामा तथ्याङ्क सङ्कलन जनगणनाका रूपमा भयो । दैलेखमा तथ्याङ्क सङ्कलन राउटे मुखियाको सहायता र राउटेको कल्याणका लागि राष्ट्रिय योजना आयोगबाट सहयोग गरिएको आयोजनामा स्वयम्सेवकको रूपमा काम गर्ने धनबहादुर बुढाको सहयोगविना सम्भव थिएन ।

२.

घरधुरी सर्वेक्षणका उत्तरदाताको विवरण

घरधुरी सर्वेक्षणका उत्तरदाताको सामाजिक-जनसाङ्ख्यिक विवरण

घरधुरी सर्वेक्षणबाट प्राप्त सामाजिक-जनसाङ्ख्यिक विवरण निम्न अनुसार छः

उमेर समूह र लिङ्गका आधारमा जनसङ्ख्या: यस अनुसन्धानको प्रयोजनका लागि अस्थायी रूपमा घरबाट बाहिर रहेका भए उनीहरूसमेत गरी एउटै घरमा बस्ने र एउटै भान्सामा खाने सदस्यलाई परिवारका सदस्य भनी परिभाषा गरिएको छ । ४६० उत्तरदाताका कुल २,२६७ परिवार सदस्यहरूमध्ये ४९.८ प्रतिशत महिला, ५० प्रतिशत पुरुष र ०.२ प्रतिशत लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसङ्ख्यक रहेको सर्वेक्षणको तथ्याङ्कले देखाएको छ । थारू र थकाली समुदायमा महिला परिवार सदस्यहरू पुरुषको तुलनामा बढी छन् भने याक्खामा बराबरी छन् । त्यस्तै, राउटे र माझीमा भने महिला कम छन् । (तालिका ४) १९८ देखि ६० वर्षको उमेर समूहका आधारमा औसतमा पुरुषको सङ्ख्या (२६.६ प्रतिशत) भन्दा महिलाको सङ्ख्या (२८.६ प्रतिशत) बढी छ । (तालिका ४)

तालिका ४ : उमेर समूह र लिङ्गका आधारमा उत्तरदाता परिवारको जनसङ्ख्या

आदिवासी जनजाति	लिङ्गका आधारमा उमेर समूह														
	०-४			५-१७			१८-६०			६०+			कुल		
	म	पु	लैयौअ	म	पु	लैयौअ	म	पु	लैयौअ	म	पु	म	पु	लैयौअ	
राउटे	४३	३४	०	६०	७७	०	९९	९२	०	११	१४	२१३	२१७	०	
माझी	१०	२४	०	५८	७६	०	१५६	१३९	१	२०	२५	२४४	२६४	१	
थारू	१८	१७	१	६१	४९	०	१६४	१४५	०	२४	४३	२६७	२५४	१	
याक्खा	१८	२२	०	६१	५०	०	१२६	१३६	०	२५	२२	२३०	२३०	०	
थकाली	८	१०	०	२९	४१	२	१०४	९२	१	३३	२६	१७४	१६९	३	
कुल	९७	१०७	१	२६९	२९३	२	६४९	६०४	२	११३	१३०	११२८	११३४	५	
प्रतिशत	४.३	४.७	०.०	११.९	१२.९	०.१	२८.६	२६.६	०.१	५.०	५.७	४९.८	५०.०	०.२	

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण २०७४
 नोट : म = महिला, पु = पुरुष, लैयौअ = लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसङ्ख्यक

परिवारका सदस्यहरूको जात/जातीयता: सर्वेक्षणको नतिजाले प्रायः सबै परिवारका सदस्यहरू उनीहरूका सम्बन्धित आदिवासी जनजातिसँग सम्बन्धित नै रहेको देखाएको छ । ४६० उत्तरदाताका २,२६७ परिवारका सदस्यहरूमध्ये ०.३ प्रतिशतको अपवादबाहेक प्राय सबैले उही आदिवासी जनजातिभित्र नै विवाह गरेका छन् । अन्य जात र जातीय समूहमा पर्ने परिवारका सदस्यहरूमध्ये बाहुन-क्षेत्री, विदेशी र पहिचान नभएकाको हरेकका ३/३ र दलित र मधेसीका १/१ रहेका छन् (तालिका ५) । आदिवासी जनजातिले अर्को आदिवासी जनजातिसँग विवाह गर्ने परम्पराले अन्तरजात/अन्तरजातीय विवाहका घटना दुर्लभ रहेका छन् । राउटे र याक्खा आदिवासी जनजातिमा लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसङ्ख्यक रहेका छैनन् । थकाली, थारु र माभीमा नगण्य लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसङ्ख्यक रहेका छन् । सप्तरीमा आयोजना भएको वैधानिकता दिने कार्यशालामा थारु सहभागीहरूले ४ जना माभी महिला र ५ जना माभी पुरुष परिवार सदस्य माभीमा नभई थारु आदिवासी जनजातिका जनसङ्ख्यामा पर्ने बताए (तालिका ५) । रामेछापमा आयोजना भएको वैधानिकता दिने कार्यशालामा सहभागीहरू राउटे समुदायमा विवाह भएको परिवारको कुनै पनि सदस्य लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसङ्ख्यक भएकोबारे जानकारी थिएनन् ।

अपाङ्गता भएको आदिवासी जनसङ्ख्या : ४६० उत्तरदाताका कुल २,२६७ परिवार सदस्यहरूमध्ये ४६ जना कुनै न कुनै किसिमको अपाङ्गता भएका रहेको सर्वेक्षणबाट प्राप्त तथ्याङ्कले देखाएको छ । अपाङ्गता भएका ४६ परिवार सदस्यहरूमध्ये स्वर र बोलाई सम्बन्धी अपाङ्गता भएका २६ प्रतिशत, दृष्टिविहीन २१.७ प्रतिशत र दृष्टि तथा श्रवण सम्बन्धी अपाङ्गता भएका १९.६ प्रतिशत रहेका छन् । केही व्यक्तिहरू अन्य किसिमको अपाङ्गताका रहेका छन् (तालिका ६) ।

मातृभाषा बोल्ने क्षमता : ५ वर्षभन्दा माथिको उमेर समूहका कुल २,०६० परिवार सदस्यहरूमध्ये ७५ प्रतिशतले उनीहरूको आफ्नो मातृभाषा खरर बोल्न जान्ने कुरा सर्वेक्षणको तथ्याङ्कले देखाएको छ (तालिका ७) । थकालीलाई छाडेर अन्य आदिवासी जनजाति समुदायका पुरुषहरू महिलाभन्दा बढी आफ्नो मातृभाषा खरर वा केही हदसम्म बोल्छन् । थकालीको हकमा पुरुषभन्दा महिलाको प्रतिशत बढी छ । ज्यादै थोरै (१३.७ प्रतिशत) ले आफ्नो मातृभाषा केही हदसम्म बोल्छन् भने ११.३ प्रतिशतले आफ्नो मातृभाषा बोल्दैनन् । आफ्नो भाषा नबोल्ने वा केही हदसम्म मात्र बोल्ने थारुको सङ्ख्या नगण्य रहेको छ । थकालीको हकमा भने मातृभाषा थकाली बोल्नेको सङ्ख्या नबोल्नेको भन्दा कम छ ।

तालिका ६ : उत्तरदाताका परिवारका सदस्यहरूमध्ये विभिन्न किसिमका अपाङ्गता भएकाको प्रतिशत

आदिवासी जनजाति महिला	अपाङ्गताको किसिम												कुल					
	दृष्टिविहीन		सुस्त श्रवण		दृष्टिविहीन तथा सुस्त श्रवण		स्वर र बोलाइ सम्बन्धी अपाङ्गता		मानसिक अपाङ्गता		बौद्धिक अपाङ्गता				अनुवाशिक स्वतन्त्रता सम्बन्धी अपाङ्गता		बहुआयामिक अपाङ्गता	
	म	पु	म	पु	म	पु	म	पु	म	पु	म	पु	म	पु	म	पु		
राष्ट्रे	१	३	०	०	१	२	०	०	१	०	०	१	०	०	०	०	२	६
माझी	१	१	१	२	०	१	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	२	४
थारू	१	०	०	०	३	०	०	०	०	०	२	०	०	०	०	०	६	२
याक्खा	०	१	१	१	०	१	०	१	०	०	०	०	०	०	०	१	५	५
थकाली	१	१	४	३	१	०	२	१	२	१	०	०	०	१	०	११	७	७
कुल	४	६	६	६	५	४	२	२	२	२	२	२	२	१	१	२२	२४	२४
प्रतिशत	८.७	१३.०	१३.०	१३.०	१०.९	८.७	४.३	४.३	४.३	४.३	४.३	४.३	४.३	२.२	२.२	४७.८	५२.२	५२.२

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण २०७४

तालिका ७ : उत्तरदाताका परिवारका सदस्यहरूको मातृभाषा बोलाइको अवस्था

आदिवासी जनजाति	मातृभाषामा दक्षता									कुल		
	खरर बोल्न सक्ने			केही मात्र बोल्न सक्ने			बोल्न नसक्ने					
	म	पु	लैयौअ	म	पु	म	पु	लैयौअ	म	पु	लैयौअ	
राउटे	१४९	१६८	०	१०	९	११	६	०	१७०	१८३	०	
माफी	२०२	२२४	१	२०	१२	१२	४	०	२३४	२४०	१	
थारू	२४६	२३२	०	२	५	१	०	०	२४९	२३७	०	
याक्खा	९५	१३९	०	७२	४४	४५	२५	०	२१२	२०८	०	
थकाली	४६	४४	१	७०	३८	५०	७७	२	१६६	१५९	३	
कुल	७३८	८०७	२	१७४	१०८	११९	११२	२	१०३१	१०२७	४	
प्रतिशत	३५.८	३९.१	०.१	८.४	५.२	५.८	५.४	०.१	५०.०	४९.८	०.२	

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण २०७४

नोट : म = महिला, पु = पुरुष, लैयौअ = लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसङ्ख्यक

वैवाहिक स्थिति: ५ वर्षभन्दा माथिको उमेर समूहका कुल २,०६२ परिवार सदस्यहरूमध्ये २७.४ प्रतिशत महिला र २७.३ प्रतिशत पुरुष विवाहित रहेको सर्वेक्षणको तथ्याङ्कले देखाएको छ । त्यस्तै, १९.३ प्रतिशत महिला र २१ प्रतिशत पुरुष अविवाहित छन् भने विवाह गरेका तर अलग अलग बस्ने, सम्बन्ध विच्छेद भएका वा श्रीमान्/श्रीमती नभएका नगण्य छन् (तालिका ८) ।

साक्षरता: २,०६२ परिवार सदस्यहरूमध्ये ५ वर्षभन्दा माथिको उमेरका ४०.० प्रतिशत पुरुषको तुलनामा ३३.९ प्रतिशत मात्र महिला साक्षर छन् । त्यस्तै ९.८ प्रतिशत पुरुषको तुलनामा १६.१ प्रतिशत महिला असाक्षर छन् (तालिका ९) । राउटे, माफी र थारूमा असाक्षरहरू धेरै छन् तर याक्खा र थकालीमा त्यो दर कम छ ।

तालिका ८ : उत्तरदाता परिवार सदस्यहरूको लिङ्गका आधारमा वैवाहिक स्थिति

आदिवासी जनजाति	लिङ्गका आधारमा वैवाहिक स्थिति												कुल		
	अविवाहित		विवाहित र सँगै बसेका		विवाहित तर बेलै बसेका		सम्बन्ध विच्छेद		इन्जोमोन्ट		श्रीमान्/श्रीमती नभएका				अन्य
	म	प	म	पु	लैयौ अ	म	पु	म	पु	म	पु	म	पु	म	पु
राष्ट्रे	६६	९०	८८	८९	०	२	०	०	०	१	१३	४	०	१८३	०
माझी	८०	१००	१४७	१३६	१	५	३	०	०	०	२	१	०	२४०	१
थारू	१०६	९१	१३५	१३६	०	०	२	०	०	०	७	८	१	२३७	०
याक्खा	७७	७६	१२२	१२६	०	५	३	०	२	०	८	१	०	२०८	०
थकाली	६९	७७	७४	७६	१	२	१	४	२	०	१७	३	०	१५९	३
कुल	३९८	४३४	५६६	५६३	२	१४	९	४	४	१	४७	१७	१	१०२७	४
प्रतिशत	१९.३	२१.०	२७.४	२७.३	०.१	०.७	०.४	०.२	०.२	०.०	२.३	०.८	०.०	४९.८	०.२

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण २०७४
नोट : म = महिला, पु = पुरुष, लैयौअ = लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसङ्ख्यक

तालिका ९: उत्तरदाता परिवारका सदस्यहरूको लिङ्गका आधारमा साक्षरता

आदिवासी जनजाति महिला	लिङ्गका आधारमा साक्षरताको अवस्था					कुल	
	छ			छैन			
	म	पु	लैयौअ	म	पु	छ	छैन
राउटे	७५	८९	०	९५	९४	१६४	१८९
माझी	१४१	१८८	१	९३	५२	३३०	१४५
थारू	१६८	२०३	०	८१	३४	३७१	११५
याक्खा	१९३	१९९	०	१९	९	३९२	२८
थकाली	१२१	१४५	३	४५	१४	२६९	५९
कुल	६९८	८२४	४	३३३	२०३	१,५२६	५३६
प्रतिशत	३३.९	४०.०	०.२	१६.१	९.८	७४.०	२६.०

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण २०७४
नोट : म = महिला, पु = पुरुष, लैयौअ = लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसङ्ख्यक

शिक्षा : उत्तरदाताहरूमध्ये ५ वर्षभन्दा माथिका १,५२६ जनामध्ये महिलाको हकमा अनौपचारिक शिक्षा लिने ४.० प्रतिशत, प्राथमिक शिक्षा प्राप्त १४.८ प्रतिशत, निम्न माध्यमिक शिक्षा लिएका ८.० प्रतिशत, माध्यमिक शिक्षा लिएका ९.०, ११ देखि १२ वर्षको विद्यालय शिक्षा लिएका ८.० प्रतिशत र १३ देखि १५ वर्षको विद्यालय शिक्षा लिने २.४ प्रतिशत रहेको छ (तालिका १०) ।

मातृभाषामा शिक्षा : ५ वर्षभन्दा माथिका महिला र पुरुष दुवै २,०५८ उत्तरदातामध्ये केही अपवादलाई छोडेर सबैले नै उनीहरूको आफ्नो मातृभाषामा शिक्षा पाएका छैनन् (तालिका ११) ।

तालिका १० : उत्तरदाता परिवारका सदस्यहरूमध्ये लिङ्गका आधारमा शिक्षाको स्थिति

आदिवसी जनजाति	लिङ्गका आधारमा शैक्षिक योग्यता														कुल				
	प्राथमिक (१-५)		निम्नमाध्यमिक (६-८)		माध्यमिक (९-१०)		एसएलसी पास, +२, ए लेभल (११-१२)*		बीए, एमए र पीएचडी (१३-१५)*		अनौपचारिक		कुल						
	म	पु	लैयौअ	म	पु	लैयौअ	म	पु	लैयौअ	म	पु	म	पु	म	पु	म	पु		
राउटे	५४	६५	०	९	१२	०	५	४	०	५	३	०	१	०	२	४	७५	८९	०
थारू	३२	३५	०	२५	२१	०	५१	८६	०	३८	४०	२०	२१	२	०	१६८	२०३	०	
थकाली	२३	३०	१	२५	२६	१	२७	३८	१	३१	४७	८	४	७	०	१२१	१४५	३	
माझी	६१	७४	१	२९	४०	०	२८	४९	०	१८	२२	०	०	५	३	१४१	१८८	१	
याक्खा	५०	७६	०	३४	३६	०	२६	४१	०	३०	२७	८	५	४५	१४	१९३	१९९	०	
कुल	२२०	२८०	२	१२२	१३७	१	१३७	२१८	१	१२२	१३९	३६	३१	६१	२१	६९८	८२४	४	
प्रतिशत	१४४	१८३	०.१	८.०	८.८	०.१	९.०	१४.३	०.१	८.०	९.१	२.४	२.०	४.०	१.४	४५.७	५४.०	०.३	

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण २०७४
 नोट : म = महिला, पु = पुरुष, लैयौअ = लैङ्गीक तथा यौनिक अल्पसङ्ख्यक
 याक्खा : मातृभाषा
 *लैङ्गीक तथा यौनिक अल्पसङ्ख्यक नभएको ठाउँमा उक्त कोलम राखिएको छैन

तालिका ११ : उत्तरदाताका परिवारका सदस्यहरूमा मातृभाषामा शिक्षाको स्थिति

आदिवासी जनजाति महिला	मातृभाषामा शिक्षा नभएको			मातृभाषामा प्राथमिक शिक्षा		मातृभाषामा माध्यमिक शिक्षा		मातृभाषामा उच्च माध्यमिक शिक्षा		मातृभाषामा उच्च शिक्षा		कुल		
	म	पु	लैयौ अ	म	पु	म	पु	म	पु	म	पु	म	पु	लैयौ अ
राउटे	१६७	१७८	०	३	५	०	०	०	०	०	०	१७०	१८३	०
थारू	२४२	२३४	०	६	३	१	०	०	०	०	०	२४९	२३७	०
थकाली	१५९	१५८	३	५	०	१	०	०	१	१	०	१६६	१५९	३
माभी	२३४	२४०	१	०	०	०	०	०	०	०	०	२३४	२४०	१
याक्खा	२१०	२०६	०	२	२	०	०	०	०	०	०	२१२	२०८	०
कुल	१०१२	१०१६	४	१६	१०	२	०	०	१	१	०	१०३१	१०२७	४
प्रतिशत	४९.१	४९.३	०.२	०.८	०.५	०.१	०.०	०.०	०.०	०.०	०.०	५०.०	४९.८	०.२

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७४
 नोट : म = महिला, पु = पुरुष, लैयौअ = लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसङ्ख्यक
 राउटेको खाम भाषामा पाठ्यपुस्तक नभएको

पेसा: आदिवासी जनजातिका पाँच समूहमध्ये अधिकांश उत्तरदाताले उनीहरूको प्राथमिक पेसा उनीहरूको आफ्नै प्रथाजनित खेतीपाती र त्यसपछि आफ्नै भूमिमा आधुनिक कृषि र प्रथाजनित खेतीपाती रहेको बताएका छन् (तालिका १२) । उत्तरदाताहरूमध्ये केही परिवारका सदस्यहरूले उनीहरूको प्राथमिक काम घरेलु कामदारको रूपमा काम गर्नु रहेको र त्यसपछिकोमा आफ्नै व्यापार व्यवसाय रहेको बताएका छन् (तालिका १२) । राउटे, माभी, थारू र थकाली समुदायमा बसोबास गर्ने उत्तरदाता परिवारका अधिकांश महिला (र पुरुष) सदस्यहरूले प्राथमिक पेसा आफ्नै भूमिमा खेती गर्ने गरेका छन्; फिनिन्ते राउटेले काठका सामान खाद्यान्नसँग साटने र याक्खाले उनीहरूको आफ्नै भूमिमा आधुनिक कृषि कर्म अपनाएका छन् (परिशिष्ट २ मा तालिका हेर्नुहोस्) । बसोबास गराइएका राउटे परिवारका महिला (र पुरुष) सदस्यहरूको प्राथमिक पेसा उल्लेख्य सङ्ख्या ज्यालादारी काम रहेको छ भने थकालीको व्यापार र व्यवसाय (परिशिष्ट २ मा तालिका हेर्नुहोस्) ।

तालिका १२ : उत्तरदाता परिवारका सदस्यहरूको लिङ्गका आधारमा प्राथमिक र दोस्रो पेसा

पेसा	प्राथमिक पेसा			कुल			द्वितीय पेसा			कुल	
	म	पु	लैयौअ	सङ्ख्या	प्रतिशत	म	पु	लैयौअ	सङ्ख्या	प्रतिशत	
विद्यार्थी	३०२	३२२	२	६२६	३०.४	६	३	०	९	०.४	
आफ्नै भूमिमा प्रथाजनित खेती	२७२	१९८	०	४७०	२२.८	५४	५७	१	११२	५.४	
आफ्नै भूमिमा आधुनिक खेती	९९	८१	०	१८०	८.७	७६	७४	१	१५१	७.३	
आफ्नै व्यापार र व्यवसाय	६०	४४	२	१०६	५.१	१८	२२	०	४०	१.९	
दैनिक ज्यालादारी काम	४४	५१	०	९५	४.६	२	५	०	७	०.३	
अनौपचारिक ज्यालादारी काम	१५	७५	०	९०	४.४	२	७	०	९	०.४	
घरेलु कामदार	६५	६	०	७१	३.४	७३	१०	०	८३	४.०	
वैदेशिक रोजगारी (भारतबाहेकका मुलुक)	१७	५३	०	७०	३.४	०	८	०	८	०.४	
आफ्नै प्रथाजनित साना तथा घरेलु उद्योग	२३	३७	०	६०	२.९	३	६	०	९	०.४	
स्थायी सरकारी रोजगारी	१०	३१	०	४१	२.०	०	०	०	०	०.०	
बेरोजगार	२६	१५	०	४१	२.०	२४	२१	०	४५	२.२	
प्रथाजनित सिकारी, कन्चमूल बुढ्ले, माछा मार्ने काम	२५	१०	०	३५	१.७	०	९	०	९	०.४	
निजी क्षेत्रमा स्थायी रोजगारी	१३	१०	०	२३	१.१	०	०	०	०	०.०	
आफ्नै प्रथाजनित पशुपालन	०	१०	०	१०	०.५	१४५	९०	०	२३५	११.४	
अस्थायी सरकारी रोजगारी	४	७	०	११	०.५	१	२	०	३	०.१	
सेवाको कार्य	४	४	०	८	०.४	०	१	०	१	०.०	

पेसा	प्राथमिक पेसा			कुल			द्वितीय पेसा			कुल	
	म	पु	लैयौअ	सङ्ख्या	प्रतिशत		म	पु	लैयौअ	सङ्ख्या	प्रतिशत
लाहुरे	०	७	०	७	०.३		२	६	०	८	०.४
निजी क्षेत्रमा अस्थायी रोजगारी	२	४	०	६	०.३		०	१	०	१	०.०
भारतमा रोजगार	१	४	०	५	०.२		०	०	०	०	०.०
आफ्नै आधुनिक घरेलु तथा सामा उद्योग	२	०	०	२	०.१		०	२	०	२	०.१
राजनीति	२	१	०	३	०.१		०	०	०	०	०.०
समाज सेवा	०	२	०	२	०.१		२	०	०	२	०.१
आफ्नै ठुला उद्योग	०	०	०	०	०.०		०	१	०	१	०.०
नैरसरकारी संस्थामा नियमित रोजगारी	०	०	०	०	०.०		०	१	०	१	०.०
आफ्नै मकौला उद्योग	२	२	०	४	०.०		२	१	०	३	०.१
बँधुवा मजदुर	०	०	०	०	०.०		१	०	०	१	०.०
नैरसरकारी संस्थामा अस्थायी रोजगारी	०	१	०	१	०.०		०	०	०	०	०.०
निजी क्षेत्रमा स्थायी रोजगारी	०	०	०	०	०.०		०	२	०	२	०.१
अन्य	४३	५२	०	९५	४.६		३१५	३५९	०	६७४	३२.७
कुल	१०३१	१०२७	४	२०६२	१००.०		७२६	६८८	२	१४१६	६८.७
प्रतिशत	५०.०	४९.८	०.२	१००.०			५१.३	४८.६	०.१	१००.०	
								६४६		२०६२	१००.०

नोट : म = महिला, पु = पुरुष, लैयौअ = लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसङ्ख्यक
 स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७४

३.

आदिवासी जनजाति महिलाको आर्थिक सशक्तीकरणमा विद्यमान कानून र नीतिहरू

नेपालमा राणा प्रधानमन्त्री जङ्गबहादुर राणाले वि.सं. १९१० (सन् १८५४) मा जारी गरेको मुलुकी ऐनका रूपमा परिचित नेपालको पहिलो लिखित कानुनी संहिताबाट सुरु भएको कानूनको परम्परा २०७२ मा जारी भएको नेपालको संविधानसम्मको रहेको पाइन्छ । यो परम्परा मुख्यतः हिन्दु विधिशास्त्र र केही मात्रामा बेलायती कानूनले आधारित छ । दुवै प्रणालीमा आदिवासी जनजाति समुदायका प्रथाजनित कानूनले कुनै स्थान पाउँदैनन् । नेपालका नीति, योजना र कार्यक्रमहरू पूर्ण रूपमा हिन्दु धर्म, परम्परा, संस्कृति, मान्यता र मूल्यबाट निर्देशित छन् ।

त्यसका विपरीत आदिवासी जनजातिका आफ्नै प्रथाजनित कानून र संस्थाहरू रहेका छन् । राउटे, थारु, थकाली, मार्फाली थकाली, नेवार, गुरुङ, तामाङ र भौँगड जस्ता केही आदिवासी जनजातिमा यो अभै पनि सशक्त छ (तर मगर, राई र लिम्बू जस्ता केही आदिवासी जनजातिमा यो समाप्त भइसकेको पाइन्छ (लाहुर्निप २०१५) । हिन्दुकरण, नेपालीकरण, पश्चिमाकरण र आधुनिकीकरणको प्रक्रियाले आदिवासी जनजाति महिला र पुरुषलाई उनीहरूको आर्थिक सशक्तीकरणका गतिविधि अवलम्बन गर्न कुरामा कम्तीमा तीन श्रेणीमा विभाजित गरिदिएको छ । आदिवासी जनजाति महिलाको एउटा श्रेणीले अभै पनि प्रथाजनित आर्थिक गतिविधि अपनाउँछ भने अर्को श्रेणीले आधुनिक आर्थिक गतिविधि अवलम्बन गर्दछ र अरूले प्रथाजनित र आधुनिक दुवै आर्थिक गतिविधि अपनाउँछन् । कानुनी र प्रशासनिक कारणले गर्दा प्रथाजनित ज्ञान र सिपमा आधारित आर्थिक गतिविधिहरू तीव्र रूपमा खस्कंदै गएका छन् ।

आदिवासी जनजाति महिलाको आर्थिक सशक्तीकरणसँग सम्बन्धित विद्यमान कानून र नीतिहरू

आमस्यमा महिलाको आर्थिक सशक्तीकरणमा प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष केही संवैधानिक तथा कानुनी प्रावधानहरू छन्, तर आदिवासी जनजाति महिलाको आर्थिक सशक्तीकरणका लागि नगण्य मात्र छन् । आदिवासी जनजाति महिलाको आर्थिक सशक्तीकरणमा केन्द्रित कुनै पनि नीति वा कानून छैनन् (तालिका १३ हेर्नुहोस्) । नेपालका संविधानका साथै कानून र नीतिहरू महिलाका बीचमा विद्यमान विविधताको पहिचान गर्न असमर्थ छन् । प्रायः सबै कानुनी प्रावधानले प्रत्यक्ष रूपमा तथाकथित उच्च जातका महिलालाई सहयोग गर्दछन् तर आदिवासी जनजाति, दलित, मधेसी र मुस्लिम महिलाका लागि सहयोग गर्दैनन् । विस्तृत व्याख्या तालिका १३ मा गरिएको छ ।

पहिलेको केन्द्रीकृत र अहिले सङ्घीय, प्रदेश र स्थानीय तहका विद्यमान तथा मस्यौदा दुवै खालका कानून र नीतिहरू आदिवासी जनजातिको अधिकार सम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघीय घोषणापत्र र आईएलओको महासन्धि नम्बर १६९ जस्ता मानव अधिकारका अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड अनुस्यू स्वतन्त्र, अग्रिम जानकारी सहितको मञ्जुरीमा बनाइएका थिएनन् र बनाइँदै छैनन् । विद्यमान संविधान, नीति र कानूनहरू आदिवासी जनजातिको सामूहिक अधिकारलाई उपेक्षा वा अस्वीकार गर्दै बनाइएका छन् ।

आदिवासी जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान मात्रै आदिवासी जनजातिमा पूर्णतः केन्द्रित संस्था रहेको छ । यो आदिवासी जनजातिको सेवामा केन्द्रित हुने गरी २०५८ मा स्थापना भएको हो । तथापि यस प्रतिष्ठानले पनि नेपालमा आदिवासी जनजाति महिलाको आर्थिक सशक्तीकरणका लागि कुनै कार्यक्रम तर्जुमा र कार्यान्वयन गरेको छैन । नेपालको संविधानले स्वतन्त्र आदिवासी जनजाति आयोग, समावेशी आयोग, महिला आयोग, मधेसी आयोग र थारु आयोग लगायत पाँचवटाभन्दा बढी संवैधानिक आयोगको व्यवस्था गरेको छ । तर सबै आयोगहरू अहिलेसम्म पनि गठन भएका र कार्यान्वयनमा आएका छैनन् । त्यसैले तिनीहरूले नेपालमा आदिवासी जनजाति महिलाको आर्थिक सशक्तीकरण कसरी सुनिश्चित गर्दछन् त्यो हेर्न अबै बाँकी छ ।

तालिका १३: आदिवासी जनजाति महिलाको आर्थिक सशक्तीकरणसँग सम्बन्धित संवैधानिक, कानुनी, नीतिगत, कार्यविधिगत र कार्यक्रमगत प्रावधानहरू

क्र. सं.	संविधान, कानून, नीति, कार्यविधि र कार्यक्रमहरू	विद्यमान कानुनी प्रावधान	आदिवासी जनजाति महिलासँग सम्बन्धित प्रावधान	आदिवासी जनजाति महिलाका सम्बन्धमा व्यवस्था गरिनुपर्ने प्रावधानहरू
क	संविधान			
१	नेपालको संविधान २०७२*	<p>प्रस्तावना :</p> <p>बहुजातीय, बहुभाषिक, बहुधार्मिक, बहुसांस्कृतिक तथा भौगोलिक विविधतायुक्त विशेषतालाई आत्मसात् गरी विविधताबीचको एकता, सामाजिक सांस्कृतिक ऐक्यबद्धता, सहिष्णुता र सदभावलाई संरक्षण एवं प्रवर्धन गर्दै; वर्गीय, जातीय, क्षेत्रीय, भाषिक, धार्मिक, लैंगिक विभेद र सबै प्रकारका जातीय छुवाछूतको अन्त्य गरी आर्थिक समानता, समृद्धि र सामाजिक न्याय सुनिश्चित गर्न समानुपातिक समावेशी र सहभागितामूलक सिद्धान्तका आधारमा समतामूलक समाजको निर्माण गर्ने सङ्कल्प गर्दै;</p> <p>भाग ३. मौलिक हक र कर्तव्य</p> <p>१८. समानताको हक : (३) राज्यले नागरिकहरूका बीच उत्पत्ति, धर्म, वर्ण, जात, जाति, लिंग, आर्थिक अवस्था, भाषा, क्षेत्र, वैचारिक अस्था वा यसले अन्य कुनै आधारमा भेदभाव गर्ने छैन ।</p> <p>३८. महिलाको हक : (१) प्रत्येक महिलालाई लैंगिक भेदभाव विना समान वंशीयहक हुनेछ ।</p> <p>(४) राज्यका सबै निकायमा महिलालाई समानुपातिक समावेशी सिद्धान्तको आधारमा सहभागी हुने हक हुनेछ ।</p> <p>(५) महिलालाई शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारी र सामाजिक सुरक्षामा सकरात्मक विभेदका आधारमा विशेष अवसर प्राप्त गर्ने हक हुनेछ ।</p> <p>(६) सम्पत्ति तथा पारिवारिक मामिलामा दम्पतीको समान हक हुनेछ ।</p>	<p>संविधानमा आदिवासी जनजाति महिला अदृश्य छन् अर्थात् आदिवासी जनजाति महिला, महिला र आदिवासी जनजातिमा विलय भएका छन् ।</p> <p>आदिवासी जनजाति महिलालाई नै उल्लेख गरेर कुनै प्रावधान नभएको ।</p>	<p>आदिवासी जनजाति महिलको पहिचान भूमि, भूभाग र स्रोतमाथिको स्वामित्व र नियन्त्रण तथा आदिवासी जनजातिको प्रथाजनित कानून र न्याय प्रणालीलाई मान्यता दिने लगायतका सामूहिक अधिकारको सुनिश्चितता स्वतन्त्र, अभिम जानकारी सहितको मन्जुरीको सुनिश्चितता आदिवासी जनजाति महिलालाई असर पार्ने सबै तहका निर्णय प्रक्रियामा आदिवासी जनजाति महिलको अर्थपूर्ण सहभागिताको सुनिश्चितता आदिवासी जनजाति महिलका लागि समानुपातिक प्रतिनिधित्व र प्राथमिकतायुक्त तथा उपचारात्मक सकरात्मक पहलको व्यवस्था हुनुपर्दछ ।</p> <p>आन्तरसम्बन्धित मुद्दा/विषयवस्तुहरूलाई सम्बोधन गरिनु पर्दछ ।</p>

क्र. सं.	संविधान, कानून, नीति, कार्यविधि र कार्यक्रमहरू	विद्यमान कानुनी प्रावधान	आदिवासी जनजाति महिलासँग सम्बन्धित प्रावधान	आदिवासी जनजाति महिलाका सम्बन्धमा व्यवस्था गरिनुपर्ने प्रावधानहरू
		<p>४२. सामाजिक न्यायको हक : (१) सामाजिक रूपले पछाडि परेका महिला, दलित, आदिवासी, आदिवासी जनजाति, मधेशी, थारू, अल्पसंख्यक, अपंगता भएका व्यक्ति, सीमान्तकृत, मुस्लिम, पिछडा वर्ग, लैंगिक तथा यौनिक अल्पसंख्यक, युवा, किसान, श्रमिक, उत्पीडित वा पिछडिएको क्षेत्रका नागरिक तथा आर्थिकरूपले विपन्न खस आर्यलाई समावेशी सिद्धान्तका आधारमा राज्यको निकायमा सहभागिताको हक हुनेछ ।</p> <p>(२) आर्थिक रूपले विपन्न तथा लोपोन्मुख समुदायका नागरिकको संरक्षण, उत्थान, सशक्तीकरण र विकासका लागि शिक्षा, स्वास्थ्य, आवास रोजगारी, खाद्यान्न र सामाजिक सुरक्षामा विशेष अवसर तथा लाभ पाउने हक हुनेछ ।</p> <p>भाग. ४ राज्यका निर्देशक सिद्धान्त, नीति तथा दायित्व</p> <p>५०. निर्देशक सिद्धान्तहरू : (१) नेपालको स्वतन्त्रता, सार्वभौमसत्ता, भौगोलिक अखण्डता र स्वाधीनतालाई सर्वोपरि राख्दै नागरिकको जीउ, धन, समानता र स्वतन्त्रताको संरक्षण गरी कानूनको शासन, मौलिक हक तथा मानव अधिकारका मूल्य र मान्यता, लैंगिक समानता, समानुपातिक समावेशीकरण, सहभागिता र सामाजिक न्यायको माध्यमबाट राष्ट्रिय जीवनका सबै क्षेत्रमा न्यायपूर्ण व्यवस्था कायम गर्दै लोकतन्त्रका सार्वभौमिकी र सामाजिक न्यायको माध्यमबाट राष्ट्रिय जीवनका सबै क्षेत्रमा न्यायपूर्ण गर्ने तथा परस्पर सहयोगमा आधारित संघीयताका आधारमा संघीय इकाइहरूको समन्वय सञ्चालन गर्दै स्थानीय स्वायत्तता र विकेन्द्रीकरणको आधारमा शासन व्यवस्थामा समानुपातिक सिद्धान्तलाई अन्तर्भाव गर्दै लोकतान्त्रिक अधिकारको उष्मोर्ग गर्नु पाउने अवस्था सुनिश्चित गर्ने संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक व्यवस्था सुदृढ गर्ने राज्यको राजनीतिक उद्देश्य हुनेछ ।</p> <p>५१. राज्यका नीतिहरू :</p> <p>(छ) प्राकृतिक साधन स्रोतको संरक्षण, संवर्धन र उपयोग सम्बन्धी नीति :</p>		<p>अन्तरसम्बन्धित मुद्दा/विषयवस्तुहरूलाई सम्बन्धन गरिनु पर्दछ ।</p>

क्र. सं.	संविधान, कानुन, नीति, कार्यविधि र कार्यक्रमहरू	विद्यमान कानुनी प्रावधान	आदिवासी जनजाति महिलासँग सम्बन्धित प्रावधान	आदिवासी जनजाति महिलाका सम्बन्धमा व्यवस्था गरिनुपर्ने प्रावधानहरू
		<p>संवर्धन र वातावरण अनुकूल त्रिगो रूपमा उपयोग गर्ने र स्थानीय समुदायलाई प्राथमिकता र अग्रधिकार दिदै प्राप्त प्रतिफलहरूको न्यायोचित वितरण गर्ने,</p> <p>(4) जनसमाधारणमा वातावरणीय स्वच्छता सम्बन्धी चेतना बढाई औद्योगिक एवं भौतिक विकासबाट वातावरणमा पर्ने सक्ने जोखिमलाई न्यूनीकरण गर्दै वन, वन्यजन्तु, फेरी, वनस्पति तथा जैविक विविधताको संरक्षण, संवर्धन र त्रिगो उपयोग गर्ने,</p> <p>(क) सामाजिक न्याय र समावेशीकरण सम्बन्धी नीति : पाउने अधिकार सुनिश्चित गर्ने अक्सर तथा लाभका लागि विशेष व्यवस्था गर्दै यस समुदायसँग सरोकार राख्ने निर्णयहरूमा सहभागी गराउने तथा आदिवासी जनजाति र स्थानीय समुदायको परम्परागत ज्ञान, सिप, संस्कृति, सामाजिक परम्परा र अनुभवलाई संरक्षण र संवर्धन गर्ने,</p> <p>२६१. आदिवासी जनजाति आयोग</p> <p>२६३. थारु आयोग</p>		
ख.	कानुन			
१	जलचर संरक्षण ऐन, २०१७*	केही खास प्रकारका जलचरहरूलाई समात्न, मार्न तथा चोट पुऱ्याउन मनाही गर्ने नेपाल सरकारको अधिकार रहेको प्रावधान छ (दफा ४)	यी ऐनहरूले स्वतन्त्र, अग्रिम जानकारी सहितको मञ्जुरीविना नै उनीहरूको भूमि, भूभाग र स्रोतमाथिको स्वामित्व र नियन्त्रणको अधिकार खोसेका छन् ।	यी कानुनहरूलाई भूमि, भूभाग र स्रोतहरूमा आदिवासी जनजातिको अधिकार सुनिश्चित गर्ने आईएलओ को महासम्मिचि नम्बर १६९ र संयुक्त राष्ट्रसंघीय घोषणापत्र (युएनडिप) सँग मेल खाने गरी सुधार गर्नु आवश्यक छ ।
२	भूमि सम्बन्धी ऐन, २०२१*	किपट (आदिवासी जनजातिको पुर्ख्यौली जमिन) लगायतका जमिनदारी अन्त्य गर्ने, जमिनको हदबन्दी, जमिन अधिग्रहण, मुआब्बा/क्षतिपूर्ति, मोही आदिसँग सम्बन्धित प्रावधान रहेको	यी ऐनहरू आदिवासी जनजातिको अधिकार सम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघीय घोषणापत्र (युएनडिप) र आईएलओको महासम्मिचि नम्बर १६९ सँग मेल नखाने छन् ।	यी ऐनहरूमा विशेष गरेर आदिवासी जनजाति महिलाका साथै आदिवासी जनजातिका मुदाहरूलाई उनीहरूको जैविकपाजन र आर्थिक सशक्तीकरणका विकल्पसहित सुधार गरिनु पर्दछ ।
३	राष्ट्रिय निकुन्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन, २०२१*	राष्ट्रिय निकुन्ज, प्राकृतिक आरक्ष, वन्यजन्तु आरक्ष, सिकार आरक्ष, संरक्षित क्षेत्र र मध्यवर्ती क्षेत्रसँग सम्बन्धित विस्तृत प्रावधान रहेको		

क्र. सं.	संविधान, कानून, नीति, कार्यविधि र कार्यक्रमहरू	विद्यमान कानुनी प्रावधान	आदिवासी जनजाति महिलासँग सम्बन्धित प्रावधान	आदिवासी जनजाति महिलाका सम्बन्धमा व्यवस्था गरिनुपर्ने प्रावधानहरू
४	वन ऐन, २०१९*	राष्ट्रिय वन, सरकायद्वारा व्यवस्थित वन, संरक्षित वन, सामुदायिक वन, बहुव्ययी वन, धार्मिक वन र निजी वन तथा जमिन अधिग्रहण र मुआब्जा/क्षतिपूर्तिसँग सम्बन्धित विस्तृत प्रावधान रहेको	आदिवासी जनजाति महिलासँग सम्बन्धित प्रावधान	यो ऐनका सबै प्रावधान पूर्ण रूपमा आदिवासी जनजाति र आदिवासी जनजाति महिलासमेतका विरुद्ध छन् ।
५	जलस्रोत ऐन, २०१९* जलस्रोत ऐन, २०१९*	जलस्रोतको स्वामित्व (दफा ३), जलस्रोतको उपयोग (दफा ४), जल उपभोग संस्थाको गठन (दफा ५), अनुमतिपत्रको व्यवस्था (दफा ८), जलविद्युतका लागि जलस्रोतको उपयोग (दफा ९), नेपाल सरकारले जलस्रोतको उपयोग वा विकास गर्न सक्ने (दफा १०), अरुको घर जग्गाको उपयोग वा प्राप्ति (दफा १६), वातावरणमा उल्लेखनीय प्रतिकूल असर पार्ने नहुने (दफा २०), नियम बनाउने अधिकार (दफा २४) सँग सम्बन्धित प्रावधान रहेको	यो ऐनहरू आदिवासी जनजाति महिलाको आर्थिक सशक्तीकरणका लागि कुनै पनि किसिमले सहयोग गर्ने खालका छैनन् ।	यसमा अर्थपूर्ण सहभागिता सुनिश्चित हुनु पर्दछ ।
६	मृ तथा जलधार संरक्षण ऐन, २०३९*	संरक्षित जलधार क्षेत्र घोषित गर्नसक्ने अधिकार (दफा ३), मू-उपयोगिता प्रणाली अपनाई खेती गर्ने, क्षतिपूर्ति दिने (दफा ८), उद्योग, व्यवसाय तथा बसोबासको बस्तीलाई सार्न सक्ने (दफा ११) र जग्गा प्राप्त गर्न सकिने (दफा १४) व्यवस्थासँग सम्बन्धित प्रावधान रहेको		
७	वातावरण संरक्षण ऐन, २०५३*	प्रारम्भिक वातावरणीय परीक्षण वा वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन गर्नु पर्ने (दफा ३) प्रावधान रहेको		
८	आदिवासी जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान ऐन, २०५८#	५. प्रतिष्ठानको उद्देश्य : प्रतिष्ठानको उद्देश्य देहाय बमोजिम हुनेछ :- (क) आदिवासी जनजातिको सामाजिक, शैक्षिक, आर्थिक तथा सांस्कृतिक विकास र उत्थानसँग सम्बन्धित कार्यक्रम तर्जुमा र कार्यन्वयन गरी आदिवासी जनजातिको सर्वाङ्गीण विकास गर्ने, (ग) आदिवासी जनजातिको परम्परागत सिप, प्रविधि र विशिष्ट जानकारीको संरक्षण र प्रवर्द्धन गरी त्यसलाई व्यावसायिक प्रयोगमा ल्याउन सहायता पुऱ्याउने, (ङ) आदिवासी जनजातिको सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक तथा सांस्कृतिक उत्थान र विकास गरी समतामूलक समाजको निर्माणमा महत्त पुऱ्याउने ।	आदिवासी जनजाति महिलाको आर्थिक सशक्तीकरणका लागि विशेष व्यवस्था नभएको ।	आदिवासी जनजाति महिलाको सशक्तीकरणका लागि प्रशासनिक ज्ञान र सिपमा आधारित प्रावधान तय गरिनु पर्दछ ।

क्र. सं.	संविधान, कानून, नीति, कार्यविधि र कार्यक्रमहरू	विद्यमान कानुनी प्रावधान	आदिवासी जनजाति महिलासँग सम्बन्धित प्रावधान	आदिवासी जनजाति महिलाका सम्बन्धमा व्यवस्था गरिनुपर्ने प्रावधानहरू
९	औद्योगिक व्यवसाय सम्बन्धी ऐनलाई संशोधन र एकीकृत गर्न बनेको विधेयक	दफा - ३, ख धरैलु उद्योग भन्नाले देहायकालाई बुझाउँछ : (१) परम्परागत सिप र प्रतिष्ठामा आधारित दफा - ५, २५ मा, महिला उद्यमीलाई थप सहायता (१) विद्यमान कानूनहरूमा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि महिलाको स्वाभिमत्ता रहेको महिला उद्योगलाई दर्ताको क्रममा लाग्ने क्रमा ३५ प्रतिशत छुट दिइने छ । (२) विद्यमान कानूनहरूमा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि महिलाको नाममा दर्ता भएको औद्योगिक सम्पत्तिमा लाग्ने क्रमा ३५ प्रतिशत छुट दिइने छ । (३) औद्योगिक क्षेत्रमा महिलाले उद्योग दर्ता गर्न चाहमा महिलालाई प्राथमिकता दिइने छ । (४) महिलाले मात्र स्वामित्वमा रहेको उद्योगले उत्पादन निर्यात गर्नका लागि ऋण लिनु चाहमा त्यस्तो ऋण प्रदान गरिने छ ।	आदिवासी जनजाति महिलासँग सम्बन्धित प्रावधान आदिवासी जनजाति महिलाकालागि केही संकारात्मक प्रावधान रहेको तर व्यवहारमा अर्धपूर्ण नभएको ।	सबै तहमा हुने निर्णय प्रक्रियामा आदिवासी जनजाति महिलाको अर्धपूर्ण सहभागिताको सुनिश्चितता स्वतन्त्र, अग्रिम जानकारी सहितको मञ्जुरीको सुनिश्चितता
१०	आदिवासी जनजाति आयोग ऐन, २०१५	(१) (८) आदिवासी जनजाति समुदायमा रहेका परम्परागत सिप, प्रविधि र विशिष्ट ज्ञानको संरक्षण र प्रवर्द्धन गरी व्यावसायिक प्रयोगमा ल्याउन सहयोग गर्ने, (१) (८) आदिवासी जनजाति सम्बन्धमा नेपाल पक्ष भएको अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्झौता कार्यन्वयन भए नभएको अनुगमन गरी आवश्यक निर्देशन दिने,	आदिवासी जनजाति महिलाका सम्बन्धमा विशेष प्रावधान नरहेको ।	सबै तहमा हुने निर्णय प्रक्रियामा आदिवासी जनजाति महिलाको अर्धपूर्ण सहभागिताको सुनिश्चितता स्वतन्त्र, अग्रिम जानकारी सहितको मञ्जुरीको सुनिश्चितता
११	थारु आयोग ऐन, २०१५	(१) (८) थारु समुदायमा रहेका परम्परागत सिप, प्रविधि र विशिष्ट ज्ञानको संरक्षण र प्रवर्द्धन गरी व्यावसायिक प्रयोगमा ल्याउन सहयोग गर्ने, (१) (८) थारु समुदायको सम्बन्धमा नेपाल पक्ष भएको अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्झौता कार्यन्वयन भए नभएको अनुगमन गरी आवश्यक निर्देशन दिने,	आदिवासी जनजाति महिलाका सम्बन्धमा विशेष प्रावधान नरहेको ।	सबै तहमा हुने निर्णय प्रक्रियामा आदिवासी जनजाति महिलाको अर्धपूर्ण सहभागिताको सुनिश्चितता स्वतन्त्र, अग्रिम जानकारी सहितको सुनिश्चितता

क्र. सं.	संविधान, कानून, नीति, कार्यविधि र कार्यक्रमहरू	विद्यमान कानुनी प्रावधान	आदिवासी जनजाति महिलासँग सम्बन्धित प्रावधान	आदिवासी जनजाति महिलाका सम्बन्धमा व्यवस्था गरिनुपर्ने प्रावधानहरू
ग.	नीतिहरू			
१	<p>औद्योगिक नीति, २०६७^६</p>	<p>२१. महिला उद्यमीहरूका लागि विशेष व्यवस्था महिलाहरू अफ बढी उद्योग व्यवसायमा संलग्न भई बढी से बढी रोजगारको अवसर प्रदान गर्न उद्योग व्यवसायको क्षेत्रमा अगाडि बढुन भन्ने उद्देश्यले महिलाको आर्थिक सशक्तीकरणका लागि समावेशी अवधारणा अनुरूप निम्न बमोजिम विशेष व्यवस्था गरिनेछः</p> <p>२१.१ कुनै पनि उद्योग/व्यवसाय सम्बन्धी नीति निर्माण गर्ने तहमा सम्बन्धित औद्योगिक व्यवसायमा संलग्न आदिवासी, जनजाति, दलित, मधेशी, सीमान्तीकृत वर्गका महिलाहरूको प्रतिनिधित्व अनिवार्य गरिनेछ ।</p> <p>२१.२ घरैछु तथा साना स्तरका महिला उद्यमीहरूलाई सरल तथा सुलभ तरिकाबाट ऋण प्रवाह गर्न विभिन्न वैकिकृत तथा सहकारी संस्थाहरूमा समुह ऋणको व्यवस्था गरिनेछ ।</p> <p>२१.३ उद्योग स्थापना गर्दा दिइने पुँजी (Venture Capital) मा महिलाहरूलाई प्राथमिकता दिइनेछ ।</p> <p>२१.४ महिलाको नाममा मात्र उद्योग दर्ता गरिएमा त्यस्तो उद्योग दर्ता गर्दा लाने दर्ता दरस्तरमा ३५ प्रतिशत छुट दिइनेछ ।</p> <p>२१.५ महिला उद्यमीहरूले औद्योगिक क्षेत्रमा उद्योग राख्न चाहेमा विशेष प्राथमिकता दिइने छ ।</p> <p>२१.६ महिला उद्यमशीलता विकास गरी महिलाहरूलाई उद्यमी बन्न प्रोत्साहन गर्न प्रविधि विकास सम्बन्धी तालिम, सभा, सेमिनार, अध्ययन भ्रमण दलमा महिला उद्यमीहरूलाई समावेश गरिनेछ ।</p>	<p>२१.१ कुनै पनि उद्योग/व्यवसाय सम्बन्धी नीति निर्माण गर्ने तहमा सम्बन्धित औद्योगिक व्यवसायमा संलग्न आदिवासी, जनजाति, दलित, मधेशी, सीमान्तीकृत वर्गका महिलाहरूको प्रतिनिधित्व अनिवार्य गरिनेछ ।</p>	<p>यो नीति तर्जुमा गर्दा आदिवासी जनजाति महिलासँग स्वतन्त्र, अग्रिम जानकारी सहितको मञ्जुरी लिइएको छैन; र यस नीतिमा स्वतन्त्र, अग्रिम जानकारी सहितको मञ्जुरीको प्रावधान छैन ।</p> <p>आदिवासी जनजाति महिलामा रहेको सम्पन्न परम्परागत ज्ञान र सिपलाई सरकारद्वारा प्रवर्द्धन गर्न बेहलै नीति तर्जुमा गरिनु पर्ने, उदाहरणका लागि घरैछु मडिरालाई कैथा विने, त्यस्ता उत्पादनको प्याकेट राइट दिइनु पर्ने,</p> <p>र, आदिवासी जनजातिका स्थानीय उत्पादनको प्रवर्द्धनका लागि बेहलै बजेटको व्यवस्था हुनु पर्ने ।</p>

क्र. सं.	संविधान, कायान्वयन, नीति, कार्यविधि र कार्यक्रमहरू	विद्यमान कायान्वयन प्राक्कान	आदिवासी जनजाति महिलासँग सम्बन्धित प्राक्कान	आदिवासी जनजाति महिलाका सम्बन्धमा व्यवस्था गरिनुपर्ने प्राक्कानहरू
		<p>२१.७ विभिन्न विकास क्षेत्रहरूमा स्थापना हुने विन्की कक्षहरूमा महिला उद्यमीहरूद्वारा उत्पादित सामानहरूको विक्री कक्षको समेत व्यवस्था गरिनेछ ।</p> <p>२१.८ सरकारी निकायद्वारा सञ्चालन गरिने उद्योग व्यवसायसम्बन्धी प्रदर्शनीमा महिला उद्यमी/व्यवसायीहरूलाई अनिवार्य रूपमा संलग्न गराइनेछ ।</p> <p>२१.९ आफ्नो औद्योगिक उत्पादन निर्यात गर्ने महिला उद्यमी/व्यवसायीहरूलाई व्यवसायको वित्तीय स्थितिको आधारमा निर्यात कर्जा उपलब्ध गराउने व्यवस्था गरिनेछ ।</p> <p>२१.१० महिलाको नाममा मात्र दर्ता भएको उद्योगलाई औद्योगिक सम्पत्ति पेटेन्ट, डिजाइन र ट्रेडमार्क दर्ता गराउँदा लाग्ने दरसुरमा २० प्रतिशत छुट दिइनेछ ।</p> <p>२१.११ महिला उद्यमशीलता विकासका लागि छुट्टै महिला उद्यमशीलता विकास कोष खडा गरिनेछ ।</p> <p>२१.१२ महिला उद्यमीको विकासको लागि उद्योग मन्त्रालयमा छुट्टै विषयगत एकाइ खडा गरिनेछ ।</p> <p>२१.१३ सबै उद्योग व्यवसायले महिला उद्यमी, महिला कामदार र महिला सेवान्वाहीको अधिकार संरक्षणका लागि कार्यस्थलमा लैंगिकतामा आधारित सबै प्रकारका हिंसाजन्य कार्य र व्यवहारको रोक्थाम र नियन्त्रणका लागि निर्देशिका बनाई लागू गर्न अनिवार्य व्यवस्था गरिनेछ ।</p> <p>२१.१४ उद्योग प्रवर्द्धनसम्बन्धी योजना, कार्यक्रम तथा बजेटको कार्यान्वयनलाई लैंगिक मैत्री तुल्याई लैंगिक समानताको प्रत्याभूति सुनिश्चित गर्ने सम्बन्धित नीति तथा कार्यक्रमको लैंगिक विश्लेषण र लेखाजोखा (Gender Analysis and Assessment), लैंगिक परीक्षण (Gender Audit) तथा लैंगिक बजेट (Gender Budget) पद्धति कार्यान्वयनमा ल्याइनेछ ।</p>		

क्र. सं.	संविधान, कानून, नीति, कार्यविधि र कार्यक्रमहरू	विद्यमान कानुनी प्रावधान	आदिवासी जनजाति महिलासँग सम्बन्धित प्रावधान	आदिवासी जनजाति महिलाका सम्बन्धमा व्यवस्था गरिनुपर्ने प्रावधानहरू
२	जडीबुटी एवं बैरकाष्ठ वन पैदावार विकास नीति, २०६१ ^{१०}	<p>नीतिको बँदा ८ मा जनसहभागितालाई प्रोत्साहन गरिने जडीबुटी एवं बैरकाष्ठ वन पैदावारको खेतीमा गरिबको रेरामुनि रहेका महिलालाई विशेष प्राथमिकतासाथ अधिकतम लाभ हुने गरी जनसहभागिता जुटाइनेछ ।</p> <p>कार्यनीतिको बँदा १८ मा जडीबुटी उत्पादन, प्रशोधन, बजार व्यवस्थापन जस्ता क्रियाकलापहरूलाई साना किसान विकास कार्यक्रम, ग्रामीण महिलाका लागि उद्यमशील कर्जा कार्यक्रम, महिला विकास कार्यक्रम जस्ता कार्यक्रमहरूसँग एकीकृत ढङ्गले सञ्चालन गर्ने गरी संस्थागत समन्वय कायम गरिनेछ ।</p> <p>बँदा २० मा ग्रामीण क्षेत्रका महिलाहरूलाई जडीबुटी एवं बैरकाष्ठ वन पैदावारहरूको सङ्कलन तथा खेती विस्तार सम्बन्धी तालिम, प्रदर्शन र प्रचार प्रसारमा - विशेष प्राथमिकता दिइनेछ।</p> <p>बँदा २० मा जडीबुटी एवं बैरकाष्ठ वन पैदावारहरूको उत्पादन, सङ्कलन, उपयोग एवं व्यवस्थापन कार्यमा विद्यमान परम्परागत पद्धति र प्रविधिमा सम-सामयिक सुधार गर्नुको साथै आधुनिक प्रविधिको विकास र विस्तारमा जोड दिइनेछ ।</p>	यी प्रावधान आदिवासी जनजाति महिला विशेषका लागि होइन् तर आदिवासी जनजाति महिलाको फाइदा पाउन सक्छन् ।	आदिवासी जनजाति महिलाका लागि विशेष प्रावधान हुनु पर्दछ ।
३.	राष्ट्रिय कृषि नीति, २०६१ ^{१०}	<p>नीति ४.१.१० कृषिका कार्यक्रमहरूको सञ्चालनमा सम्भव हुने सबै क्षेत्रमा महिला संलग्नता एवं सहभागितालाई ५० प्रतिशत पुऱ्याइनेछ । महिला कृषक तालिममा सक्रम र भुत्ती तालीमको प्रबन्ध मिलाई घर गाउँ नजिक पुऱ्याउने प्रबन्ध मिलाइनेछ । कार्यक्रममा महिला संलग्नता सम्बन्ध सूचना तथा तथ्यांकहरूको प्रवाहलाई सुनिश्चित गरिने छ ।</p>	आदिवासी जनजाति महिलाका सम्बन्धमा विशेष प्रावधान नरहेको ।	आदिवासी जनजातिको अधिकार सुनिश्चित गर्ने आईलओको महासन्धि नम्बर १६१ र संयुक्त राष्ट्रसंघीय घोषणापत्र (युएनड्रिप) अनुस्र्म विशेष व्यवस्था गरिनु पर्दछ ।

क्र. सं.	संविधान, कानून, नीति, कार्यविधि र कार्यक्रमहरू	विद्यमान कानुनी प्रावधान	आदिवासी जनजाति महिलासँग सम्बन्धित प्रावधान	आदिवासी जनजाति महिलाका सम्बन्धमा व्यवस्था गरिनुपर्ने प्रावधानहरू
घ	कार्यविधि			
१	होमस्टे सञ्चालन कार्यविधि, २०६७ ^०	पर्याप्यटन र स्थानीय जनताको आर्थिक सशक्तीकरण प्रवर्द्धन गर्ने ।	महिला र पुरुष दुवैका लागि लागू हुने	आदिवासी जनजातिका क्षेत्रमा पर्याप्यटनको प्रवर्द्धन गर्नु आवश्यक छ । होमस्टे व्यवसायका लागि आदिवासी जनजातिलाई प्राथमिकता दिइनु पर्दछ र आदिवासी जनजातिको संस्कृति, सिप, ज्ञान र अतिथि सत्कारबारे विशेष तालिमको प्रावधान हुनु पर्दछ ।
२.	स्थानीय निकाय स्रोत परिचालन तथा व्यवस्थापन कार्यविधि, २०६९ ^{<}	१०. लक्षित समूह विकास कार्यक्रम : (क) सबै जातजातिका विपन्न वर्गका महिलाहरूको सशक्तीकरण, रोजगारीमूलक र आयमूलक कार्यमा प्रत्यक्ष फाइदा पुग्ने कार्यक्रम वा आयोजनाका लागि न्यूनतम दस प्रतिशत, (ग) सबै जातजातिका आर्थिक रूपमा विपन्न तथा आर्थिक एवम् सामाजिक रूपमा पछाडि परेका र पारिएका वर्ग (ज्येष्ठ नागरिक, दलित, आदिवासी जनजाति, अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू, मधेसी, मुस्लिम तथा पिछडावर्ग लगायत) एवम् क्षेत्र तथा नेपाल सरकारले राजपत्रमा सूचना प्रकाशित गरी लक्षित समूह भनी तोकिएका वर्ग एवम् समुदायले प्रत्यक्ष फाइदा पाउने कार्यक्रम वा आयोजनाका लागि न्यूनतम पन्ध्र प्रतिशत ।	महिलाका लागि विशेष प्रावधान	विभिन्न जातजातिका महिला छुट्याउने, सबैले सुक्ने गरी स्थानीय भाषामा सबैले पहुँच पाउने गरी सूचना प्रदान गरिनु पर्दछ । स्थानीय प्राकृतिक श्रोतबाट क्षमता विकास ।
३	महिला उद्यमशीलता विकास कोष (सञ्चालन) कार्यविधि, २०६९ ^{>}	महिलाका लागि विनाशितो ऋण, एउटा आर्थिक वर्षमा ६ प्रतिशत ब्याजदरमा ५०,०००० रुपैयाँसम्म ऋण उपलब्ध गराउने	उद्यमशीलतामा संलग्नताका लागि महिलाका लागि राम्रो प्रावधान, यस प्रावधानबारे महिलालाई उपयुक्त तवरबाट जानकारी गराइएको छैन । यस प्रावधानबारे आदिवासी जनजाति महिला पहुँचमा छैन ।	राज्यले आदिवासी जनजाति महिलाबाट उत्पादन भएका वस्तुहरूको प्रवर्द्धनका लागि सांस्कृतिक रूपमा उपयुक्त साधनको अवलम्बन गर्नुपर्दछ र आदिवासी जनजातिका परम्परागत उत्पादनको प्रवर्द्धन र संरक्षणका लागि बढोट विनियोजन हुनुपर्दछ ।

क्र. सं.	संविधान, कानून, नीति, कार्यविधि र कार्यक्रमहरू	विद्यमान कानुनी प्रावधान	आदिवासी जनजाति महिलासँग सम्बन्धित प्रावधान	आदिवासी जनजाति महिलाका सम्बन्धमा व्यवस्था गरिनुपर्ने प्रावधानहरू
ख.	निर्देशिका			
१	गरिवी निवारणका लागि लघु उद्यम विकास कार्यक्रम सञ्चालन निर्देशिका, २०७० ^६	भाग २ लक्षित समूह १. गरिवीको रेखामुनि रहेका परिवारका सदस्यहरू लक्षित समूह हुनेः (१) गरिवीको रेखामुनि रहेका नेपाली नागरिकका परिवारका सदस्यहरू यस कार्यक्रमका लक्षित समूह हुनेछन् । (२) अति विपन्न वर्ग, पिछडिएका महिला, दलित, आदिवासी जनजातिहरू, दुर्गम तथा सेवाको पहुँच कम पुगेका गाविसहरूमा यस कार्यक्रमलाई केन्द्रित गरिने छ । (३) लक्षित समूहमा महिला ७०%, दलित ३०%, जनजाति ४०%, मधेशी ४०%, युवा (१६-४० वर्ष) ६०% रहनेछन् ।	लक्षित समूहमा आदिवासी जनजातिका ४० प्रतिशत हुने	स्वतन्त्र, अग्रिम जानकारी सहितको मन्जुरीको संयन्त्र चुनिश्रित गर्ने, प्रशासनिक ज्ञान र सिपमा आधारित लघुउद्यममा ध्यान केन्द्रित हुने । सबै तहमा आदिवासी जनजाति महिलाको अर्थपूर्ण सहभागिता सुनिश्रित गर्ने । रोजगार/मिड्या पूर्ण रूपमा लैङ्गिक संवेदनशील छ, यसले आदिवासी जनजातिको परम्परागत सिपलाई अफ प्रवर्द्धन गर्नु पर्दछ ।
घ.	कार्यक्रम			
१	गरिवी निवारण कोष, २०७० ^७	गरिवी निवारण कार्यक्रमका लक्षित लाभ प्राप्तकर्ता सीमान्तकृत गरिब, महिला, दलित, जनजाति र लाभबाट वञ्चित समूहहरू हुन् । गरिवी निवारण कोषले निम्न छ वटा निर्देशक सिद्धान्तहरू अवलम्बन गर्दछः (क) विपन्नप्रति लक्षित (अत्योदय), (ख) सामाजिक समावेशीकरण (समावेशी), (ग) मागबाट निर्देशित पद्धति (नाग अनुसार), (घ) पारदर्शिता, (ङ) गरिबका समुदायहरूलाई प्रत्यक्ष लगानी (प्रत्यक्ष भुक्तानी), र (च) समुदायको संस्थागत विकास ।	गरिवी निवारण कोषले महिलाको उद्यमशीलता विकासका लागि लैङ्गिक संवेदनशील अवधारणा अनुसार महिलालाई उच्च प्राथमिकता दिने भएकाले यसले आधुनिक आर्थिक गतिविधि केन्द्रित भएर सहायता उपलब्ध गराउँछ ।	प्रशासनिक ज्ञान र सिपमा आधारित भएर आर्थिक गतिविधि विकासमा उच्च प्राथमिकता दिनु आवश्यक छ ।

नोट : दस्तावेजको स्रोतका लागि परिशिष्ट ३ हेर्नुहोस् ।

४.

आदिवासी जनजाति महिलाको आर्थिक सशक्तीकरणका आयात

भूमि, भूभाग र स्रोतमा पहुँच, स्वामित्व र नियन्त्रण तथा उपयोग

आदिवासी जनजाति समुदाय र आदिवासी जनजाति महिलाको जीविकोपार्जन र आर्थिक सशक्तीकरणसमेतको सशक्तीकरण उनीहरूको भूमि, भूभाग र स्रोतहरूमाथि पूर्णतः निर्भर छन् । विगतमा बन्दुक, सन्धि र मनुस्मृति र टेरा नुलियसको सिद्धान्तको प्रयोगद्वारा र हाल प्रभुत्वशाली जातीय समूहका शासकहरूबाट हैकमवादी सिद्धान्त (इमिनेन्ट डोमेन) को प्रयोगद्वारा आदिवासी जनजातिहरूले आफ्नो भूमि, भूभाग र स्रोतहरूमाथि स्वामित्व र नियन्त्रण गुमाउनु परेको छ । त्यसैकारण उनीहरूका लागि भूमि, भूभाग र स्रोतहरूमा पहुँच र प्रयोग अभै पनि महत्वपूर्ण छ । यद्यपि, केही उत्तरदाता, विशेषगरी थकालीहरू आफ्नो पुर्ख्यौली भूमि, भूभाग र स्रोतहरूमाथि उनीहरूको स्वामित्व र नियन्त्रण अभै पनि कायमै रहेको कुरामा विश्वास गर्छन् ।

अनुसन्धान टोलीको विचारमा भने त्यस्तो नियन्त्रण यथार्थ (डि फ्याक्टो) हो, वैधानिक (डि जुरे) होइन । माफी, याक्खा, अन्य आदिवासी जनजाति, ब्राह्मण, क्षेत्री र दलित उत्तरदाताहरूका अनुसार विगतमा माफी, याक्खा र थकालीहरूको भूमि, भूभाग र स्रोतहरूलाई किपट भन्ने गरिन्थ्यो, जसलाई राज्यले कानुनी मान्यता प्रदान गरेको थियो । तर हाल त्यो सबै राज्यले नै लिएको छ । रामेछापको मन्थलीमा सरकारी पदाधिकारी र माफी अगुवाहरूसँग भएको एउटा लक्षित समूह छलफलमा एकजना माफी उत्तरदाताले विहानको कुहिरोभिन्न देखिने भूमि उनीहरूको भूमि, भूभाग र स्रोतहरू भएको बताए । बर्दिया र सप्तरीका थारू उत्तरदाताहरूले उनीहरू आदिमकालदेखि उनीहरू आफ्नो भूमि र भूभागमा आफ्ना स्रोतहरूमाथि बसोबास गरिरहेको र खोरिया फँडानीको कृषि प्रणाली प्रयोग गरिरहेको, तर अहिले त्यसलाई सरकारले गैरकानुनी बनाइदिएको बताए ।

साथै उनीहरूको भनाइमा सन् १९५० सम्म उनीहरूको भूमिमा थारूहरू मात्र बस्न सक्थे, अन्य कोही बस्न सक्दैनथे, किनभने उनीहरू औलो प्रतिरोधक थिए । थारू मुख्य सूचनादाताले औलो उन्मूलनपछि उनीहरूले क्रमशः आफ्नो भूमि माथिको स्वामित्व र नियन्त्रण गुमाउँदै गएको बताए, किनभने सरकारले नै पहाडका बासिन्दालाई उनीहरूको भूमिमा बसाइँ सराई गर्न प्रोत्साहित गरेको थियो र उनीहरूको धेरै भूमि राष्ट्रिय वन, वन्यजन्तु निकुञ्ज, संरक्षण क्षेत्र, सामुदायिक वन, कबुलियती वन, निजी वन र निजी भूमिका रूपमा घोषणा गरियो ।

राज्यले उनीहरूको स्वतन्त्र, अग्रिम जानकारी सहितको मञ्जुरीविना नै स्वामित्व र नियन्त्रण कायम गरेपनि सबै आदिवासी जनजातिमा उनीहरूको भूमि, भूभाग र स्रोतहरू उनीहरूको नै हो भन्ने भावना अभै पनि बलियो रहेको अनुसन्धान टोलीले पायो । नमुना सङ्कलन गरिएका सबै सातवटै स्थानका धेरै उत्तरदाताले पुस्तौँदेखि हस्तान्तरण हुँदै आएका प्रथाजनित कानून र अभ्यासअनुसृत आफ्नो पुर्ख्यौली भूमि, भूभाग र स्रोतहरूको प्रयोग गर्दा राज्यले आफूलाई अपराधीको संज्ञा दिएको बताए । आदिवासी जनजाति समुदायमा आबद्ध सबै उत्तरदातामध्ये धेरैले आफूहरूले राज्यद्वारा कानुनी रूपमा स्वीकृत भए अनुसार वन, पानी, नदी, जलाधार र चरनक्षेत्र जस्ता प्राकृतिक स्रोतको केही उपयोग गरेको र अन्यले पक्राउ, यातना र सजायको भागिदार हुने जोखिममा रहेर प्रयोग गर्दै आएको बताए । बर्दिया राष्ट्रिय निकुञ्ज नजिकै बसोबास गर्ने बर्दियाका थारू महिला उत्तरदातामध्ये एक जनाले भनिन्, "हाम्रो वनबाट दाउरा, जडीबुटी, सागसब्जी, फलफूल, माछा र अन्य स्रोतहरू प्रयोग गर्ने हाम्रो पुर्ख्यौली परम्परालाई हामीले निरन्तरता दिँदै आएका छौँ । तर हिजोआज त्यसो गरेमा हामीलाई अपधारीको बिल्ला भिराइन्छ; हामीलाई सुरक्षा फौजले अनावश्यक दुःख दिने, बन्दुकले ताक्ने वा पक्राउ गर्ने लगायतका कार्य गरे पनि हामीले त्यसलाई निरन्तरता दिएका छौँ । हाम्रो जीविकोपार्जनका लागि हामीसँग अन्य कुनै विकल्प छैन ।"

नेपालका अन्तिम फिरन्ते जातिका रूपमा रहेका राउटेका मुखियालाई हामीले स्थलगत कार्यका क्रममा दैलेख जिल्लाको खोली बजार नजिकै खोलाको किनारमा भेट्दा, उनले भने, "विभिन्न जङ्गलमा हामी स्वतन्त्र रूपमा हिँडडुल गर्दथ्यौँ । विगतमा हामीले कसैसँग अनुमति लिनु परेन । हिजोआज, हामीले राष्ट्रिय निकुञ्ज र सामुदायिक वनसमेतका वनमा प्रवेश गर्न त पाउँछौँ, तर त्यसका लागि हामीले अनुमति लिनुपर्छ । "त्यसको अर्थ उनीहरूको हिँडडुललाई सरकारी निकाय र सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहका कार्यकारी समितिहरूले क्रमशः सीमित बनाउँदै लगेका छन् भन्ने हुन्छ । राउटे उत्तरदाताहरूका अनुसार उनीहरू हाल अस्थायी बसोबास गरिरहेको दैलेखको वनमा कुकाठ भेटिएको छैन । स्थानीय विकास अधिकारी र जिल्ला समन्वय समितिका निर्वाचित प्रतिनिधिहरूको उपस्थितिमा एउटा गैससद्वारा संयुक्त

रूपमा आयोजित कार्यक्रममा सबै राउटे परिवारका लागि साबुन वितरण गरेको अनुसन्धान टोलीले अवलोकन गरेको थियो । आफ्नो मन्तव्यको क्रममा एक जना जिल्लास्तरका निर्वाचित एक नेताले राउटेहरूले जाँड/रक्सी खान नछाडे सरकारले उनीहरूको शिविरलाई तारबारले घेरिदिने र त्यसलाई कसैले उल्लङ्घन गरेमा प्रहरी लगाएर पक्राउ गरिने बताए । ती नेताको सोच समग्रमा मानवअधिकारको भावना विपरित, र विशेषगरी आईएलओ महासन्धि १६९ र युएनड्रीप विरुद्धको हो । सरकारबाट राउटेहरूको भूमि, भूभाग र स्रोतहरूमाथि उनीहरूको स्वामित्व र नियन्त्रण सुनिश्चित गरिनु पर्नेमा त्यसको सट्टा उनीहरू त्यसको प्रयोगमाथि प्रतिबन्ध लगाउन दृढ देखिन्छन् । यसैकारण राउटे महिलाहरूले आफ्नो जीविका चलाउने कार्यमा धेरै समस्याको सामना गरिरहेका छन् (घटना अध्ययन १) ।

घटना अध्ययन १

राउटे महिलाले सङ्क्रमणकालीन अवस्थाको समस्याको सामना गरिरहेका छन्

नेपाल सरकारले वि.सं. २०३७ मा फिरन्ते राउटे समुदायलाई बसोबास गराउने नीति अवलम्बन गर्‍यो । फलस्वरूप केही राउटेको सहयोगमा स्थानीय प्रशासनले डडेल्धुराको जोगबुढामा अवस्थित आमपानी र रजवरको जमिन पहिचान गर्‍यो । वि.सं. २०३७ मा बाजुरा, अछाम, बैतडी र डडेल्धुरामा फिरन्ते जीवनयापन गरिरहेका राउटेलाई उनीहरूले त्यहाँ बसोबास गराउन ल्याए । सुरुमा राउटेहरू त्यहाँ आए तर पछि आ-आफ्नो स्थानमा रहेको मूल बसोबास प्रणालीमा फर्किए । निकै कम राउटे मात्र त्यहाँ बसोबास गर्न थाले । सरकारले सुरुमा प्रति परिवार १.५ बिगाहाका दरले जग्गा उपलब्ध गराएको थियो ।

फेरि दोस्रो पटक बसोबास गराइएका राउटेको सहयोगमा स्थानीय प्रशासनले त्यो स्थान छोडेर गएका राउटेहरूलाई त्यहाँ ल्यायो । अधिकांश त्यहाँ बसोबास गर्न थाले र केही मात्र बसेनन् । हाल उनीहरूसँग १ कठ्ठादेखि १.५ बिगाहा भूमि रहेको छ । केहीसँग भने १ कठ्ठाभन्दा बढी जग्गा छैन किनभने उनीहरू पछि बसोबास गरेका थिए । केही राउटे भूमिहीन छन् किनभने उनीहरू पछि आएर आफ्नो समुदाय भएका कारण बसोबास गर्न थालेका हुन् । यो प्रक्रिया वि.सं. २०३७ देखि २०४० सम्म चल्यो । त्यहाँ हाल दुवै बासस्थान आमपानी र रजवरमा गरी कुल लगभग ८४ घरपरिवार छन् ।

दुवै बस्तीका राउटे महिलाले बताए अनुसार सुरुका दिनमा उनीहरूले ठूलो समस्याको सामना गरे, र अझै पनि समस्याको सामना गरिरहेका छन् । उनीहरूलाई खेतीपाती कसरी गर्ने र आफ्नो जीविका कसरी चलाउने भन्नेबारेमा कुनै सोच र ज्ञान थिएन । उनीहरूको वस्ती नजिकै रहेको वनलाई लामो समयसम्म अर्थात् वि.सं. २०५६ सम्म सामुदायिक वनको रूपमा विकास गरिएन । उनीहरू वनको उपभोग गर्न र वनमा गएर आफ्नो मूल बसोबास क्षेत्रमा जस्तै चाहेको वस्तु लिएर आउन सक्थे । विस्तारै उनीहरूले खेतीपाती, बाख्रापालन र कुखुरापालन आदि गर्न सिके । उनीहरूले आफ्ना छोराछोरीलाई विद्यालय पठाउन थाले । त्यो उनीहरूको जीवनको एउटा निकै पीडादायी प्रक्रिया थियो । त्यसअघि उनीहरू स्वतन्त्र

थिए र उनीहरूमाथि कुनै पनि प्रतिबन्ध थिएन । बसोबास गर्न थालेयता उनीहरूले प्रतिबन्ध र समस्याहरूको सामना गरिरहेका छन् । उनीहरू आफ्नो वर्तमान जीवनलाई जनावरलाई तारबार गरिएको घरभित्र सीमित गरी राखिएको जस्तै भएको भन्न रुचाउँछन् ।

अन्य जात र जातीय समूहका व्यक्तिहरूले राउटेले प्रयोग गरिरहेको वनलाई सामुदायिक वनमा परिणत गरे । सामुदायिक वनको मुख्य समितिले भूमिहीन राउटेहरू सुरुदेखि बसोबास गर्दै आएको वनसँग जोडिएको भूमिमाथि कब्जा गर्‍यो । सामुदायिक वनले वनमा तारबार लगायो र वनमा जानबाट राउटेहरूलाई प्रतिबन्ध लगायो । सामुदायिक वनले राउटेहरूलाई उनीहरूका आफ्ना गाईवस्तु वनमा लैजान र वनबाट दाउरा र अन्य वनपैदावार ल्याउन पनि प्रतिबन्ध लगायो । त्यसयता उनीहरूले आफ्नो जीविका चलाउन कठिनाइको सामना गर्दै आएका छन् । त्यही कठिनाइका कारण अधिकांश राउटेले आफ्नो जग्गा जीविकाका लागि विक्री गरे । तथापि, कानून अनुसार सो जग्गा पास नहुने भएकाले राउटेको भूमि अन्यको नाममा नामसारी हुनबाट बचेको छ ।

यसले राउटे र उनीहरूको जग्गा खरिद गर्ने अन्य व्यक्तिहरूबीच द्वन्द्व सिर्जना गरेको छ । यदि उनीहरूको जग्गा पास हुने हो भने ४ देखि ५ परिवारबाहेक सबै भूमिहीन बन्न जानेछन् र आफ्नो मूल बसोबास क्षेत्रमा फर्कनुबाहेक उनीहरूसँग विकल्प बाँकी हुने छैन । यद्यपि, त्यो कार्य उनीहरूका लागि फेरि पनि पीडादायी हुनेछ । यो पीडादायी प्रक्रिया र कठिनाइका कारण राउटे महिला बढी पीडित भएका छन् ।

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७४

सन् १९८० मा बसोबास गराइएका डडेलधुराको जोगबुढाको राउटेको हकमा उनीहरूले विगतमा नजिकै रहेको वन, पानी र अन्य प्राकृतिक स्रोतहरूको स्वतन्त्र रूपमा उपभोग गर्दथे । सन् २००० मा सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहहरूको गठन भएपछि उनीहरूलाई नजिकैको सामुदायिक वनमा जान दिइएन । आमपानी र रजवर बस्तीका राउटेलाई पानीका स्रोतमा पहुँच छैन । राउटेहरू खोलामा माछा मार्न गए भने उनीहरूलाई अन्य समुदायका सदस्यहरूले अनावश्यक दुःख दिने, रोक्ने वा भगाउने वा सडकलन गरेको माछा कब्जा गरिदिने गर्दथे । ८२ वर्षीया वृद्ध राउटे महिलाले गुनासो गरिन्, "डडेलधुराको पर्शुराम नगरपालिकाको आमपानीमा बसोबास गर्नुअघि हामी स्वतन्त्र रूपमा हिँडुल गर्दथ्यौं । सरकारले हामीलाई यो गाउँमा बसोबास गरायो । तर अहिले हामीलाई बाखाको खोरमा थुनेर राखिएको जस्तो लाग्छ । वन र पानीका स्रोतहरूमा हाम्रो पहुँच छैन ।"

रामेछाप जिल्लाको मन्थलीमा गरिएको स्थानीय स्थलगत कार्यक्रममा प्रमुख जिल्ला अधिकारी, स्थानीय विकास कार्यालयका अधिकारी र नवनिर्वाचित प्रमुख र प्रदेश ३का सदस्यका साथै रामेछापका जिल्लास्तरीय नेताहरूले बताए अनुसार विगत १५ देखि २० वर्षयता माभी समुदायले आफ्नो भूमि, भूभाग र स्रोतहरूमाथिको स्वामित्व र नियन्त्रण गुमाउँदै आएको छ । एक जना माभी उत्तरदाताले भने, "हाम्रा बुबाआमाले

हामीलाई हुस्सुमुनिको जग्गा हाम्रो किपट थियो भन्नुहुन्थ्यो, तर अहिले यो हाम्रो छैन ।" त्यसैगरी, संखुवासभाको तामापोखका याक्खा उत्तरदाताहरूमध्ये एकजना (जो निर्वाचित वडा अध्यक्ष पनि हुन्) ले भने "माथि पहाडको टुप्पादेखि तल माया खोलासम्म हाम्रो आँखाले भ्याएसम्मको भूमि हाम्रो थियो । अहिले सबै जङ्गल सामुदायिक वन भएका छन् ।"

सप्तरीमा एकजना थारु उत्तरदाताले आफूहरूसँग धेरै परम्परागत र प्रथाजनित सिप र ज्ञान रहेको तर वन र स्रोतहरूमाथि उनीहरूको पहुँच नभएका कारण त्यसको कुनै उपयोग नभएको बताए । सप्तरीका धेरै थारु महिला उत्तरदाताले कोसी टप्पुको स्थापना भएयता उनीहरूलाई मोथी पट्योको सङ्कलन गर्ने अनुमति नरहेको बताए । पट्यो उनीहरूका वैवाहिक समारोहमा अनिवार्य हुन्छ । पट्यो सङ्कलनको अनुमति नभएपछि अहिले उनीहरू गैरकानुनी रूपमा पनि त्यसको सङ्कलन गर्दछन् । थारु महिलाहरूसँग भएको लक्षित समूह छलफलका उत्तरदाताले आफ्ना जङ्गल वन उपभोक्ता समूहहरूलाई प्रदान गरिएको र ती समूहहरूमा थारु र गैरथारु दुवैको प्रतिनिधित्व हुने गरेको बताए । निर्णय प्रक्रियामा वनसम्बन्धी कुनै ज्ञान नभएका व्यक्तिहरूको प्रतिनिधित्व भएको छ । थारुहरूसँग वनसम्बन्धी ज्ञान छ तर उनीहरूलाई नीति, योजना र कार्यक्रम तर्जुमा गर्दा निर्णयमा सहभागी गराउँदैन । फलतः उनीहरूलाई वनको उपयोग गर्नबाट प्रतिबन्धित गरिएको छ । त्यसैकारण उनीहरू वन स्रोतको गैरकानुनी उपयोग गर्न बाध्य छन् । बर्दियामा थारु उत्तरदाताहरूले कार्यक्रमहरूको कार्यान्वयन गर्दा उनीहरूलाई काम गर्न लगाइने तर योजना र नीति निर्माणमा उनीहरूको प्रतिनिधित्व र संलग्नता नरहने र लाभको बाँडफाँटमा पनि आफूहरूलाई बञ्चित गरिने गरेको बताए ।

संखुवासभामा याक्खा उत्तरदाताहरूले सन् १९६८ मा लिम्बूवानमा किपट प्रणाली खारेजी भएपछि वन र पानीमाथि आफूहरूले नियन्त्रण गुमाएको बताए । हाल उनीहरू वनको उपयोग गर्दैनन्, किनभने वन जङ्गल उनीहरूको बसोबास क्षेत्रबाट टाढा छ र विद्यमान सामुदायिक वनमा सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहहरूको नियन्त्रण छ, र त्यसमा याक्खा बाहेकका व्यक्तिहरूको नियन्त्रण छ ।

मुस्ताङको थसाङमा अधिकांश थकाली र गैरथकाली उत्तरदाताहरूले आफ्नो पुर्ख्यौली भूमिमाथि पुर्खाको पूर्ण स्वामित्व, नियन्त्रण र उपयोग रहेको बताए । उनीहरूले प्राकृतिक स्रोतको उपयोग गरिरहेका छन् (घटना अध्ययन २ हेर्नुहोस्) । यद्यपि सन् १९९८ मा अन्नपूर्ण संरक्षण क्षेत्र (एक्याप) को स्थापना हुनुअघि उनीहरूलाई आफ्नो घर निर्माणका लागि आवश्यक रूख काट्न वनस्रोतको प्रयोग गर्नबाट पनि वन विभागले प्रतिबन्धित गरेको थियो । १३ घम्प (मुखिया) मध्ये एक जनाले भने, "हाम्रो भूमि, भूभाग र स्रोतहरूमाथि सरकारले एक्यापमाफर्त नियन्त्रण गरे पनि

एक्यापले त्यस्तो स्रोतहरूको संरक्षण र उपयोग गर्ने सबै जिम्मेवारी परम्परागत १३ घम्पलाई दिएको छ । यसको विपरित, एकजना महिला उत्तरदाताले भनिन्, "हामीले याक पालेका छौं । याकलाई हामीले उच्च चरनक्षेत्रमा चराउन लैजानुपर्छ तर एक्यापले चराउन लैजान रोक लगाएको छ । याक बचाउन चितुवालाई भगाउँदा पनि एक्यापले कारबाही गर्छ तर चितुवाले याक मान्यो भने कुनै क्षतिपूर्ति पाइँदैन ।"

राउटे, माभी, थारू, याक्खा र थकालीहरूले प्रयोग गरेको प्राकृतिक स्रोतको सूची लामो छ (तालिका १४ हेर्नुहोस्) । जङ्गली सागसब्जी, फलफूल र जरा, जङ्गली जनावर, वन पैदावर र पानीको प्रयोगसम्बन्धी तथ्याङ्कले स्पष्ट रूपमा देहायको प्रवृत्ति देखाउँछ :

थकालीहरू जङ्गली सागसब्जी, फलफूल र कन्दमूल, वन पैदावरसहितका प्राकृतिक स्रोतमा पहुँच र उपयोग दुवैमा सबैभन्दा राम्रो अवस्थामा छन् । जङ्गली जनावरको सिकार गर्नका लागि पहुँचमा र त्यस्तो सिकारको उपयोग गर्न उनीहरूमाथि पूर्ण प्रतिबन्ध लगाइएको छ । जलचरको उपयोगमा उनीहरूको पहुँच सीमित छ । सरकार र एक्याप जस्ता सरकारका स्थानीय निकायहरूले प्राकृतिक स्रोतमाथिको उनीहरूको स्वामित्व र नियन्त्रण आफ्नो नियन्त्रण गर्दै लगेका छन् तर एक्यापले भने उनीहरूलाई ती स्रोतको व्यवस्थापन र उपयोगमा संलग्न पनि गराएको छ । एक्यापका नीति नियमहरू प्रतिबन्धात्मक भएपनि तिनले प्रथाजनित कानून र संस्थागत व्यवस्थापनलाई उपेक्षा गर्न सक्दैनन् ।

घटना अध्ययन २

थकाली महिलाद्वारा प्राकृतिक स्रोतको उपयोग

३९ वर्षीया सुरजा गौचन मुस्ताङको थसाङ गाउँविकास समिति वडा नं ३ लेते, कालोपानीका बासिन्दा हुन् । उनी ज्ञानोदय उच्च माध्यमिक विद्यालय, लेतेमा अस्थायी शिक्षिका हुन् । उनी कक्षा ५ सम्म अङ्ग्रेजी विषय पढाउँछिन् । उनले आफ्ना पतिलाई सहयोग गर्न होटल व्यवसाय पनि हेरिरहेकी छिन् । उनी होटल व्यवसायमा विगत २९ वर्षदेखि संलग्न छिन् । उनी सफल उद्यमी पनि हुन् । उनीसँग परम्परागत वनपैदावर प्रशोधन र त्यसलाई बजारमा पुऱ्याउँदै आफ्नो समुदायका लागि आम्दानीको स्रोत बनाउने ज्ञान पनि रहेको छ ।

थकाली खाना प्रशोधन प्रक्रियासम्बन्धी ज्ञान उनले आमाबाट प्राप्त गरेकी हुन् । मुस्ताङ धेरै चिसो र छ महिनाभन्दा बढी समय हिउँ पर्ने ठाउँ हो । त्यसैकारण उनीहरूसँग जाडोयामका लागि खाना संरक्षण गरेर राख्न धेरै राम्रो ज्ञान हुन्छ । फलफूल, सागसब्जी र जडीबुटीलाई लामो समयसम्म संरक्षण गरेर राख्न त्यसलाई सुकाउने राम्रो ज्ञान पनि उनीहरूसँग छ । यो ज्ञानलाई उनले आयआर्जनको स्रोतका रूपमा रूपान्तरण गरेकी छिन् । उनले जिम्बु, ढकायोको

तालिका १४: प्राकृतिक स्रोत सङ्कलनको निरन्तरता

प्राकृतिक स्रोत	राउटे	माफी	धार	याक्खा	थकाली
कन्दमूल तथा सागसब्जी	फिरन्ते राउटेहरूले सिस्नो, तरुल, गिह्वा भ्यागुर जस्ता कन्दमूल बटुल्छन् । बसोबास गरेका राउटे सिस्नो, तरुल, गिह्वा भ्यागुर जस्ता कन्दमूल, हलो बनाउन चिलाउने र काठ ताउरा जस्ता वन पैदावर बटुल्छन् ।	माफीहरूले जङ्गली सागसब्जी, जङ्गली फलफूल र कन्दमूल बटुल्न छाडेका छन्	निगुरो, च्याउ, परवरको साग, तामा, डेलवा र तरुल	याङबेन, निगुरो, सिस्नो, तामा, दुसा, काली जनिउ/निगुरो, दुडुम्बी, विमफिन र तरुल	नोराखो, सेकुथ्यो, ढकायो, पटयो, पाङ्नी, तिम्बो, घोरे, बाली साग, दुसा, कर्कोलो । तवाई, रातो च्याउ, चाभ्रे च्याउ, तैवावे च्याउ, तिलाना, साँसे, मरिदिमा, कोदिमा भोलु फूल, रुकाडु खस नेपालीमा बुल्ले) र नुक्कली
वन पैदावर	कोसी (काठका भौँडा बर्तन) बनाउन सिमाल र काठ दाउरा खाँजे र सालको पात टिने	मगनी भाउ, डिडु, डम्फरा, चापा भाउ (मवा) बनाउने जडीबुटी	घाँस पराल, दाउरा, निगालो, बाँस, भोलाको पात, सालको पात, कोस, बाबियो, खर	घाँस पराल, दाउरा	सल्ला, धुमी, किसिन (सल्ला), ग्याकर (सल्ला), जेम्पासिँड (लोठ सल्ला), पारसिँड (गुराँस), विमाल (गुराँस), भोजपत्र, गुठु सिन (घुत्रो) । उनीहरू मर्चा बनाउँदैनन् ।
जङ्गली फलफूल		बेल जस्ता जङ्गली फलफूल	बयर	घुत्रो	कोटो (खस नेपालीमा टौँते ओखर, ओखर), स्याउ, खुर्गानी, बिली, आरु, आरुबखडा, नासपाती, कोकाली (जङ्गली आरु), उसी (जङ्गली स्याउ), चोसिङ (खस नेपालीमा घुत्रो), खल्या (जङ्गली आरु), मीघार, राडी, चिचो (सिमाकथाङ)
जडीबुटी		हर्रो, बर्रो, अमला, बोमो, खयर, निमपत्ता, अक्षुरो, तितैपाती, वनमाषा र राजबृक्ष		सम्बारियाक, लालीगुराँसको फूल, कुडकुडैक, कोखोपोक, उरिपुङ र बाथेङगाङ	नीसमी, पाँच औँले, खुवा, भुस्कटे, पाङ्वा (जटामसी), यासाँ गुम्बा
जनवर	बसोबास गरेका राउटे दुस्तीको सिकार गर्छन् नोट : दुस्तीले गाजमा अन्नबाली नास गर्ने हुँदा बसोबास गरेका राउटलाई दुस्ती माने अनुमति दिइएको छ	माफीहरूले जङ्गली जनावरको सिकार गर्न छाडेका छन्	मुसा, दुस्ती, बैदेल, नोट : बढियाका थारु सिकार गर्छन् तर सप्तरीका थारु गर्दैनन्	याक्खाहरूले सिकार गर्न छाडेका छन्	अकालीहरूले चरा र जनावरको सिकार गर्न छाडेका छन् । विगतमा उनीहरू याकम भेडा, च्याङ्ग्रा, कस्तुरीमुगा, मुगा, घोरेल, नाउर, थार, रगुवा मुग, बैदेल, बाघ, माछु, चिडुवाको सिकार गर्दथे । विगतमा उनीहरू झोँफे, मुनाल, कालिज र फाङ्ग्रास लगायतका चराको सिकार गर्दथे ।
माछा मार्ने काम	बसोबास गरेका राउटे माछा मार्ने काम गर्छन्	पहिले माफीहरू विभिन्न २२ प्रकारका माछा मार्ने गर्दथे । अहिले उनीहरू असला, बामा, पोती र बराडी माछा मार्दछन् ।		तिटो माछा (उनीहरू यसलाई बलायतमा नियात गर्दछन्)	असला माछा र पाहा

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७४

साग, जिब्रेको साग, जङ्गली लसुन, फलफूल र विभिन्न प्रकारका च्याउ आदि सड्कलन गर्छिन् । उनी घरमा च्याउ सुकाउँछिन्, त्यसलाई प्रशोधन विधिसहित खाद्यान्नबारे जानकारी समावेश गरी विभिन्न आकारमा प्याक गर्छिन् । मुस्ताड पर्यटकीय क्षेत्र हो, जहाँ मुख्य पर्यटकीय मौसममा धेरै स्वदेशी र विदेशी पर्यटक आउने गर्छन् । उनी यस व्यवसायमा धेरै समयदेखि संलग्न भएका कारण उनलाई पर्यटकहरूले कस्ता स्थानीय उत्पादनहरू रुचाउँछन् भन्ने जानकारी छ । उनी वार्षिक दुई लाख रूपियाँ आम्दानी गर्छिन् । आफूसँग रहेको परम्परागत ज्ञानबाट उनी धेरै खुसी छिन् तर आफ्नो आयआर्जनका गतिविधि विस्तार गर्न परम्परागत ज्ञान मात्र पर्याप्त नरहेको उनले बताइन् । सरकारले सुकाउने मेसिनमा छुट दिएर अन्य जिल्लाहरूमा बजार सम्पर्क गरिदिएमा उनले अझ ठूलो मात्रामा आफ्नो व्यवसायलाई विस्तार गर्न सकिन्छ । उनको हालको समस्या भनेको आफ्ना उत्पादनमा उत्पादन मिति र अन्तिम प्रयोग मिति राख्नु हो । धेरै पर्यटकले उनलाई उपजको उत्पादन र अन्तिम प्रयोग मितिबारे प्रश्न सोध्ने गर्छन्, तर उनीसँग कुनै उत्तर हुँदैन ।

बजार प्रवर्द्धन र निरन्तरताका लागि परम्परागत ज्ञान मात्र पर्याप्त छैन, त्यसैले उनी आफ्ना उत्पादनहरूमा अन्तिम प्रयोग मिति राख्ने सिप सिकाउने तालिमको आग्रह गर्छिन् । उनले आफ्नो समुदायमा सफल उद्यमी हुने मात्र नभई उनले त्यस्ता उत्पादनहरूको प्रवर्द्धन गर्ने र यो क्षेत्रमा त्यस्तो ज्ञान भएमा अझ धेरै आदिवासी महिलालाई संलग्न गराउने उनले दीर्घकालीन सोच बनाएकी छिन् ।

उनको विचारमा सरकारले त्यस्तो ज्ञानको सिर्जनालाई सहयोग र प्रोत्साहन गरी सहूलियत, ऋण अनुदान र तालिम प्रदान गर्ने हो भने धेरै थकाली महिला त्यस्तो प्रक्रियामा संलग्न भएर आफ्नो विकास गर्नसक्छन् । आयआर्जनका गतिविधिमा संलग्न हुन मुस्ताडमा महिलाका लागि ठुलो अवसर छ । यद्यपि, सरकारले त्यसलाई आर्थिक गतिविधिका साथ सुरक्षित गर्न उपयुक्त वातावरण सिर्जना गर्न महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्नुपर्छ ।

सडक पहुँच राम्रो नभएको र वनमा आधारित आयआर्जन गतिविधिसम्बन्धी एक्यापका नीतिहरूको नकारात्मक प्रभाव समस्या रहेको उनले बताइन् । त्यसैकारण उनका सुभावमा एक्यापले आदिवासी महिलामैत्री नीति बनाउनेतर्फ आफ्ना नीतिहरूको संशोधन गर्नुपर्छ र सरकारले आर्थिक सशक्तीकरणका लागि सार्वजनिक सेवा सुविधामा केन्द्रित हुनुपर्छ ।

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७४

थारूहरूको हकमा सरकारले उनीहरूको भूमि, भूभाग र स्रोतहरूमाथिको स्वामित्व र नियन्त्रण मात्र हत्याएको छैन बरु त्यस्ता स्रोतहरूमा पहुँच र उपयोगमा पनि प्रतिबन्ध लगाएको छ । यी प्रतिबन्धका बावजुद पनि थारूहरूले सरकारले अनुमति दिएको सीमित समयमा सीमित स्रोतहरूको प्रयोगलाई निरन्तरता दिएका छन् । अन्य स्रोतहरूको उपयोग गर्दा भने उनीहरू अनावश्यक दुःखकष्ट र सजायको निरन्तर जोखिमको सामना गर्छन् ।

माभी, याक्खा र फिरन्ते राउटेहरू प्राकृतिक स्रोतहरूको पहुँच र उपयोगबाट लगभग पूर्णतः बञ्चित गरिएका छन् । याक्खा र माभी समुदायले आधुनिक सिप र पेसा

अवलम्बन गरिसकेका छन् । फिरन्ते राउटेहरू सरकारी अनुदान र आगन्तुक तथा शुभचिन्तकहरूले प्रदान गर्ने सहयोगमा पूर्णतः निर्भर छन् ।

बसोबास गरेका राउटेहरूको अवस्था सबैभन्दा दयनीय छ । उनीहरूले आफ्नो भूमि, भूभाग र स्रोतमाथिको स्वामित्व र नियन्त्रण मात्र गुमाएका छैनन्, उनीहरू त्यसको पहुँच र उपयोग दुवैबाट पनि बञ्चित हुन पुगेका छन् । अझ नराम्रो अवस्था त के छ भने मनोवैज्ञानिक रूपमा प्राकृतिक स्रोतको पहुँच र उपयोगको उनीहरूसँग केही सम्भना रहेको भए पनि अब भने त्यो केवल सपना मात्र बन्दै गइरहेको छ ।

थारु र थकाली समुदायका धेरै उत्तरदाताले अधिकांश जङ्गली सागसब्जी, फलफुल र वनस्पति मौसमी र छिटै सड्ने प्रकारको भएको बताए । त्यसैकारण राज्यले आदिवासी जनजाति महिलाको आर्थिक सशक्तीकरणका लागि त्यस्ता मौसमी र छिट्टै सड्ने हरियो सागसब्जी, फलफुल र वनस्पतीको सङ्कलन र उपयोगलाई वैधानिकता प्रदान गर्नसक्छ ।

सङ्क्षेपमा, थकाली, थारु र फिरन्ते राउटेहरूका आफ्नो प्रथाजनित संस्था र कानूनका कारण भूमि, भूभाग र स्रोतहरूको उपयोगमा तुलनात्मक रूपमा राम्रो पहुँच छ । स्रोतहरूमाथिको त्यस्तो पहुँच र उपयोग गुमाउने सन्दर्भमा माभी, याक्खा र मधेसको प्रभाव क्षेत्रमा बसोबास गर्ने थारु र बसोबास गराइएका राउटे सबैभन्दा नराम्रो अवस्थामा छन् ।

प्रथाजनित ज्ञान र सिपको जानकारी

प्रथाजनित ज्ञान र सिप आदिवासी जनजातिका सामूहिक/साभा जीवन पद्धतिका महत्वपूर्ण पक्ष हुन् । केही आदिवासी महिला र पुरुषले आफ्ना प्रथाजनित ज्ञान र सिप जोगाएका छन् भने अधिकांशले त्यसलाई गुमाइ सकेका छन् । सर्वेक्षणको तथ्याङ्कलाई अन्तर्वार्ता र लक्षित समूह छलफलमा व्यक्त विचारले पुष्टि गर्छन् ।

परिवारका महिला सदस्यहरूमा प्रथाजनित सिप र कार्यको जानकारी : फिरन्ते राउटे र माभी समुदायका लगभग सबै आदिवासी जनजाति महिला र थारूका भण्डै पाँच भागको चार भाग उत्तरदाताले उनीहरूको परिवारमा प्रथाजनित सिप र कार्यका बारेमा जानकारी भएका महिला सदस्यहरू रहेको बताए (तालिका १५) । याक्खा र थकालीका एक तिहाई आदिवासी जनजाति उत्तरदाताहरूले मात्र यही कुरा भने ।

तालिका १५. प्रथाजनित ज्ञान र सिप भएका परिवारका महिला सदस्य उत्तरदाता

आदिवासी जनजाति	प्रथाजनित ज्ञान र सिप भएका परिवारका महिला सदस्य		कुल
महिला	छन्	छैनन्	
राउटे	५२	४३	९५
माथी	९४	२	९६
थारू	८१	१९	१००
याक्खा	२७	६३	९०
थकाली	२१	५८	७९
कुल	२७५	१८५	४६०
प्रतिशत	५९.८	४०.२	१००.०

स्रोत : स्थानीय सर्वेक्षण, २०७४

प्रथाजनित सिप र कार्यका जानकारीका प्रकार : आदिवासी जनजाति महिलामा खेतीपाती, बीउ वीजन सुरक्षित राख्ने, आदिवासी परिकार पकाउने, घरेलु रक्सी पार्ने र माछा मार्ने जस्ता प्रथाजनित सिप र कार्यको जानकारी छ । फिरन्ते राउटे महिलामा जाँड बनाउने जानकारी छ; उनीहरूलाई अन्य प्रथाजनित सिप र कार्यबारे जानकारी छैन किनभने उनीहरूका पुरुषले उनीहरूलाई काम गर्न अनुमति दिँदैनन् । बसोबास गरिएका राउटे महिलाहरूमा बाँस र जडीबुटीमा आधारित उत्पादनसम्बन्धी, माछा मार्ने र घरेलु रक्सी बनाउने सिपहरू रहेको पाइन्छ । माथी महिलामा घरेलु रक्सी र मर्चा बनाउने, काठको उत्पादन, बीउ वीजन संरक्षण गर्ने, माछा मार्ने, कृषि र पशुपालनसम्बन्धी सिप छन् । याक्खा महिलामा घरेलु रक्सी उत्पादन, बीउ वीजन संरक्षण र कृषिसम्बन्धी जानकारी छ । थकाली महिलासँग घरेलु रक्सी उत्पादन गर्ने तरिकाको जानकारी छ । सप्तरीका थारू र थकाली महिलासँग मर्चा बनाउने कुनै ज्ञान छैन; उनीहरूले अन्य समुदायले बनाउने मर्चा खरिद गर्छन् ।

दुर्भाग्यवश सरकार र हिन्दु महिलाले प्रभुत्व जमाएको "मूलधार"को महिला आन्दोलन दुवै घरेलु रक्सीको उत्पादन र उपभोगका विरुद्ध छन् । सुख्खा (मद्यपान निषेधित) क्षेत्रको आन्दोलनले जाँड र रक्सी दुवैको उत्पादन, विक्री वितरण र सेवनलाई प्रतिबन्धित गर्दछ, र प्रहरीले प्रायः छापा मारेर जाँड र रक्सी कब्जा गरी नष्ट गर्नेगर्छ तर डिस्टिलरीले उत्पादन गरेका र विदेशबाट आयातित महँगा मदिराको विक्री वितरण र सेवनलाई भने खुला स्वीकृति प्रदान गर्छ । जीवनचक्रमा आउने संस्कार, धार्मिक र आध्यात्मिक समारोहमा जाँड र रक्सीको प्रयोग गर्ने र चढाउने चलन आदिवासी जनजातिकामा छ । डिस्टिलरीबाट उत्पादित र विदेशबाट आयातित मदिरालाई सीमित बनाउने र घरेलु रक्सीको उत्पादन नियमित, प्रवर्द्धित गरी त्यसको गुणस्तर कायम राख्ने हो भने त्यसको विक्री स्वदेश र विदेशमा पनि गर्न सकिन्छ ।

तालिका १६. प्रथाजनित सिपको प्रकार

प्रथाजनित सिप	राउटे		माझी		शारू		याक्खा		शकाली		कुल	
	छ	थाउँ	छ	थाउँ	छ	थाउँ	छ	थाउँ	छ	थाउँ	छ	थाउँ
बौसमा आधारित सिप	३३	१९	१	९३	३०	४९	२	२६	१	२०	६५	२०७
जडीबुटीमा आधारित सिप	२२	३०	३	९५	०	८५	०	२५	३	१८	३०	२४५
मर्वा बनाउने	२	४६	४	३२	०	७९	२	१८	१	२०	७४	१९५
जौड रक्सी पार्ने	१६	३६	०	९५	३	७७	१	३	२०	१	१५४	१२०
माछा मार्ने	२५	२७	०	८२	३४	४७	०	२७	३	१८	१४४	१३१
रुन, धागो र कागज सम्बन्धी सिप (अल्लो, तान, लोक्ता आदि)	८	४२	२	८५	३	५०	०	२०	७	१३	६७	२०६
काठसँग सम्बन्धी	१२	३९	१	८६	४	७७	०	२७	२	१९	२६	२४८
गोठजन्य सिप	१०	४२	०	४८	४	७७	०	२४	१	१५	७०	२०४
छुर्पी लगायतका दुग्ध पदार्थ	२	४९	१	९०	०	८५	०	२६	१	१५	११	२६१
खोरियाँ फाँड्ने	३	४६	३	१८	४	७७	०	२६	१	१३	३०	२३८
बिउ वीजन राख्ने	८	४४	०	७७	६९	१२	०	८	१	९	१८४	९०
खेतीपाती	७	४५	०	८८	६	७७	४	६	०	११	२०३	७२
जातीय खाना	२	४९	१	७४	०	७५	६	२१	०	९	१६८	१०५
खानी सम्बन्धी सिप	२	५०	०	४	२	७६	३	२७	०	४	१७	२६०
जङ्गली मह काड्ने	३	४८	१	९२	३	७३	५	२७	०	१	९	२५९
माटो सम्बन्धी	२	४९	१	९३	०	६६	१५	२६	०	२	१८	२०१
अन्य (खुलाउने)	२	४९	१	९३	०	४६	४	२७	०	१	१९	२३४
कुल	१५९	७१०	१५	५७७	०	४३३	९२७	१७	९०	९५	२५४	३२७६
प्रतिशत	१८.०	८०.३	१.७	३६.१	०.०	३१.४	६७.३	१.२	११.६	७.१	२९.०	७०.१

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७४

साथै, त्यसलाई स्थानीय ज्ञानको प्रयोग गरी रोजगारी सिर्जना गर्ने र सर्वसाधारणका साथै राज्यले पनि राम्रो आम्दानी गर्ने एउटा प्रमुख उत्पादन बनाउन सकिन्छ ।

लोपोन्मुख प्रथाजनित सिप र काम : प्रथाजनित सिप र काम लोपोन्मुख अवस्थामा छ वा छैन भन्नेबारेमा उत्तरदाताहरू विभाजित छन् । यो लोप हुँदै गइरहेको छ भन्ने उत्तरदाता बढी छन् (तालिका १७) । लक्षित समूह छलफल र अन्तर्वार्ताका क्रममा पाँच नमुना सङ्कलन गरिएका पाँचवटै आदिवासी जनजाति समुदायका अधिकांश महिला उत्तरदाताले उनीहरूका अधिकांश प्रथाजनित सिप र काम लोप हुँदै गएको बताए । मेडेपका उत्तरदाताले लघुउद्यम विकासको कार्यन्वयनमा उनीहरूको अनुभवले आदिवासी जनजाति महिलामा उद्यमशीलताको तुलनात्मक रूपमा राम्रो ज्ञान भएको देखाएको र त्यसले आदिवासी जनजाति महिलाको आर्थिक सशक्तीकरणमा प्रत्यक्ष योगदान पुऱ्याउने कुरा बताए । मेडेप/मेडपाले अल्लो, लोकता र सिस्नो जस्ता स्थानीय कच्चा पदार्थमा आधारित लघुउद्यमलाई सहयोग उपलब्ध गराएका छन् । तथापि ती संस्था आदिवासी जनजाति समुदायको ज्ञान र सिपमा आधारित लघुउद्यमको प्रवर्द्धन गरी आदिवासी जनजाति महिलालाई आर्थिक रूपमा सशक्त बनाउँदै आदिवासी ज्ञान र सिपको प्रवर्द्धन र संरक्षणमा योगदान पुऱ्याउन अझ बढी केन्द्रित हुनसक्छन् । तथ्याङ्कले स्पष्ट रूपमा धेरै आदिवासी जनजाति महिलामा अझै पनि प्रथाजनित सिप र काम नभएको देखाउँछ र आवश्यक भएमा यी महिलाका लागि प्राविधिक र वित्तीय सहयोग उपलब्ध गराइएको पनि देखाउँछ । यसमा युवा पुस्ता पनि संलग्न गराउन सकिन्छ र त्यसो गर्दा त्यो लोप भएर जाने पनि थिएन । त्यसैकारण आदिवासी जनजातिको ज्ञान र सिपमा आधारित लघुउद्यम प्रवर्द्धन गर्न अझ बढी केन्द्रित हुने हो भने मेडेप/मेडपा जस्ता लक्षित कार्यक्रमले आदिवासी जनजाति महिलाको आर्थिक सशक्तीकरणका लागि धेरै योगदान पुऱ्याउन सक्छ ।

निम्न तालिकाले नेपालका विभिन्न आदिवासी जनजातिका प्रथाजनित सिपको प्रकारबारे व्याख्या गर्दछ :

प्रथाजनित सिप र काम लोप हुनाका कारण : प्रथाजनित सिप लोप भएर जानुका दुईवटा मुख्य कारण छन्, एउटा आदिवासी जनजाति महिला आफैँले रूचि नदेखाउनु र अर्को चाहिँ सरकारका कानुन तथा नीति (तालिका १८) । सर्वेक्षण र लक्षित समूहगत छलफलका धेरै उत्तरदाताको विचारमा धेरै व्यक्ति र अधिकांश नयाँ पुस्ता प्रथाजनित सिप र कामको अभ्यास गर्ने र/वा सिक्ने कुरामा विभिन्न कारणले इच्छुक छैनन् । उनीहरूका अनुसार अधिकांश परिवारले आफ्ना छोराछोरीलाई शिक्षा हासिल गर्न काठमाडौँ वा नजिकको सहर वा विदेश पठाउँछन्, त्यसैकारण उनीहरू यो सिप सिक्न इच्छुक छैनन् । उनीहरूले आफ्नो समय र श्रम अनुसार पैसा नपाएको पनि बताए । एक जना थारू उत्तरदाताले भनिन्, "परम्परागत थारू महिलाको पोसाक सिलाउन कम्तीमा पनि एक महिना लाग्छ; यसमा श्रम र समय धेरै लाग्छ तर

तालिका १७. लोप हुँदै प्रथाजनित सिप र काम

प्रथाजनित सिप	राजटे		माभी		शारू		याक्खा		शकाली		कुल	
	छ	छैन	छ	छैन	छ	छैन	छ	छैन	छ	छैन	छ	छैन
बौसमा आधारित सिप	१७	१६	०	१	२०	११	०	१	०	१	३७	३०
जडीबुटीमा आधारित सिप	७	१५	३	०	०	०	२	०	१	२	१३	१७
मर्चा बनाउने	३	२	१९	४३	०	०	४	५	१	०	२७	५०
जाँड रक्सी बनाउने	३	१३	२०	७१	०	३	१	२३	४	१६	२८	१२६
माछा मार्ने	४	२१	१७	६५	७	२७	०	०	१	२	२९	११५
उन, धागो र कागज सम्बन्धी सिप (अल्लो, तान, लोक्ता आदि)	६	४	४	९	२५	६	२	५	७	१	४४	२५
काठसँग सम्बन्धी	६	७	२	६	२	२	०	०	१	१	११	१६
गोठजन्य सिप	३	७	१२	३६	०	४	१	२	२	४	१८	५३
घुर्पी लगायतका दुग्ध पदार्थ	१	२	१	३	०	०	०	१	१	५	३	११
खोरियाँ फाँड्ने	५	०	५	१३	३	१	०	१	३	५	१६	२०
विठ वीजन राख्ने	३	५	१६	६१	०	६९	५	१४	६	६	३०	१५५
खेतोपाती	०	७	२१	६७	४	७३	१	२०	२	८	२८	१७५
जालीय खाना	२	१	२२	५२	५	७०	०	६	२	१०	३१	१३९
खानी सम्बन्धी सिप	०	२	०	४	१	३	०	०	२	२	३	११
जङ्गली मह काड्ने	४	०	०	२	२	३	०	०	१	१	७	६
माटो सम्बन्धी	१	२	०	१	५०	१६	१	०	१	२	५३	२१
अन्य	२	१	०	१	९	२३	०	०	१	१	१२	२६
कुल	६७	१०५	१४२	४३५	१२८	३११	१७	७८	३६	६७	३९०	९९६
प्रतिशत	३९.०	६१.०	२४.६	७५.४	२९.२	७०.८	१७.९	८२.१	३५.०	६५.०	२८.१	७१.९

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७४

तालिका १८. प्रथाजनित सिप र काम लोप हुँदै जानुको कारण

प्रथाजनित सिप र काम	राउटे		माफी		भारू		याकखा		शकाली		कुल		
	काम निति	चाख नहुनु	अन्य	काम निति	चाख नहुनु	अन्य	काम निति	चाख नहुनु	काम निति	चाख नहुनु	काम निति	चाख नहुनु	अन्य
बैंसमा आधारित सिप	१५	१	१	०	०	२०	०	०	०	०	१५	२१	१
जडीबुटीमा आधारित सिप	५	१	१	०	०	०	०	२	०	१	५	६	१
मर्चा बनाउने	०	२	१	१	२	०	०	२	०	१	१	२०	२
जाँड रकसी बनाउने	२	१	०	४	१	०	०	०	०	४	६	२१	०
माछा मार्ने	२	२	०	७	०	७	०	०	०	०	९	१९	१
उन, धागो र कागजसम्बन्धी सिप (अल्लो, तान, लोक्ता आदि)	३	३	०	१	०	२४	०	१	१	३	४	३६	३
काठसँग सम्बन्धी	१	४	१	१	०	२	०	०	१	०	३	६	१
गोठजन्य सिप	०	३	०	४	२	०	०	१	०	१	५	११	०
धुर्पी लगायतका उभय पदार्थ	१	०	०	०	१	०	०	०	०	१	१	१	०
खोरिया फाँड्ने	२	२	१	०	१	३	०	०	२	१	४	१०	१
बिउ वीजन राख्ने	०	२	१	२	१	०	०	२	५	१	८	१९	१
खेतीपाती	०	०	०	२	१	४	०	०	२	०	५	२३	०
जातीय खाना	०	२	०	३	१	५	०	०	२	०	५	२६	०
खानी सम्बन्धी सिप	०	०	०	०	०	१	०	०	०	२	०	३	०
जङ्गली मह काड्ने	१	२	१	०	०	२	०	०	१	०	१	५	१
माटो सम्बन्धी सिप	०	१	०	०	०	४	३	०	०	०	१	४	०
अन्य	१	१	०	०	०	९	३	०	१	०	१	११	०
कुल	३३	२७	७	२४	८	१२३	३	२	९	१७	७४	२८६	१४
प्रतिशत	४९.३	४०.३	१०.४	१६.९	५.६	१६.१	२.३	११.८	५२.९	३६.१	१९.०	७३.३	३.६

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७४

त्यसलाई विक्री गर्दा उनीहरूले निकै कम पैसा पाउँछन् ।” उनले अगाडि भनिन्, “त्यसैकारण उनीहरू त्यस्तो काम गर्न रुचाउँदैनन्; काम छिटो सम्पन्न गर्न नयाँ प्रविधिको विकास गर्ने हो भने उनीहरू इच्छुक हुनसक्छन् ।” अन्य उत्तरदाताहरूले केन्द्रीय र स्थानीय दुवै सरकारका कानून र नीतिहरू आदिवासी जनजाति विरुद्ध तथा उनीहरूका लागि प्राकृतिक स्रोतको पहुँच र प्रयोग विरुद्ध रहेको बताए । सरकारका आर्थिक सशक्तीकरण कार्यक्रम र गरिबी निवारण कोष, घरेलु उद्यम विकास कार्यक्रम गरिबी न्यूनीकरणका कार्यक्रमले महिलालाई लक्षित गरे पनि तिनले महिलाहरूबीचको विविधतालाई स्वीकार गर्दैनन् । साथै ती आदिवासी जनजाति महिलाको सामूहिक/साभा अधिकारप्रति संवेदनशील छैनन् । भूमि, वन, पानी र चरन क्षेत्र जस्ता प्राकृतिक स्रोत सम्बन्धी कानूनले प्राकृतिक स्रोतको प्रयोगलाई प्रतिबन्धित गरेको हुनाले उनीहरूका ज्ञान र सिपलाई कायम राख्न उनीहरूले कठिनाइको सामना गरिरहेका छन्, जुन क्रमशः लोप हुँदै गइरहेको छ र पूर्ण रूपमा लोप हुन त्यति समय लाग्ने छैन ।

छोराछोरीहरूबाट प्रथाजनित सिप र कामको सिकाइ

अधिकांश छोरी र केही छोराले कृषिसम्बन्धी र त्यसपछि आदिवासी जनजातिका खानाका परिकार, बीउ विजन संरक्षण, माछा मार्ने, घरेलु रकसी र जाँड बनाउन र मर्चा बनाउनसँग सम्बन्धित प्रथाजनित सिप र काम सिकेका छन् । (तालिका १९)

आदिवासी जनजाति महिलाको आर्थिक सशक्तीकरणका लैङ्गिक आयामहरू

सम्पत्तिमाथिको पहुँच र नियन्त्रण

सम्पत्तिमा महिलाको पहुँच र नियन्त्रण महिलाको आर्थिक सशक्तीकरणको महत्वपूर्ण पक्ष हो (घटना अध्ययन ३ हेर्नुहोस)। आदिवासी जनजातिको समतामूलक समाज हुने भए पनि हिन्दु धर्म, संस्कृति र समाजको बढ्दो प्रभावका कारण तिनमा पनि पितृसत्तात्मक मूल्यमान्यता र लैङ्गिक असमानता बढिरहेको छ । साथै हिन्दु समाज र संस्कृतिभन्दा विपरीत आदिवासी जनजातिको समतामूलक सामाजिक व्यवस्था र संस्कृति छ, उनीहरूका परिवारमा महिलाको हैसियत राम्रो छ । अध्ययनले हिन्दु समाज र संस्कृतिमा व्याप्त पितृसत्ता र असमान लैङ्गिक सम्बन्धबाट राउटे, माझी, थारु, याक्खा र थकाली समुदाय प्रभावित भएको देखायो । त्यस्तो हिन्दु प्रभाव सप्तरीका थारु र जोगबुढामा बसोबास गराइएका राउटेहरूमा बढी देखिन्छ । माझी, याक्खा र थकालीहरू पनि हिन्दु पितृसत्ताबाट केही प्रभावित भएका छन् तर

तालिका १९. छोराछोरीद्वारा प्रथाजनित सिप र कामको सिकाइ

प्रथाजनित सिप	छोरा छोरीबाट प्रथाजनित कामको सिकाइ												कुल	
	राजटे		माथी		थारु		याक्खा		थकाली		कुल			
	हुन्छ	हुँदैन	हुन्छ	हुँदैन	हुन्छ	हुँदैन	हुन्छ	हुँदैन	हुन्छ	हुँदैन	हुन्छ	हुँदैन		
खेतीपाती	१	६	७३	१५	३४	१३	८	३	७	१३३	७०			
जातीय खाना	१	२	६१	१३	५०	२५	५	६	६	११९	५१			
बीउ वीजन राख्ने	२	६	६३	१४	३६	३३	८	११	६	१५५	७०			
माछा मार्ने	१३	१२	६५	१७	१८	१६	०	२	१	९८	४६			
जाँड रकसी बनाउने	११	५	६८	२३	२	१	८	५	१५	९४	६०			
मर्चा बनाउने	२	३	३८	२४	०	०	१	८	०	४२	३५			
गोठजन्य सिप	०	१०	३१	१७	०	४	१	२	५	३३	३८			
बाँसमा आधारित सिप	१९	१४	०	१	२	२९	०	१	०	२१	४६			
उन, धागो र कागज सम्बन्धी सिप (अल्लो, तान, लोकता आदि)	२	८	८	५	५	२६	२	५	६	१९	५०			
जडीबुटीमा आधारित सिप	१३	९	२	१	०	०	०	२	१	१७	१३			
माटो सम्बन्धी सिप	२	१	०	१	९	५७	०	१	१	१३	६१			
खोरिया फाँड्ने	१	४	८	१०	०	४	०	१	४	१३	२३			
काठजन्य सिप	२	११	४	४	०	४	०	०	२	६	२१			
खानी सम्बन्धी सिप	०	२	२	२	१	३	०	०	२	५	९			
छुपी लगायत दुग्ध पदार्थ	०	३	२	२	०	०	०	१	१	३	११			
जङ्गली मह काड्ने	१	३	०	२	०	५	०	०	२	३	१०			
अन्य	२	१	०	१	१	३१	०	०	१	४	३४			
कुल	७२	१००	४२५	१५२	१६७	२७२	३४	६१	४०	७३८	६४८			
प्रतिशत	४१.९	५८.१	७३.७	२६.३	३८.०	६२.०	३५.८	६४.२	३८.८	५३.२	४६.८			

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७४

लैङ्गिक समता र समानताका धेरै आदिवासी जनजातिका संस्कार र परम्पराहरूलाई पनि उनीहरूले कायम राखेका छन् ।

घटना अध्ययन ३

राउटे महिलाद्वारा तरकारी खेती

धनदेवी राउटेले सागसब्जी खेतीबाट प्राप्त आम्दानीबाट आफ्ना छोराछोरीको विद्यालय शुल्क तिर्ने र परिवारको घरखर्च चलाउने गर्छिन् ।

२६ वर्षीया धनदेवी पर्थुराम नगरपालिकाको वडा नं १२ स्थित आमपानीमा बसोबास गर्दै आएकी छिन् । उनका पतिको नाम गगनसिंह राउटे हो । उनका पति दैनिक ज्यालादारीको काम गर्छन् । उनका १२ र १० वर्षका दुई जना छोरी छन् । ठुली छोरी कक्षा ६ मा कान्छी छोरी कक्षा ३ मा जोगबुढाको बोर्डिङ स्कूलमा पढ्छन् । धनदेवी दुई वर्षभन्दा बढीदेखि समावेशी कृषि सहकारीको सदस्य बनेकी छिन् ।

एक वर्षअघि उनले समावेशी कृषि सहकारीबाट कृषि मन्त्रालयको सहयोगमा तरकारी खेतीका लागि रु. एक लाख प्राप्त गरिन् । यो अनुदानका रूपमा थियो, जसलाई चुक्ता गर्न आवश्यक थिएन । विगतको वर्षदेखि उनले टमाटरको बिक्रीबाट मात्रै दैनिक रु. ४०० देखि ५०० कमाइरहेकी छिन् । टमाटर व्यापारी उनीको खेतबारीमा नै आएर टमाटर लिएर बजार जान्छन् ।

उनी आफ्नो आम्दानीबाट आफ्नो छोरीहरूको विद्यालय शुल्क तिर्ने गर्छिन् र उनी पनि खुसी छिन् । उनी आम्दानीबाट परिवारमा आवश्यक दैनिक उपभोग्य सामग्री जस्तै: साबुन, नुन, चामल, दाल, मासु पनि खरिद गर्छिन् । उनीसँग एक रोपनी मात्र जग्गा छ, जसले उनीहरूका लागि एक महिना खान पुग्छ । टमाटर खेतीले उनको परिवारको जीविकाका लागि ठुलो सहयोग गरेको छ । अहिले उनले दैनिक घरखर्चका लागि चिन्ता लिनु पर्दैन । विगतमा उनी आफ्नो पतिको कमाइमा निर्भर थिइन् । अहिले उनी पतिमा निर्भर छैनन् । विगतमा दसैं, माघी, तीज र तिहार जस्ता चाडपर्व मनाउन उनका लागि निकै कठिन हुन्थ्यो । अहिले सहज भएको छ । पतिबाट आउने दवाब उल्लेखनीय रूपमा कम भएको छ ।

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७४

सम्पत्तिमाथिको पहुँच र नियन्त्रणका सम्बन्धमा अध्ययन गरिएका सबै पाँचवटै आदिवासी जनजाति समुदायमा निम्न कुरा समान रहेको पाइयो :

परिवारको घरजग्गा सामान्यतया परिवारका पुरुष सदस्यहरूको स्वामित्वमा रहेको;

- जग्गा परिवारको पुरुष सदस्यहरूको नाममा दर्ता रहेको;
- सम्पत्तिमा पुरुषको स्वामित्व भएपनि उनीहरूले परिवारका पुरुष र महिला सदस्यहरूबीचको संयुक्त निर्णयविना त्यसलाई विक्री गर्न पाउँदैनन्;

- पेवा सम्पत्तिमाथि परिवारका महिला सदस्यको स्वामित्व हुनसक्छ तर त्यसलाई उनीहरूले धेरैजसो आफ्ना छोराछोरी र परिवारको आवश्यकता पुरा गर्न प्रयोग गर्छन्;
- अधिकांश विवाहित महिलाले पैतृक सम्पत्ति प्राप्त गरेका छैनन् । उल्लेखनीय के छ भने थकालीहरूको परम्परामा नातिको छेवर र नातिनीको न्होकाँ चोलोमा दिनका लागि नातिनातिनाको प्रारम्भिक अधिकारका रूपमा छोरीलाई पैतृक सम्पत्ति दिने चलन छ ।

पितृसत्ता आदिवासी जनजातिहरूका लागि बाहिरको कुरा हो तर उनीहरू धेरै लामो समयदेखि हिन्दु पितृसत्ताको सामीप्यमा रहेका हुनाले त्यसको प्रभाव केही आदिवासी जनजातिमा धेरै र अन्यमा कम परेको देखिन्छ । राउटे समुदाय हिन्दु समाज र संस्कृतिसँग नजिकको सम्पर्कमा नआएपनि महिला र केटीहरूलाई वनमा रुख काट्न, काठका सामग्री बनाउन र घरबाहिरको क्रियाकलापमा संलग्न हुन नदिने उनीहरूको आफ्नै परम्परा रहँदै आएको छ । त्यसको कारण महिलालाई बाहिरियाहरूसँग विवाह गर्नबाट रोक्नु रहेको हुनसक्छ, जसले उनीहरूको समुदायलाई लोप हुनबाट बचाउँछ तर लैङ्गिक दृष्टिकोणबाट उनीहरूको संस्कार ज्यादै पितृसत्तात्मक र भेदभावपूर्ण देखिन्छ । यद्यपि, राउटे पुरुष र महिला कोसी भाँडाकुँडा विक्री गर्न सँगै जान्छन् र त्यसलाई खाद्यान्नसँग साट्ने गर्छन् ।

- थसाङमा थकाली महिलसँग उनीहरूको घरको दराज/बाकसको चाबीमाथि नियन्त्रण हुन्छ; पतिलाई पैसा चाहिएमा पत्नीसँग माग्नुपर्छ; थकाली महिला आफ्नो परिवारको व्यावसायिक गतिविधिको जिम्मेवार व्यक्ति हुने गर्छन्;
- सप्तरीमा थास्को अभै पनि संयुक्त परिवार छ र अन्य दाजुभाइसँग बाड्नु नपरोस् भनेर महिलाको नाममा जग्गाजमिन दर्ता गर्ने प्रचलन बढ्दो छ । यसमा जग्गा र घर उनीहरूको नाममा दर्ता गर्ने कार्य पर्दछ,
- माथी र थारू महिला जाँड बिक्री गर्छन् र केहीले त्यसको आम्दानी आफ्नो पतिलाई दिने र अन्य धेरैले घरपरिवारका लागि आवश्यक वस्तु खरिदका साथै छोराछोरीका आवश्यकता पुरा गर्छन् ।

केहीअधिसम्म पनि याक्खाहरूको जग्गा र घर परिवारका महिला सदस्यको नाममा दर्ता गर्ने प्रचलन थियो । हिजोआज धेरैले त्यस्तो गर्दैनन् किनभने उनीहरूमा पुनःविवाहको प्रचलन छ, र त्यसले गर्दा श्रीमती अर्कै पुरुषसँगै गएको अवस्थामा जग्गाको अधिकारका सम्बन्धमा समस्या सिर्जना गर्छ ।

निर्णय प्रक्रिया

आदिवासी जनजाति महिलामा आफ्नो घर वा निजी मामिलामा निर्णय लिने अधिकार हुन्छ । आदिवासी जनजाति महिलामा निजी र सार्वजनिक दुवै मामिलामा आर्थिक सशक्तीकरणका क्रियाकलापसम्बन्धी निर्णय लिन सक्ने क्षमता हुनुपर्छ, र यो अन्य विषयमा पनि लागु हुनुपर्छ । पुनश्च: व्यक्ति वा परिवार र समूहलाई प्रभावित गर्ने त्यस्ता निर्णयले पृथक साभा पहिचान र साभा जीवनशैलीलाई कायम राख्न मद्दत गर्नुपर्छ ।

जोगबुढामा बसोबास गराइएका राउटे महिला उत्तरदाताले पति र पत्नी दुवैले सल्लाह गरेर जग्गाको खरिद विक्री र खसी तथा कुखुरा पाल्ने र बिक्री गर्ने निर्णय लिने गर्दछन् । फिरन्ते राउटे महिला उत्तरदाताका अनुसार उनीहरू एक ठाउँबाट अर्को ठाउँमा बसाइँ सर्दा पुरुषहरू गएर नयाँ ठाउँको सम्भाव्यता हेर्ने गर्छन्, तर त्यस्तो काममा महिला जाँदैनन् ।

सप्तरीमा अधिकांश थारु महिला तुलनात्मक रूपमा शिक्षित छन्, धेरैले १० कक्षादेखि १२ कक्षासम्म अध्ययन गरेका छन् तर उनीहरू स्वतन्त्र रूपमा निर्णय लिन सक्दैनन् । उनीहरू परिवारका पुरुष सदस्यले जे निर्णय लिन्छन् त्यसैको पालना गर्छन् । एउटा भनाइ नै प्रचलित छ, "पोथी बासेको राम्रो हुँदैन ।" थारु महिला उत्तरदातामध्ये एक जनाले वडा समितिका बैठकमा उनको विचारको कहिल्यै कदर नहुने बताइन् । परम्परागत मानसिकता र पितृसत्ताका कारण थारु महिला कम शिक्षित छन् । त्यसैकारण उनीहरूमा सूचनाको पहुँच छ तर घरपरिवार र सामुदायिक तहमा हुने निर्णय प्रक्रियामा उनीहरूको कुनै भूमिका छैन ।

याक्खा र थकाली महिला र लक्षित समूहगत छलफलका पुरुष सहभागीहरूले घरपरिवारको क्रियाकलापमा पुरुष र महिलाले संयुक्त रूपमा निर्णय लिने गरेको बताए । याक्खा महिलाका विपरीत थकाली महिलाले तुलनात्मक रूपमा बढी निर्णय लिने गरेका छन् किनभने पुरुषले पनि महिलाले लिएको निर्णयको पालना गर्छन् ।

रामेछापमा माभी उत्तरदाताले रिता माभी उनीहरूका लागि आदर्शव्यक्ति भएको बताए, किनभने उनी प्रदेश नं ३ बाट व्यवस्थापिका-संसद्मा निर्वाचित हुन सफल भएकी थिइन् (घटना अध्ययन ४ हेर्नुहोस्) ।

घरबाट नीति निर्मातासम्म

रिता माभी सानैदेखि कक्षामा प्रथम हुन्थिन् र आफ्नो समुदायको विकास गर्ने महत्त्वकाङ्क्षा राखिन् । उनी कक्षा ८ मा हुँदा सेभ द चिल्ड्रेन नामक संस्थाले शैक्षिक भ्रमणको आयोजना गरेको थियो । उनले आफ्नो समुदाय र त्यसको अवस्थाका बारेमा धेरै कुरा सिकिन् । सन् २००३ मा उनले एसएलसीको जाँच दिइन् । आफ्ना समकक्षीहरूका लागि उनी अगुवा र उत्प्रेरणाको स्रोत थिइन् । उनको जीवनको समस्या र सङ्घर्ष उनी थप अध्ययनका लागि काठमाडौँ आएपछि सुरु भयो । त्यो समय सन् २००६ को थियो र जनआन्दोलन चलि रहेको थियो । माभी महिलाका लागि उनी पैरवी कार्यमा संलग्न भइन् र उनीहरूको अधिकारबारे धेरै भाषण दिइन् । त्यो समयमा उनी 'कपाल काटेकी केटी' भनेर परिचित थिइन् र प्रहरी तथा सेनाको खोजी सूचीमा थिइन् । डानिडाको सहयोगमा नेपालका विभिन्न जिल्लामा विभिन्न माभी महिला संघसंस्था स्थापना भएका थिए । त्यसपछि उनी राष्ट्रिय आदिवासी जनजाति महिला महासंघमा सक्रिय रूपमा सहभागी भइन् । मुख्यमुख्य अवसर तथा कार्यक्रमहरूमा उनले उत्कृष्ट भाषण गरिन् । मधेस आन्दोलनका बेला देशव्यापी कर्फ्यूका कारण उनले मोरङ जिल्लामा २१ दिन बिताएकी थिइन् । त्यही बसाइको क्रममा उनले माभी समुदायका धेरै सदस्य गरिबी र अवसरको अभावबाट पीडित भइरहेको पाइन् । उनले समुदायका समस्याको विश्लेषण गरी विभिन्न समाधान निकालेकी थिइन् ।

सन् २००७ मा माभी महिला महासंघको दोस्रो अधिवेशनबाट उनी सञ्चालक समितिकी सदस्य निर्वाचित भइन् । सञ्चालक समितिको सदस्य भइसकेपछि उनलाई माभी समुदाय विरुद्ध भइरहेको राजनीतिक भेदभावले अन्याय भएको अनुभव भयो । यो अवस्थालाई हटाउन आफूले केही गर्नुपर्छ भन्ने उनलाई लाग्यो । त्यसैकारण, सन् २०१३ मा राष्ट्रिय प्रजातन्त्र पार्टीको प्रतिनिधित्व गर्दै संविधानसभा (संस) को निर्वाचनमा भाग लिइन् । निर्वाचनमा विजयी नभए पनि उनले राम्रो भोट प्राप्त गरेकी थिइन् । त्यसपछि सन् २०१७ मा उनले स्थानीय तहको निर्वाचनमा उपप्रमुख पदमा निर्वाचन लडिन्, र फेरि पराजित भए पनि उनले अफ बढी सम्मान र मान्यता प्राप्त गरिन् । अन्त्यमा उनी प्रदेश ३ को प्रदेशसभामा राष्ट्रिय प्रजातन्त्र पार्टीको तर्फबाट समानुपातिक निर्वाचनमार्फत सदस्य निर्वाचित भइन् । विभिन्न कठिनाइ र जटिलतापछि उनले अन्ततः यो उल्लेखनीय उपलब्धि हासिल गरिन् ।

उनी माभी समुदायबाट निर्वाचित हुने पहिलो प्रदेशसभा सदस्य हुन् । राष्ट्रिय प्रजातन्त्र पार्टीले उनलाई माभी समुदायका कठिनाई र समस्याबारे जनचेतना कार्यक्रम सञ्चालन स्वीकृति प्रदान गरेको छ । उनी आदिवासी जनजाति महिलाको अधिकारमा सुधार ल्याउनमा समर्पित छिन् । आउँदा दिनमा उनले माभी समुदायको विकासमा र महिलाको सशक्तीकरणका लागि काम गर्ने प्रतीज्ञा गरेकी छिन् । उनको सफलताप्रति समुदायले ठुलो अपेक्षा राखेको छ ।

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७४

शिक्षा

आर्थिक सशक्तीकरणका लागि आदिवासी जनजाति महिला आदिवासी दृष्टिकोणबाट कम्तीमा पनि तीनवटा भाषामा शिक्षित हुनुपर्छ: (क) आफ्नो मातृभाषा, (ख) खस नेपाली र (ग) आर्थिक सशक्तीकरणको गतिविधिका लागि उपयुक्त हुने अङ्ग्रेजी वा अन्य अन्तर्राष्ट्रिय भाषा । अधिकांश आदिवासी जनजाति महिलाले आफ्नो मातृभाषामा शिक्षा हासिल गर्न पाएका छैनन् । नमुना सङ्कलन गरिएका सबै पाँचवटै आदिवासी जनजाति समुदायका केही महिला उत्तरदाताले आफ्नै मातृभाषामा शिक्षा हासिल गर्नु आवश्यक रहेको अनुभव आफूहरूले गरेको बताए । अर्थात् त्यो अत्यावश्यक पनि छ किनभने मातृभाषा बोल्नेहरूको सङ्ख्या द्रुत गतिमा कम भइरहेको छ र उनीहरूको संस्कृति पनि लोप भइरहेको छ । यद्यपि धेरै उत्तरदाताले आदिवासी जनजाति महिलाले शिक्षा र रोजगारीका लागि खस नेपाली र अङ्ग्रेजीमा पनि शिक्षा हासिल गर्नुपर्ने बताए । अन्य जात र जातीय समूहका व्यक्तिसँगको दैनिक अन्तर्क्रिया, विद्यालय र कलेजमा शिक्षा र रोजगारीका हकमा मातृभाषामा छोराछोरीलाई पढाउनुको कुनै प्रयोग नहुने उनीहरूले बताए ।

- बसोबास गराइएका राउटे समुदायमा एक जना बालिकाले मात्र कक्षा ११ सम्म शिक्षा हासिल गरेकी छिन् । उक्त समुदायका अधिकांश छात्राहरू कक्षा ८ र कक्षा ९ सम्म मात्र पढेका छन् । बसोबास गराइएका राउटे समुदायमा विद्यालय जाने छात्राको सङ्ख्या छात्रको भन्दा धेरै छ किनभने छात्र युवा भएपछि धेरै टाढाटाढा काम गर्न जानुपर्छ । सरकारको कृषि विभागको सहयोगमा सञ्चालित खेतीबाट राम्रो आम्दानी भएका परिवारका पाँचजना राउटे बालिका मात्र बोर्डिङ स्कूलमा अध्ययनरत छन् । बाँकीले भने विद्यालयको शुल्क पनि तिर्न सक्दैनन् र त्यसैकारण विद्यालय जाँदैनन्, किनभने कक्षा ५ भन्दा माथि विद्यालयले शुल्क लिने गरेको छ । शिक्षकहरूले विद्यालयको पोसाक, स्वास्थ्य र सरसफाइको कडा निगरानी गर्छन् जसका कारण उनीहरू विद्यालय जानबाट निरुत्साहित हुने गर्छन् । फिरन्ते राउटे महिला र छात्राहरूले शिक्षा हासिल गरेका छैनन् । यद्यपि वीपी प्राथमिक विद्यालय, आमपानी, जोगबुढाका शिक्षक धनबहादुर कठायतका अनुसार राउटेहरू परम्परागत कुरामा विश्वास गर्दछन् जसले उनीहरूलाई विचार र शिक्षामा अधोगतिमा लैजान्छ । उनीहरू आफ्ना अरु सबै काम छोडेर माछा मार्न जान्छन् । उनीहरू छोराछोरीलाई विद्यालय पठाउँदैनन् किनभने उनीहरू घरभन्दा टाढा काम गर्न जान्छन् र छोराछोरीले घर र आफूभन्दा साना भाइबहिनीको हेरचाह गर्नुपर्छ । उनीहरू आफ्ना छोराछोरीको त्यति वास्ता गर्दैनन् र बालबालिकाहरूको एउटा विद्यालयबाट अर्को विद्यालयमा समूह-समूहमा सार्ने काम हुन्छ, जुन पढ्नका लागि निरुत्साहित गर्ने कार्य हो । फिरन्ते राउटे समुदायका कुनै पनि बच्चा विद्यालय जाँदैनन् ।

- मन्थलीको कुनाली गाउँको माभी समुदायका करिब पाँच जना महिलाले १२ कक्षासम्मको शिक्षा हासिल गरेका छन् । अधिकांश माभी महिला शिक्षित छैनन् । प्रायः सबै बालिकाहरूले विद्यालय शिक्षा हासिल गरेका छन् ।
- थारूहरूमा पुरानो पुस्ताका महिला शिक्षित छैनन् तर युवा थारू महिला र बालिकाहरूले शिक्षा हासिल गरेका छन् । नयाँ पुस्ताका महिला र बालिकाहरू शिक्षाको महत्त्वबारे पूर्ण रूपमा सचेत छन् ।
- याक्खामा १२ वर्षभन्दा भन्दा थकाली बालबालिकाहरूको बालविवाह गर्ने चलन छ, र त्यसैकारण बीचमै विद्यालय छाड्ने दर उच्च छ । उनीहरूले प्रायः कक्षा ८ सम्म पढ्ने गरेका छन् ।
- पुरानो पुस्ताका थकाली महिला शिक्षित छैनन् तर युवा पुस्ताका महिला शिक्षित छन् । यद्यपि नपढेका थकाली महिलाले पनि आम्दानी र खर्च, नाफाको हिसाबकिताब राख्न र नगद र वस्तुको साटासाट गर्न सक्छन् । थकाली समुदायमा उनीहरूले थकाली भाषामा शिक्षा प्रदान गर्न सुरु गरेका छन् ।

केहीका लागि औपचारिक र अन्यका लागि अनौपचारिक शिक्षाले उनीहरूको सशक्तीकरण बढाउन सक्छ । साथै, जसले सामूहिक जीवनशैलीलाई आर्थिक वा पूर्ण रूपमा विर्सका छन्, आदिवासी भाषा, धर्म, संस्कृति, संस्कार, आदिवासी ज्ञानसमेत, उनीहरूलाई शिक्षित गरिनु आवश्यक छ । साथै, आदिवासी महिला र बालिकाहरू र उनीहरूका परिवारका पुरुष सदस्यहरूलाई लैङ्गिक समता र समानतामा शिक्षा आवश्यक छ, जसको उद्देश्य कुनै पनि प्रकारको लैङ्गिक असमानता र भेदभावको उन्मूलन गर्नु रहेको छ ।

हिँडडुल

आदिवासी जनजाति महिलाले परिवारका सदस्यहरूबाट वा बाहिरी व्यक्तिबाट कुनै पनि समयमा विना कुनै जोखिम, धम्की वा हिंसा आफ्नो घरबाहिर स्वतन्त्र रूपमा हिँडडुल गर्न, आर्थिक क्रियाकलापहरूमा संलग्न हुन पाउनुपर्छ । यो बर्दियाका थारू महिलाका लागि पनि लागु हुने कुरा हो ।

फिरन्ते राउटे महिलाबाहेक नमुना सङ्कलन गरिएका सबै आदिवासी जनजाति समुदायमा आदिवासी जनजाति महिलाहरूमा आवश्यक परेको समयमा बाहिर जान कुनै पाबन्दी छैन । बसोबास गराइएका राउटे महिला सडक निर्माण कार्य, घर निर्माण र वनमा दाउरा चिर्न आफ्ना श्रीमान् र समुदायका पुरुष सदस्यहरूसँग टाढासम्म जाने गर्छन् । बर्दियाका थारू महिला निकुञ्जका सुरक्षाकर्मीको धाकधम्की हुँदाहुँदै पनि राष्ट्रिय निकुञ्जसहित वनमा जान हिचकिचाउँदैनन् । थारू महिलाहरू महिला समूह, आमा समूह, सहकारी र अन्य बैठकहरूमा सहभागी हुन जान थालेका

छन् । सप्तरीका थारु महिलाबाहेक सबै पाँचवटै आदिवासी जनजाति समुदायबाट सरकारी कार्यालयमा नजाने कुनै महिला छैनन् । सप्तरीका थारु महिला आफ्ना पति वा परिवारका अन्य पुरुष सदस्यलाई पठाउने गर्छन् ।

प्रत्यक्ष सहभागिता/उपस्थिति

महिला सशक्तीकरण र आदिवासी जनजाति महिलाको सशक्तीकरणमा आदिवासी जनजाति महिलाको प्रत्यक्ष सहभागिताको महत्व उच्च हुन्छ । साथै, संविधान, कानून, योजना, नीति र कार्यक्रमहरूमा आदिवासी जनजाति महिलाको उपस्थिति पनि महत्वपूर्ण छ ।

आदिवासी जनजाति महिलाहरू संविधान र सबै राष्ट्रियदेखि स्थानीय योजना, नीति तथा कार्यक्रमहरूमा सामान्यतया छुट्टिन्छन् । साथै महिला तथा आदिवासी जनजातिलाई लक्षित गरेर बनाइने कानून, नीति, योजना र कार्यक्रमहरूबाट पनि आदिवासी जनजाति महिलाहरू छुटेका छन् । यद्यपि आदिवासी जनजाति महिलाहरूको उपस्थितिको कुरा गर्दा थारु कमैया र कम्लरी महिलाहरूको राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय उपस्थिति राम्रो छ (घटना अध्ययन ५ हेर्नुहोस्) । सरकार, स्थानीय निकाय, गैसस,

घटना अध्ययन ५

थारु महिला बँधुवा मजदुर

सेरदेवी थारु (पूर्व कम्लहरी) ठाकुरबाबा नगरपालिका वडा नं ७ मोहनपुर गाउँकी बासिन्दा हुन् । उनी २८ वर्षकी भइन् । उनी १५ वर्षदेखि सिलाइ कटाइको काम गर्दै आएकी छिन् । व्यावसायिक रूपमा काम नगरे तापनि उनले सिलाइ कटाइको कामबाट मासिक दुई हजार रूपियाँ कमाउँछिन् । उनले आफ्नो आम्दानी परिवारको खर्चमा लगाएकी छिन् । उनका श्रीमान् दैनिक मजदुरी गर्छन् । उनले भूमि सुधार मन्त्रालयबाट तालिम पाएकी हुन्, जसमा सहभागी हुन उनलाई उनका बुबाले सुझाव दिनु भएको थियो । उनले ३ महिने सिलाइ कटाइ तालिम प्राप्त गरेकी हुन् र त्यसपछि उनले आफ्नो घरमा सिलाइ कटाइको काम सुरु गरिन् । उनले मासिक दुई हजार आम्दानी गरिरहेकी छिन्, जसले उनलाई घरमा बलियो निर्णयकर्ता बन्न मद्दत गरेको छ । उनले केही रकम निर्धन बचत तथा ऋण सहकारीमा बचत गरिरहेकी छिन् ।

उनीसँग भकारी, ढकिया र सांस्कृतिक पोसाक बनाउने परम्परागत ज्ञान पनि छ । उनले त्यो ज्ञान आफ्नी आमाबाट बाल्यकालमै पाएकी हुन् । उनको विचारमा महिलाहरू आर्थिक क्रियाकलापमा संलग्न भएमा उनीहरूले समाजमा परिवर्तन ल्याउन सक्छन् । थोरै आम्दानीले पनि घरको निर्णय प्रक्रियामा परिवर्तन ल्याउन सक्छ । पूर्व कमलरीहरूका लागि उनको क्षेत्रमा धेरै संघसंस्थाहरूले काम गरिरहेका छन् तर घरायसी काम र सिलाइ कटाइको कामको व्यस्तताका कारण उनले कुनैमा पनि सहभागिता जनाइन् ।

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७४

अन्तर्राष्ट्रिय विकास संस्था र अन्य उनीहरूबारे पूर्ण रूपमा सचेत छन् । व्यवहारमा भने चुनिंदा कम्प्या र कम्प्लरी मात्र देखिएका छन्, अन्य छैनन् । उनीहरूले प्रायः तालिम, शिक्षा, स्वास्थ्य र विकास कार्यको योजना र आयआर्जन क्रियाकलापहरूमा सहभागी हुन निम्ता गर्छन् । साथै, खाना पकाउन र स्वादिलो थकाली खाना खुवाउन प्रख्यात भएका कारण थकाली महिलाहरू आम जनतामा निकै परिचित छन् । धेरै थकालीहरूले थकाली भट्टी (विगतमा) र हिजोआज थकाली भान्छा घर सञ्चालन गरेर आयआर्जन गरिरहेका छन् । त्यस्तो लोकप्रियताबाट थकाली महिला (र पुरुष) खुसी छैनन् किनभने गैरथकालीले पनि थकाली भान्छा घर खोलिरहेका छन्, तर त्यहाँ त्यस्तो मौलिक खाना पाइँदैन उल्टै त्यसको दोष थकाली महिलालाई जाने गर्दछ । यसरी उनीहरूले बनाउने थकाली खानाका परिकारले नराम्रो नाम पाउने गरेको छ । स्थानीय तहमा माफी, थारु र थकाली समुदायका थोरै महिलाहरू उनीहरूको संस्कृति, राजनीति, आर्थिक उद्यमशीलता र थारु परम्परागत खाना र पोसाक बनाउने काममा संलग्न भएको पाइन्छ ।

फिरन्ते राउटेहरू आफ्नो फिरन्ते जीवनशैली र मुखिया प्रणालीका कारण स्थानीयदेखि राष्ट्रिय तहमा मात्र नभई अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा पनि परिचित छन् । राउटेहरूले आफ्नो नेताको छनोट गर्छन्, जसलाई उनीहरूले मुखिया भन्ने गर्छन् । मुखियाले गरेको निर्णयलाई सबै सदस्यहरूले पालना गर्नुपर्छ । यद्यपि, फिरन्ते राउटे महिला न राज्यका कुनै गतिविधिमा सहभागी हुन्छन्, न मुखिया नै हुन पाउँछन् । उनीहरू कुनै पनि क्षेत्रमा उपस्थित छैनन् ।

सुरक्षा

समग्र भौतिक र मानसिक सुरक्षा तथा परम्परा र प्रथाजनित ज्ञान, सिप र स्रोतहरूमा आधारित आर्थिक गतिविधि सञ्चालन गर्न आवश्यक सुरक्षा नमुना सङ्कलन गरिएका सबै क्षेत्रमा कमजोर अवस्थाको छ । लक्षित समूह छलफल र एकल अन्तर्वार्ताका क्रममा धेरै उत्तरदाताले सरकारले प्राकृतिक स्रोतको पहुँच र प्रयोगमा प्रतिबन्ध लगाएको हुनाले उनीहरूको भौतिक सुरक्षा र मानसिक सुरक्षा नराम्रो बन्दै गइरहेको बताए । उदाहरणका लागि, जोगबुढामा बसोबास गराइएका राउटे महिला र पुरुषलाई समुदायका अन्य सदस्यले सामुदायिक वनमा बाखा नलैजान र रङ्गुन खोलामा माछा मार्न नजान भन्दै धम्काउने गर्छन् । अन्य समुदायका व्यक्तिहरूले उनीहरूलाई खोलाबाट धपाउने र उनीहरूले भनेको नमाने उनीहरू बसोबास गरिरहेको ठाउँबाट हटाइदिने धम्कीसमेत दिन्छन् ।

माफी, थारु (सप्तरीका थारूबाहेक), याक्खा र थकाली महिलासँग मनोवैज्ञानिक र आर्थिक सुरक्षा छ किनभने उनीहरूसँग घरेलु रक्सी र जाँड बनाउने सिप छ । उनीहरू आफ्ना छोराछोरीलाई पढाउन, स्वास्थ्य उपचारका लागि खर्च गर्न र घरपरिवारको

उपभोगका लागि खर्च गर्न सक्नेगरी नगद आर्जन गर्न र पेवामा विश्वस्त छन् ।

हिन्दु महिलाभन्दा फरक आदिवासी जनजाति महिलाहरूसँग तुलनात्मक रूपमा स्वतन्त्र सामाजिक मूल्यमान्यता छ, जसले उनीहरूलाई मनको शान्ति र आत्मविश्वास प्रदान गर्छ । नमुना सङ्कलन गरिएका सबै आदिवासी जनजाति समूहहरूमा भूमि प्रायः परिवारको पुरुष सदस्यको नाममा दर्ता हुन्छ, जसले आदिवासी महिलाहरूलाई केही असुरक्षित बनाउँछ । तर त्यस्तो सम्पत्ति विक्री गर्दा पति र पत्नी दुवैको सहमति आवश्यक हुन्छ र त्यसले आदिवासी महिलाहरूलाई केही सुरक्षा प्रदान गर्छ । कमैयामा जग्गा र घरको संयुक्त स्वामित्वको व्यवस्था राम्रो छ, जसले गर्दा उनीहरू पूर्ण रूपमा सुरक्षित छन् ।

थकाली र थारु समुदायका सबैसदस्यहरू उनीहरूको समुदायका अगुवाबाट मार्गनिर्देशित, सूचित, परिचालित र सहभागी हुने गर्छन् । त्यस्ता अगुवालाई राउटेमा मुखिया, थकालीमा घम्प र थारूमा बडघर भन्ने गरिन्छ । त्यसैले गर्दा थारू र थकाली महिलालाई उनीहरूका नेता सदैव उनीहरूको सहयोग, मद्दत र सुरक्षाका लागि छन् भन्ने अनुभव हुन्छ ।

आलोचनात्मक स्वविवेकी सचेतना निर्माण

आदिवासी जनजाति महिलाहरूको आर्थिक सशक्तीकरण हासिल गर्ने हो भने उनीहरूको आर्थिक क्रियाकलापहरूको हरेक क्षेत्रमा स्वविवेकी सचेतना आवश्यक छ । यसको अर्थ आदिवासी जनजाति महिलाहरूका लागि व्यक्तिगत र सामूहिक रूपमा के राम्रो र के नराम्रो हो भनेर उनीहरू आफैले आलोचनात्मक रूपमा छुट्याउन सक्ने तथा लैङ्गिक दृष्टिकोणबाट पनि हेर्नसक्ने क्षमता हो । आधुनिक उद्यमशीलता, व्यवसाय र रोजगारी व्यक्तिगत रूपमा राम्रो हुनसक्छ तर तिनले उनीहरूको सामूहिक जीवनशैलीमा ठूलो क्षति पुऱ्याउन सक्छ; र लैङ्गिक दृष्टिकोणबाट पनि राम्रो वा नराम्रो हुनसक्छ । त्यसै कारण, आफ्नो आर्थिक सशक्तीकरणका गतिविधिहरू आफ्नो पृथक पहिचान र सामूहिक जीवनशैलीलाई ध्वस्त बनाइरहेको छ वा त्यसलाई कायम राख्न सहयोग पुऱ्याइरहेको छ भन्ने कुरा आदिवासी जनजाति महिलाले आलोचनात्मक रूपले सोच्न जरूरी छ ।

- बसोबास गराइएका र फिरन्ते राउटे महिला आलोचनात्मक रूपमा स्वविवेकपूर्ण तरिकाले सोच्न सक्दैनन् । फिरन्ते राउटेहरू पूर्ण रूपमा उनीहरूको पुरुषद्वारा नियन्त्रित हुन्छन्; महिलालाई बाहिरका व्यक्तिसँग बोल्ने अनुमति छैन । बसोबास गराइएका राउटे महिला केही विषयमा सचेत छन् तर उनीहरू आलोचनात्मक रूपमा स्वविवेकी समीक्षा गर्न सक्दैनन् । उनीहरू गैससका क्रियाकलापहरूमा सहभागी हुन्छन् तर उनीहरूमा आलोचनात्मक दृष्टिकोणको अभाव छ । बसोबास

गराइएका राउटे महिलासँग आवश्यकताहरूको लामो सूची छ तर उनीहरूका ती माग पुरा भए के हुन्छ भन्ने कुरा पनि उनीहरूलाई थाहा छैन । राउटे महिलालाई आफ्ना आवश्यकताहरूबारे थाहा छ तर त्यो किन चाहिएको छ भन्ने कुरामा उनीहरू आलोचनात्मक रूपमा सचेत छैनन् ।

- सप्तरीमा थारु महिला उत्तरदाताहरूलाई प्रथाजनित र आधुनिक आर्थिक गतिविधिहरू सञ्चालन गर्ने ज्ञान र सिप आफूसँग छ भन्ने कुरा थाहा छ तर नजिकै बजार छैन भन्नेबारेमा पनि उनीहरू पूर्ण रूपमा सचेत छन् । एक जना याक्खा उत्तरदाताले सागसब्जी र बालीनाली लगाउन पर्याप्त पानी र ज्ञान भएको तर बजार धेरै टाढा रहेको बताए । उनले बजारसम्म पुग्न ३ घण्टा हिँडनुपर्छ । ब्युटी पार्लर तालिम लिएकी एक जना याक्खा महिलाले त्यस्तो सेवा प्रदान गर्नका लागि उनका लागि धरानमा अफ राम्रो अवसर प्राप्त भएको बताइन् ।
- लक्षित समूह छलफलमा माभी महिलाहरूलाई विभिन्न सरकारी निकाय र दातृ संस्थाहरूबाट के आवश्यक छ भन्ने कुरामा उनीहरूलाई त्यसबारे कुनै जानकारी नभएको सबै सहभागी माभी महिलाले बताए ।
- याक्खा महिलाहरूले ब्युटी पार्लरको तालिम लिएका छन् र अहिले उनीहरू सामूहिक खेतीमा पनि संलग्न छन्, र छोराछोरीले सहयोग गरेका छन् ।
- थकाली महिलाहरू तुलनात्मक रूपमा बढी अधिकार सम्पन्न छन् किनभने उनीहरू आर्थिक गतिविधिहरूमा सक्रिय छन् । नगद र जिन्सीमाथि उनीहरूको नियन्त्रण छ । उनीहरू घरपरिवारको तहमा निर्णय लिन्छन् । तर शिक्षाको हकमा भने वयस्क महिला कम शिक्षित छन् र अधिकांश घरायसी काम गर्छन् ।

५.

प्रचलित कानून र नीतिहरूबारे सचेतना र तिनीहरूबाट फाइदा

नेपालमा दुई प्रकारका कानून प्रचलनमा छन् । एउटा राज्यको संविधान र कानूनहरू तथा अर्को आदिवासी जनजातिका प्रथाजनित कानून ।

राज्यका कानूनहरूको सचेतना र प्रयोग

महिलाको आर्थिक सशक्तीकरण प्रवर्द्धन गर्ने ५० वटा भन्दा बढी नीति तथा कानूनहरू प्रचलित छन्, जस्तै: साना, मझौला तथा ठुला व्यवसायसम्बन्धी कानून, करसम्बन्धी कानून, कम्पनी दर्ता कानून, बैंकसम्बन्धी कानून, सहकारी कानून, उद्यमीसम्बन्धी कानून, प्रतिलिपि अधिकारसम्बन्धी कानून, भूमिसम्बन्धी कानून, वनसम्बन्धी कानून, खनीज उत्खनन सम्बन्धी कानून, जलस्रोतसम्बन्धी कानून, महिलासम्बन्धी कानून, योजनाहरू (विद्यमान चौधौँ आवधिक योजना (२०७४/७५-२०७६/७७), नीतिहरू (जस्तै: उत्पादन, व्यापार र सेवा, सरकारात्मक पहल, विशेष कार्यक्रम, सामाजिक समावेशीकरण) तथा कार्यक्रमहरू । उत्तरदाताहरूले कानूनसहित प्रचलित नीतिहरूको निर्माणमा उनीहरूको कुनै पनि सहभागिता नरहेको बताए । अन्तर्वार्ता दिने केही व्यक्तिहरूले युएनडिपले व्यवस्था गरेअनुसार कानून र प्रशासनिक दुवै कार्यक्रमहरूमा सरकारले आदिवासी जनजातिहरूको स्वतन्त्र, अग्रिम जानकारी सहितको मञ्जुरी नलिएको बताए । तर यी प्रचलित कानून, योजना र नीतिहरूबारे सचेत नरहेका राउटे, माफी, थारू, याक्खा र थकालीसहित ५९ विविध वर्गका आदिवासी महिलाहरूमा जनचेतनाको स्पष्ट अभाव रहेको पाइन्छ ।

सर्वेक्षणबाट प्राप्त तथ्याङ्क (तालिका २०), लक्षित समूह छलफल र अन्तर्वार्ताहरूले उत्तरदाताहरूको उल्लेखनीय बहुमतसँग प्रचलित कानूनबारे कुनै चेतना छैन भन्ने देखाउँछन् । तर छोरीले पनि छोरासरह सम्पत्ति पाउँछिन् भन्ने कुराको जानकारी

तालिका २० : महिलाको आर्थिक सशक्तीकरणसँग सम्बन्धित कानुन र नीतिबारेको ज्ञान

कानुन र नीति	तपाईंलाई निम्न कानुन तथा नीतिबारे थाहा छ ?												कुल		प्रतिशत	
	राउटे		माभी		थारु		याक्खा		थकाली		छैन	छ				
	छ	छैन	छ	छैन	छ	छैन	छ	छैन	छ	छैन			छ	छैन	छ	
१. लघु घरेलु तथा साना उद्योग विकासको सञ्चालन विनियमवलिबारे थाहा छ ?	०	९५	०	९६	२	९८	१	८९	५	७४	८	४५२	१७	९८३	१५७	९८३
२. लघु घरेलु तथा साना उद्योग विकासको सञ्चालन कार्यविधिबारे थाहा छ ?	१	९४	०	९६	१६	८४	१	८९	२	७७	२०	४४०	४३	९५७	१५७	९५७
३. गरिबी निवारणका लागि लघु उद्यम विकास कार्यक्रमबारे थाहा छ ?	२	९३	३३	६३	६५	३५	५	८५	७	७२	११२	३४८	२४३	७५७	१५७	७५७
४. ग्रामीण स्वावलम्बन कोष सञ्चालन निर्देशिकाबारे थाहा छ ?	०	९५	३	९३	२	९८	०	९०	४	७५	९	४५१	२०	९८०	१५७	९८०
५. महिला उद्यमशीलता विकासकोष (सञ्चालन) कार्यविधिबारे थाहा छ ?	०	९५	०	९६	०	१००	५	८५	५	७४	१०	४५०	२२	९७८	१५७	९७८
६. राष्ट्रिय सहकारी ऐनबारे थाहा छ ?	०	९५	०	९६	२	९८	०	९०	८	७१	१०	४५०	२२	९७८	१५७	९७८
७. राष्ट्रिय सहकारी नीतिबारे थाहा छ ?	०	९५	०	९६	२	९८	०	९०	८	७१	१०	४५०	२२	९७८	१५७	९७८
८. अम तथा रोजगार नीतिबारे थाहा छ ?	०	९५	०	९६	०	१००	०	९०	५	७४	५	४५५	११	९८९	१५७	९८९
९. राष्ट्रिय लघु वित्त नीतिबारे थाहा छ ?	०	९५	०	९६	०	१००	०	९०	३	७६	३	४५७	०७	९९३	१५७	९९३
१०. गाउँ विकास समिति अनुदान सञ्चालन कार्यविधिबारे थाहा छ ?	०	९५	०	९६	०	१००	०	९०	४	७५	४	४५६	०९	९९५	१५७	९९५
११. गाउँ उद्यम विकास योजना तर्जुमा मार्गदर्शनबारे थाहा छ ?	०	९५	१	९५	२	९८	०	९०	५	७४	८	४५२	१७	९८३	१५७	९८३
१२. जिल्ला विकास समिति अनुदान सञ्चालन कार्यविधिबारे थाहा छ ?	०	९५	०	९६	१	९९	०	९०	५	७४	६	४५४	१३	९७७	१५७	९७७

कानून र नीति	तपाईंलाई निम्न कानून तथा नीतिबारे थाहा छ ?												कुल		प्रतिशत	
	राउटे		माम्नी		धारु		याक्खा		थकाली		छ	छैन				
	छ	छैन	छ	छैन	छ	छैन	छ	छैन	छ	छैन						
१३. जिल्ला उद्यम विकास योजना तर्जुमा निर्देशिकाबारे थाहा छ ?	०	९५	०	९६	०	१००	०	९०	४	७५	४	४५६	०.९	९९.१	४	९९.१
१४. कृषि व्यवसाय प्रबर्द्धन नीति कार्यान्वयन कार्यविधिबारे थाहा छ ?	०	९५	०	९६	१	९९	०	९०	६	७३	७	४५३	१.५	९८.५	७	९८.५
१५. गाउँ विकास समिति अनुदान सञ्चालन कार्यविधिबारे थाहा छ	०	९५	३	९३	१२	८८	१	८९	४	७५	२०	४४०	४.३	९५.७	४.३	९५.७
१६. वन ऐनबारे थाहा छ ?	०	९५	०	९६	१०	९०	२	८८	६	७३	१८	४४२	३.९	९६.१	१८	९०.२
१७. निजी वन विकास निर्देशिकाबारे थाहा छ ?	०	९५	३	९३	१	९९	२	८८	७	७२	१३	४४७	२.८	९०.२	१३	९९.३
१८. सुनाखरी सङ्कलन तथा खेती विकास कार्यविधि निर्देशिकाबारे थाहा छ ?	०	९५	०	९६	०	१००	०	९०	३	७६	३	४५७	०.७	९९.३	३	९९.३
१९. सामुदायिक वन विकास कार्यक्रम मार्गदर्शनबारे थाहा छ ?	०	९५	२	९४	०	१००	४	८६	५	७४	११	४४९	२.४	९७.६	११	९७.६
२०. गैरकाष्ठ वनपैदावर नीतिबारे थाहा छ ?	०	९५	०	९६	०	१००	०	९०	४	७५	४	४५६	०.९	९९.१	४	९९.१
२१. होमस्टे सञ्चालन कार्यविधिबारे थाहा छ?	०	९५	०	९६	०	१००	२	८८	४	७५	६	४५४	१.३	९८.७	६	९८.७
२२. औद्योगिक प्रतिष्ठानका कार्यस्थलमा हुने लैङ्गिक हिंसा विरूद्धको आचारसंहिताबारे थाहा छ ?	०	९५	०	९६	१	९९	०	९०	१०	६९	११	४४९	२.४	९७.६	११	९७.६
२३. युवा तथा साना उद्यमी स्वरोजगार कोषबारे थाहा छ ?	०	९५	०	९६	०	१००	४	८६	१२	६७	१६	४४४	३.५	९६.५	१६	९६.५
२४. पैतृक सम्पत्तिमा छोरा, छोरीको समान अधिकार बारे थाहा छ ?	०	९५	७	८९	१६	८४	४४	४६	२९	५०	९६	३६४	२०.९	७९.१	२९	७९.१
२५. छोरीले पनि छोरासरह सम्पत्ति पाउनेबारे थाहा छ ?	२	९३	१३	८३	५७	४३	४९	४१	२८	५१	१४९	३११	३२.४	६७.६	२८	६७.६

कानून र नीति	तपाईंलाई निम्न कानून तथा नीतिबारे थाहा छ ?										कुल		प्रतिशत	
	राउटे		माम्री		धारु		याक्खा		थकाली		छ	छैन	छ	छैन
	छ	छैन	छ	छैन	छ	छैन	छ	छैन	छ	छैन				
२६. स्त्री अश्विनबारे थाहा छ ?	०	९५	९	८७	११	८९	१७	७३	३३	४६	७०	३९०	१५२	८४८
२७. महिलाको नाममा घरजग्गा पास गर्दा मालपोत ऐन अनुसार २५ प्रतिशत स्टुट दिने कुरा थाहा छ ?	०	९५	२१	७५	३२	६८	४१	४९	३०	४९	१२४	३३६	२७०	७३०
२८. सम्बन्ध विच्छेद गर्दा पाइने सुविधाबारे थाहा छ ?	०	९५	११	८५	४	९६	५४	३६	२८	५१	९७	३६३	२११	७८९
२९. सम्बन्ध विच्छेद गर्दा प्राप्त सम्पत्ति अरूमा भागवण्डा लाग्दैन भन्नेबारे थाहा छ ?	०	९५	७	८९	३	९७	३९	५१	१९	६०	६८	३९२	१४८	८५२
३०. कम्पनी ऐनबारे थाहा छ ?	०	९५	१	९५	०	१००	०	९०	७	७२	८	४५२	१७	९८३
३१. कम्पनी दर्ता ऐनबारे थाहा छ ?	०	९५	०	९६	०	१००	०	९०	३	७६	३	४५७	०७	९९३
३२. कर ऐनबारे थाहा छ ?	०	९५	०	९६	२	९८	१	८९	१०	६९	१३	४४७	२८	९७२
३३. खानी ऐनबारे थाहा छ ?	०	९५	०	९६	०	१००	१	८९	६	७३	७	४५३	१५	९८५
३४. वैदेशिक रोजगारीमा जाँदा पाइने सुविधाबारे थाहा छ ?	०	९५	३	९३	२	९८	०	९०	७	७२	१२	४४८	२६	९७४
३५. सीटीईभीटीले दिने तालिमबारे थाहा छ ?	०	९५	५	९१	२	९८	०	९०	१६	६३	२३	४३७	५०	९५०
३६. आइएलओ महासन्धि नं. १६९ बारे थाहा छ ?	२	९३	०	९६	०	१००	०	९०	७	७२	९	४५१	२०	९८०
३७. आदिवासी जनजातिको अधिकार सम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघीय घोषणापत्रबारे थाहा छ ?	१	९४	०	९६	०	१००	०	९०	८	७१	९	४५१	२०	९८०
३८. महिला विरुद्ध हुने सबै प्रकारका भेदभाव उन्मूलन गर्ने महासन्धि (सिड)बारे थाहा छ ?	०	९५	०	९६	२	९८	०	९०	१०	६९	१२	४४८	२६	९७४
३९. बेइजिङ घोषणापत्रबारे थाहा छ ?	०	९५	०	९६	०	१००	०	९०	७	७२	७	४५३	१५	९८५
कुल	८	३६९७	१२२	३६२२	२४८	३६५२	२७३	३२३७	३७४	२७७७	१०२५	१६९१५	५७	९४३
प्रतिशत	०.२२	९९.७८	३.२६	९६.७४	६.३६	९३.६४	७.७८	९२.२२	१.२१	८७.८६	५.७१	९४.२९	१.२	२०.५

भएका उत्तरदाताको प्रतिशत ३२.४ प्रतिशत छ । महिलाले आफ्नो नाममा जग्गा दर्ता गर्दा राजस्वसम्बन्धी कानुन अनुसार २५ प्रतिशत छुट पाउँछन् भन्ने थाहा हुने २७ प्रतिशत, सम्बन्ध विच्छेद गर्दा सुविधा प्राप्त हुन्छ भन्ने थाहा पाउने २१.२ प्रतिशत र छोरा र छोरीलाई समान पैतृक सम्पत्तिको अधिकार हुन्छ भनेर थाहा पाउने २०.९ प्रतिशत रहेका छन् ।

पैतृक सम्पत्तिसहित महिलाको सम्पत्ति, सम्बन्ध विच्छेद हुँदा पाउने सुविधा र पेवा सम्पत्तिका बारेमा जानकारी रहेका उत्तरदाताको प्रतिशत १५.२ रहेको छ (तालिका २०) । यसले दुई तिहाई महिला आफ्ना अधिकारहरूबारे सचेत छैनन् भन्ने देखाउँछ । गरिबी निवारणका लागि लघुउद्यम विकास कार्यक्रम (मेडेप)का बारेमा जानकारी रहेका उत्तरदाताको प्रतिशत २४.३ छ । विभिन्न प्रचलित कानुनबारे जानकार रहेको बताउने उत्तरदाताको प्रतिशत २६ भन्दा कम छ । लघुउद्यमबारे तुलनात्मक रूपमा ठुलो प्रतिशतका उत्तरदाताले थाहा पाउनुको मुख्य कारण सरकारले सुदूर र मध्यपश्चिम क्षेत्रमा कमैया र कम्लरीका लागि अन्य सशक्तीकरण कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिरहनु र मेडेप र गरिबी निवारण कोष दुवैले राम्रैछापमा कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्नु रहेको छ । प्रचलित कानुनबारे थाहा छ भन्नेले पनि ती कानुन कहिल्यै अध्ययन गरेका छैनन् ।

प्रथाजनित कानुन

प्रथाजनित कानुन आदिवासी जनजातिहरूको सामूहिक जीवनशैलीको एउटा अभिन्न अंग हो । राज्यको हस्तक्षेप, विशेषगरी भूमि, वन, पानी र चरन क्षेत्रसम्बन्धी कानुनहरूले आदिवासी जनजातिहरूलाई त्यसको स्वामित्व र नियन्त्रणबाट बञ्चित गरेका छन् र राज्यको कानुनी, प्रशासनिक र न्यायिक प्रणालीको कार्यान्वयनले प्रथाजनित कानुनमा नकारात्मक प्रभाव पारेको छ ।

प्रथाजनित कानुनको ज्ञान : थकाली, मार्फाली थकाली, तीन गाउँले थकाली, बाह्रगाउँले, ल्होबा, डोल्पो, तोप्केगोला जस्ता हिमाली जाति, नेवार, गुरुङ, राई, लिम्बु, सुनुवार र चेपाङ जस्ता पहाडी आदिवासी जनजाति र थारु, किसान र फिरन्ते राउटे जस्ता तराईका आदिवासी जनजातिहरूमा अझै पनि प्रथाजनित कानुन प्रचलनमा छ । सर्वेक्षणको तथ्याङ्कले थकालीका लगभग सबै उत्तरदाता, बर्दियाका थारु र फिरन्ते राउटेहरूलाई प्रथाजनित कानुनको जानकारी रहेको देखाउँछ र माथी उत्तरदाताहरूमध्ये ४० प्रतिशतले उनीहरूमा प्रथाजनित कानुनबारे जानकारी रहेको बताए (तालिका २१) ।

तालिका २१. प्रथाजनित कानुनको ज्ञान

आदिवासी जनजाति महिला	तपाईंलाई आदिवासी जनजातिको प्रथाजनित कानुनबारे थाहा छ ?			कुल
	छ	छैन	थाहा छैन	
राउटे	२७	३२	३६	९५
माझी	४०	५३	३	९६
थारू	४४	४८	८	१००
याक्खा	३	३४	५३	९०
थकाली	६९	६	४	७९
कुल	१८३	१७३	१०४	४६०
प्रतिशत	३९.८	३७.६	२२.६	१००.०

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७४

प्रथाजनित कानुनको सामुदायिक अभ्यास : प्रथाजनित कानुनका बारेमा जानकारी भएको बताउने उत्तरदाताहरूमध्ये माझी समुदायका सबै, थकालीका लगभग सबै र राउटेले आफ्नो समुदायले प्रथाजनित कानुनको अभ्यास गर्ने गरेको बताए (तालिका २२ हेर्नुहोस्) । थारू उत्तरदाताहरूमध्ये केहीले आफूहरूले अभ्यास गर्ने गरेको र केहीले अभ्यास नगर्ने गरेको बताए (तालिका २२) । स्थलगत अवलोकनको क्रममा जोगबुढाका राउटे, सप्तरीका थारू र संखुवासभाका याक्खाले प्रथाजनित कानुनको अभ्यास गर्ने गरेको पाइयो तर त्यसलाई प्रभावकारी प्रथाजनित संस्थाहरूबाट व्यवस्थित गरिएको छैन ।

तालिका २२. प्रथाजनित कानुनको सामुदायिक अभ्यास

आदिवासी जनजाति महिला	तपाईंको समुदायले प्रथाजनित कानुनको अभ्यास गर्छ ?			कुल
	छ	छैन	थाहा छैन	
राउटे	२४	१	२	२७
माझी	४०	०	०	४०
थारू	२४	२०	०	४४
याक्खा	०	३	०	३
थकाली	६८	१	०	६९
कुल	१५६	२५	२	१८३
प्रतिशत	८५.२	१३.७	१.१	१००.०

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७४

प्रथाजनित कानूनको अवस्था : प्रथाजनित कानूनको ज्ञान भएको बताउने उत्तरदातामध्ये (तालिका २३ हेर्नुहोस्), केही थारू र थकाली उत्तरदाताहरूले यो बलियो अवस्थामा छ भने, अन्यले यो कमजोर छ भने (तालिका २३) । राउटे उत्तरदातामध्ये केहीले यो कमजोर छ भने र अन्यले यो लोप हुँदै गइरहेको बताए (तालिका २३) । सबै माथी उत्तरदाताहरूले यो लोप हुँदै गइरहेको बताए (तालिका २३) ।

तालिका २३. प्रथाजनित कानूनको अवस्था

आदिवासी जनजाति महिला	अवस्था				कुल
	सबल छ	कमजोर छ	लोपोन्मुख छ	लोप भइसकेको छ	
राउटे	१	१३	१०	०	२४
माथी	१९	१	४	०	२४
थारू	३९	१५	१३	१	६८
याक्खा	०	०	३९	१	४०
थकाली	०	०	०	०	०
कुल	५९	२९	६६	२	१५६
प्रतिशत	३७.८	१८.६	४२.३	१.३	१००.०

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७४

न्यायको खोजी : कुल ४६० उत्तरदातामध्ये निकै कम मात्र न्यायको माग गर्दै सरकारी निकायसमक्ष जाने गरेका छन् । त्यस विपरीत न्यायको माग गर्न ६९.९ प्रतिशतले समुदायमा र २४.३ प्रतिशतले प्रथाजनित निकायहरूमा जाने गरेको बताए (तालिका २४) ।

तालिका २४. न्यायको खोजी

आदिवासी जनजाति महिला	न्यायको खोजीमा				कुल
	प्रथाजनित संस्थाहरूमा जाने गरेको	सरकारी निकायहरूमा जाने गरेका	समुदायमा जाने गरेको	अन्य	
राउटे	३५	६	५३	१	९५
माथी	१३	६	७७	०	९६
थारू	३	७	९०	०	१००
याक्खा	०	४	८६	०	९०
थकाली	६१	४	१४	०	७९
कुल	११२	२७	३२०	१	४६०
प्रतिशत	२४.३	५.९	६९.६	०.२	१००.०

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७४

निर्णय गर्ने विभिन्न संस्थाहरूलाई प्रभावित गर्ने उपयुक्त वातावरण

बहुसङ्ख्यक उत्तरदाताहरूमा वडा कार्यालय, गाउँपरिषद्, नगरपालिका, अन्य स्थानीय निकाय, राजनीतिक दल, गैसस र महिलासम्बन्धी संस्थाहरू जस्ता विभिन्न निर्णय गर्ने संस्थाहरूलाई उनीहरूले प्रभावित गर्न सक्ने वा नसक्ने भन्नेबारेमा केही जानकारी छैन (तालिका २५) । २४.६ प्रतिशत र १८.७ प्रतिशत उत्तरदाताले क्रमशः वडा कार्यालय र गाउँपरिषद्लाई प्रभावित गर्न सक्ने विचार अभिव्यक्त गरे (तालिका २५)।

प्रचलित कानून र नीतिहरूबाट लाभ

महिलाको आर्थिक सशक्तीकरणका लागि सरकारका उल्लेखनीय कार्यक्रमहरूमध्ये घरेलु तथा साना उद्योग विकास समितिको महिला उद्यमी विकास कार्यक्रम^{१०}, हो र लघुउद्यम विकास कार्यक्रम (मेडेप)^{११} र गरिबी निवारण कोष^{१२} दुवै गरिब महिला र पुरुषको आर्थिक सशक्तीकरणमा केन्द्रित छन् । नेपाल सरकार र संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय विकास कार्यक्रम (युएनडीपी)को संयुक्त प्रयासका रूपमा रहेको मेडेपले सन् १९९८ मा ग्रामीण गरिबका लागि काम गर्न सुरु गरेयता निकै लामो यात्रा तय गरिसकेको छ । हाल मेडेप परियोजना कार्यकालको तीन चरण (पहिलो चरण १९९८-२००२), दोस्रो चरण (२००३-२००७) र तेस्रो चरण (२००८-२०१३) पूरा गरी चौथो चरण (२०१४-२०१८) मा रहेको छ । मेडेपलाई सहयोग गर्ने सबैभन्दा ठुलो दाताका रूपमा अस्ट्रेलिया सरकार रहेको छ । मेडेपका लक्षित समूहहरूमा (क) आम्दानीका आधारको गरिबी (राष्ट्रिय गरिबीको रेखामुनि रहेका व्यक्तिहरू, अति गरिब), (ख) युवा (१६-४० वर्ष उमेरका राष्ट्रिय गरिबीको रेखामुनि रहेका युवा), (ग) सामाजिक समावेशीकरण (महिला, दलित, आदिवासी जनजाति र अन्य जात/जातिहरू, (घ) भौगोलिक विविधता (भौगोलिक विविधता प्रतिनिधित्व गर्ने व्यक्तिहरू) रहेका छन् ।

*मेडेपको प्रभावशाली उपलब्धिहरूका कारण सरकारले आफ्नो अन्तरिम योजनामा ४५ जिल्लाका लागि ३० करोड अमेरिकी डलर बराबरको बजेट विनियोजन गर्नुका साथै नेपालका सबै ७५ वटै जिल्लाहरूमा मेडेपको नमुनालाई गरिबी निवारणका लागि लघुउद्यम विकास (मेडपा)को नाममा प्रतिस्थापन गरेको छ । अन्ततः चौथो चरण (अगस्ट २०१३- जुलाई २०१८)मा सरकारको कार्यक्रम मेडपाले उद्यमीहरूको विकास गरी उनीहरूलाई दिगो बनाउने मेडेपको भूमिकालाई क्रमशः लिएको छ र मेडेप

१०. <https://www.csidb.gov.np/information/9>

११. <http://www.medep.org.np/index.php?page=page&id=1>

१२. <http://www.pafnepal.org.np/>

तालिका २५. विभिन्न निर्णय प्रक्रियामा आदिवासी जनजातिका परम्परा र ज्ञानलाई सम्मान र संरक्षण गर्नका लागि प्रभावित पार्न उपयुक्त वातावरण सिर्जना गर्ने

प्रभावित पारिचु पर्ने निकाय	विभिन्न निर्णय प्रक्रियामा आदिवासी जनजातिका परम्परा र ज्ञानलाई सम्मान र संरक्षण गर्नका लागि प्रभावित पार्न उपयुक्त वातावरण सिर्जना गर्ने														कुल			प्रतिशत				
	राउटे		थारू		थकाली		मार्गी		याक्खा		हो	होइन	थाछे	हो	होइन	थाछे	हो	होइन	थाछे	हो	होइन	
	हो	थाछे	हो	थाछे	हो	थाछे	हो	थाछे	हो	थाछे												हो
बडा कार्यालय	१	१४	८	६६	१६	१८	२५	२८	२६	१३	५२	३१	८	२६	५६	११३	१३६	२११	२४६	४५९	२९६	४५९
गाउँ परिषद्	१	१४	८	६१	१९	२०	२३	२६	३०	१	६३	३२	०	१३	७७	८६	१३५	२३९	१८७	२९३	५३०	
नगरपालिका	११	१४	७	१२	२७	६१	१५	३५	२९	४	५९	३३	१९	२५	४६	६१	१६०	२३९	१३३	३४८	५२०	
अन्य स्थानीय निकायहरू (वन, स्वास्थ्य, कृषि आदि)	०	२५	७	८	३३	५९	२४	३०	३	३	६०	३३	१९	२४	४७	५५	१६६	२३९	१२०	३६१	५२०	
राजनीतिक दलहरू	१	१५	७	६	३३	६१	१७	३१	३१	२०	४३	३३	१३	२१	५६	५७	१४३	२६०	१२४	३११	५६५	
स्थानीय तहमा काम गर्ने गैरसरहरू	५	२१	६	४	३३	६३	१६	३१	३	३	६०	३३	१८	२८	४४	४६	१७४	२४०	१००	३७८	५२२	
महिला अधिकारको क्षेत्रमा काम गर्ने संस्थाहरू	१२	१४	६	९	३१	६०	२०	२९	३०	२	६१	३३	२०	२७	४३	६३	१६२	२३५	१३७	३५२	५११	
कुल	३१	११७	५१	१६६	१९२	३४२	१४१	२०५	२०७	४६	३९८	२२८	९७	१६४	३६९	४८१	१०७६	१६६३	१४९	३३४	५१६	
प्रतिशत	४७	१७६	७७	२३७	२७४	४८९	२५५	३७१	३७४	६८	५९२	३३९	१५४	२६०	५८६	१४९	३३४	५१६	३२	७३	११२	

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७४
नोट : थाछे = थाहा छैन

लघुउद्यम विकास सेवाको दिगो आपूर्तिका लागि सम्बन्धित सरकारी निकाय र निजी संस्थाहरूको क्षमता अभिवृद्धिमा केन्द्रित भएको छ ।^{१३}

मेडपा युएनडीपीको सहयोगमा सञ्चालित मेडेपको उत्तराधिकारीका रूपमा र मेडेप मोडलमा आधारित हुँदै पूर्ण रूपमा नेपाल सरकारको स्वामित्वमा रहेको छ । मेडपाका अनुसार,

“ग्रामीण जनताका आर्थिक आवश्यकताहरू पूरा गर्न, र विशेषगरी गरिबीको रेखामुनि रहेकाहरूका आवश्यकता सम्बोधन गर्न नेपाल सरकार र युएनडीपी कृषि क्षेत्रभन्दा बाहिर रोजगारी र आयआर्जनका अवसर प्रवर्द्धन गर्न प्राविधिक सहकार्यका लागि सहमत भएका छन् । नेपाल सरकार र युएनडीपीबीचको साभेदारीले नेपालका १० जिल्लामा जुलाई १९९८ मा मेडेपको स्थापना गरेको थियो, जसमा पाँच विकास क्षेत्रबाट दुई-दुई जिल्ला समेटिएका छन् । प्रारम्भिक रूपमा पञ्चवर्षीय कार्यक्रमका रूपमा विकास गरिएको यस कार्यक्रममा दातृ संस्थाहरूले देखाएको रूचिका कारण कार्यक्रम अर्को चार वर्षका लागि थप भई डिसेम्बर २००७ सम्म थप १३ जिल्लामा विस्तार भयो । यस कार्यक्रमको सफलतापछि मेडेप अतिरिक्त १३ जिल्लालाई समेट्दै तेस्रो चरण (२००८-२०१३) का लागि थप हुँदा ३८ जिल्लाका ज्यादै गरिबसम्म पुग्यो ।”

मेडेपका पदाधिकारीहरूसँगको अन्तर्वातामा मेडेपले आफ्ना लाभग्राहीको ४० प्रतिशतमा आदिवासी जनजातिहरूलाई लाभ पुऱ्याउने लक्ष्य लिए पनि व्यवहारमा भने त्यो ४७ प्रतिशत रहेको पाइयो । अन्य लाभग्राहीका रूपमा रहेका दलित र मधेसी लक्षित प्रतिशतभन्दा तल रहे । त्यस्तो सफलताको कारणमा आदिवासी जनजातिहरूको उद्यमशीलताको कौशल र जोश रहेको उल्लेख गरियो । मेडेप सन् २०१८ मा समापन हुँदैछ र त्यसपछि कार्यक्रमले नेपाल सरकारलाई सन् २०१८ देखि २०२३ सम्म पाँच वर्ष मेडपा रणनीतिको कार्यान्वयनमा पूर्ण सहयोग गर्नेछ । मेडेप र त्यसको उत्तराधिकारी मेडपाको रणनीति आदिवासी, दलित र मधेसी महिलाका लागि सफल र लाभदायक सावित भएको छ, र यो लैङ्गिक रूपमा अति संवेदनशील छ । तर मेडेप उत्तरदाताहरूका अनुसार मेडेप र मेडपा समग्रमा आदिवासी जनजाति समुदाय र विशेषगरी आदिवासी जनजाति महिलाको परम्परागत ज्ञान र सिपमा आधारित उद्यमशीलता विकासमा बढी केन्द्रित हुनुपर्दथ्यो र आदिवासी महिला र पुरुषले प्रयोग गर्ने प्राकृतिक स्रोतहरूमा आधारित हुनुपर्छ ।

१३. <http://www.medep.org.np/index.php?page=page&id=1>

साथै, मेडेप र मेड्पा कार्यक्रमहरू व्यक्तिगत अधिकारमार्फत उद्यमशीलताको विकासमा बढी केन्द्रित छन्, तर आदिवासी जनजाति समुदायको सामूहिक अधिकारमा छैनन् । परियोजनाको कार्यान्वयनमा आदिवासी जनजाति महिलाको सामूहिक अधिकारलाई पनि ध्यानमा राखि दिएको भए त्यसले ठुलो योगदान पुऱ्याउने थियो । त्यसले नेपालका आदिवासी जनजातिका प्रथाजनित र परम्परागत सिपहरूको संरक्षण गर्नमा योगदान पुऱ्याउने थियो ।

अधिकांश आदिवासी महिला आर्थिक सशक्तीकरणसम्बन्धी कार्यक्रमहरूबारे न परिचित छन्, न उनीहरूलाई महिलाको आर्थिक सशक्तीकरणसम्बन्धी विद्यमान नीति र कानूनहरूका बारेमा नै जानकारी छ । उदाहरणका लागि नमुना सङ्कलन गरिएको पाँचवटै आदिवासी जनजाति समुदायहरूबीच तुलनात्मक रूपमा बसोबास गराइएका राउटेहरू केही हदसम्म माभी, थारू, याक्खा र थकाली समुदायका महिलाभन्दा बढी जानकार छन् । यसो हुनाको कारणमा राउटेहरू लोपोन्मुख आदिवासीमा पर्छन् र सरकार तथा गैसस दुवैले विभिन्न कार्यक्रमहरू कार्यान्वयन गर्नु हो । लक्षित समूह छलफलका उत्तरदाताले र जोगबुढामा बसोबास गराइएका राउटेसँग सम्बन्धित गैर-राउटे व्यक्तिहरूसँगको व्यक्तिगत अन्तर्वार्तामा राउटे महिलालाई साना उद्योग प्रवर्द्धन कार्यक्रम, जनता आवास, बालबालिकाका लागि छात्रवृत्ति, सङ्कटमा परेका आदिवासीहरूका लागि सरकारबाट भत्ता, गरिबी निवारण कोष, महिला सहकारी, सौरी बचत तथा ऋण, निर्धन, किसान लघुवित्त, फर्वाड र ग्रामीण विकास बैंकका बारेमा जानकारी रहेको थाहा भएको बताएका थिए ।

यद्यपि, फिरन्ते राउटेहरूलाई प्रचलित कानून र नीतिबारे कुनै ज्ञान छैन । सामुदायिक वनले उनीहरूलाई जङ्गलमा जानबाट प्रतिबन्ध लगाउन सक्ने र अपराध गर्नेलाई राज्य प्रशासनले पक्राउ गर्छ भन्ने बारेमा पनि उनीहरूलाई खासै जानकारी छैन ।

लक्षित समूह छलफलका सबै उत्तरदाता, व्यक्तिगत अन्तर्वार्ता, मुख्य सूचनादाताको अन्तर्वार्ता र घरपरिवार सर्वेक्षण सबैले सबै पाँच वर्ग अर्थात लोपोन्मुख राउटे, अति सीमान्तीकृत माभी, सीमान्तीकृत थारू, सुविधाबाट बञ्चित याक्खा र विकसित थकाली समुदायका आदिवासी महिला समग्रमा प्रचलित दर्जनौँ कानून र नीतिहरूसँग परिचित नभएको जनाए (तालिका १३ र तालिका २० हेर्नुहोस्) । स्थानीय बचत तथा ऋण सहकारीका सदस्य रहेका थकाली र माभी समुदायका निकै कम उत्तरदाताले आफूहरूले सहकारी नीति र कानूनबारे सुनेको बताए, र गरिबी निवारण कोषबाट लाभ लिएका केही माभी, थारू र याक्खा उत्तरदाताले गरिबी निवारण कोषबारे थाहा भएको सुनाए । तर सबैले कुनै नीति र कानून अहिलेसम्म अध्ययन नगरेको जानकारी दिए । सप्तरीका केही थारू उत्तरदाताले आफू महुली सामुदायिक लघुवित्तीय संस्थासँग परिचित रहेको र त्यसबाट तालिम लिएको, बचतको अभ्यास

गरेको र बाखा पालनका लागि ऋण लिएको बताए । सुरुमा यो संस्था थारु महिलालाई लक्षित गरेर स्थापना गरिएको थियो तर अहिले यसले थारु महिलालाई कम प्राथमिकता र अन्य जात तथा जातीय समूहका महिलालाई उच्च प्राथमिकता दिनेगर्छ । यसैगरी, बर्दियाका केही थारु उत्तरदाता र सङ्खुवासभाका केही याक्खा उत्तरदाताले उनीहरू निर्धन बचत तथा वित्तीय संस्थाका कार्यक्रमहरूसँग परिचित रहेको बताए भने केही याक्खा उत्तरदाताले सोल्म नेपालका क्रियाकलापसँग परिचित रहेको जानकारी गराए, किनभने सो संस्थाले उनीहरूलाई ऋण प्रदान गरेको छ । यद्यपि उनीहरू त्यसका नीति र कानूनहरूसँग भने परिचित छैनन् ।

तालिम, ऋण, छात्रवृत्ति, भत्ताबाट लाभान्वित हुने सबै महिलाले त्यो कार्य उनीहरूले प्रचलित कानून र नीतिहरूबारे चेतना र ज्ञान भएर गरेका होइनन् बरु सरकार, दातृ निकाय, संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय निकाय र गैससहरूले सञ्चालन गरेका परियोजनाहरू त्यस्तो सुविधासाथ उनीहरूसम्म पुगेका कारणले हो । विभिन्न कार्यक्रमबाट केही आदिवासी जनजाति महिला प्रत्यक्ष रूपमा लाभान्वित भएको हुनाले कानून र नीतिबारे थोरैले सुनेका छन् तर तिनीहरूमध्ये कोही पनि त्यसको अध्ययन गर्ने वा त्यस्ता कानून र नीतिहरूको विवरणबारे जानकार छैनन् । लक्षित समूह छलफल र व्यक्तिगत अन्तर्वार्ताका क्रममा अधिकांश उत्तरदाताले उनीहरूले ती सुविधा उनीहरूको आवश्यकतामा आधारित भएर नभई ती कार्यक्रमहरूको कार्यान्वयन गर्ने संस्थाहरूले त्यसको तर्जुमा गरिसकेको हुनाले पाएको बताए । यद्यपि राउटे र थारु कर्मैया र कम्मलरी महिलाका हकमा, उनीहरू प्राप्त गरिरहेको अधिकांश सुविधा सरकारी कानून र नीतिका कारण पाइरहेका हुन् । यी सबै सुविधा व्यक्तिगत हुन् किनभने ती बढी आधुनिक उद्यमशीलता क्रियाकलापहरूसँग बढी सम्बन्धित छन्, प्रथाजनित अभ्यासमा आधारित आर्थिक क्रियाकलापहरू होइनन् । उदाहरणका लागि उनीहरूले सागसब्जी खेती, सिलाइ कटाइ, कुखुरा पालन र बाखा पालन विषयमा तालिम प्राप्त गर्छन् । त्यसैकारण यी आदिवासी जनजाति महिला केही नगद र जिन्सीका साथै ज्ञान र सिपबाट लाभान्वित भइरहेको भए पनि यस कार्यले उनीहरूको सामूहिक जीवनशैली र प्रथाजनित अभ्यासलाई क्षति पुग्नसक्छ, र लोप हुनसक्छ । लक्षित समूह छलफल र अन्तर्वार्ताका क्रममा अधिकांश उत्तरदाताले आफूहरू आफ्नो प्रथाजनित सिप र ज्ञानमा आधारित आर्थिक सशक्तीकरणका क्रियाकलापहरू सञ्चालन गर्न इच्छुक रहेको बताए ।

काठमाडौंस्थित हस्तकला महासंघका उत्तरदाताले परम्परागत सिपका लागि बजारको सम्भावना रहेको तर त्यसले धेरै समय लाग्ने र खर्चिलो पनि हुने भएका कारण त्यसलाई खर्च प्रभावकारी बनाउन उपयुक्त प्रविधिको विकास गर्नु आवश्यक रहेको बताए । उनीहरूको विचारमा हरेक मन्त्रालयले हस्तकलाका सामग्री प्रवर्द्धन गर्ने हो

भने प्रथाजनित सिपबाट निर्माण भएका उत्पादनहरूको संरक्षण र प्रवर्द्धन हुन्छ । सरकारी निकायका केही उत्तरदाताको सुभावमा सरकारले अल्लोबाट बनेको गलबन्दी र ढाकाबाट बनेको रूमाल जस्ता आदिवासी जनजातिका हस्तकला सामग्री वितरण गर्ने कार्यलाई अनिवार्य बनाएमा आदिवासी जनजाति महिला त्यसबाट निकै लाभान्वित हुनेछन् । यद्यपि धेरै उत्तरदाताहरू, विशेषगरी आदिवासी जनजाति महिलाले त्यस्तो कार्यले नगदका रूपमा तत्काल लाभ प्रदान गरे पनि त्यो कार्य आदिवासी जनजातिको पहिचानलाई अवमूल्यन गर्ने रणनीतिको अंश भएको उल्लेख गरे ।

नमुना सङ्कलन गरिएका सबै आदिवासी जनजाति समुदायका लक्षित समूह छलफल र अन्तवार्ता दिने व्यक्तिहरूले उल्लेख गरे अनुसार आदिवासी जनजाति महिलाहरूसँग सान्दर्भिक कानुन र नीतिहरूबाट प्राप्त हुने लाभ निम्न अनुसार रहेको छ :

- प्रचलित कानुनबाट माझी, थारु र याक्खा समुदायका महिलाभन्दा बसोबास गराइएका राउटे महिलाबढी लाभान्वित भएका छन् । उनीहरूले लोपोन्मुख भत्ता प्रति व्यक्ति रु २,००० र जिल्ला शिक्षा कार्यालयबाट पुस्तक, शैक्षिक सामग्री किन्न प्रति राउटे बालबालिका रु. ३०० छात्रवृत्ति तथा दुईवटा पोसाक प्राप्त गर्छन् । तर यो हाल बन्द गरिएको छ । फिरन्ते राउटे पुरुष र महिलाहरू कानुन र नीतिहरूको परिणामस्वरूप विभिन्न गैसस र सरकारबाट राहतजन्य सहयोगबाट लाभान्वित भएका छन् । यद्यपि, यी आर्थिक सशक्तीकरणका कार्यक्रम होइनन् ।
- बर्दियाका थारु महिला विभिन्न प्रकारका तालिमबाट लाभान्वित भएका छन्, जस्तै बाख्रा र बङ्गुर पालन, चाट, बुट्टा कडाइ, मुढा बनाउने, करेसाबारी, डकमी र सिलाइ कटाइ आदि । साथै, थारु बालबालिकाले छात्रवृत्ति पाएका छन् । सप्तरीमा थारु महिलाले गरिबी निवारण कोषबाट ऋण पाएका छन् तर केही उत्तरदातामध्ये केहीले दाइजो दिन त्यसको दुरुपयोग गर्ने गरेको जानकारी पनि दिए । थारु महिलाले महुली सामुदायिक विकास केन्द्रको सहयोगमा सजिवनको खेती गरी लाभान्वित भएका छन् ।
- साथै, केही थारु उत्तरदाताहरूले (जो अधिकांश बर्दियाका कम्लहरी थिए) आफूहरू भूमि सुधार तथा व्यवस्थापन मन्त्रालयले कार्यान्वयन गरेका कार्यक्रमहरूबाट लाभान्वित भएको बताए । उनीहरूले सिलाइ कटाइसम्बन्धी तालिम प्राप्त गरेका छन् । गरिबी निवारण कोष, सहकारी र वित्तीय संस्थाहरूसँग परिचित भएका उत्तरदाताले सुरुमा त्यसबाट कर्जा लिएर लाभान्वित भए पनि त्यो रकम घरायसी खर्चमा दुरुपयोग गरेका थिए । सरकारले कम्लहरीहरूलाई घर निर्माण गर्ने घडेरी निःशुल्क प्रदान गर्नुका साथै सागसब्जी खेतीसम्बन्धी तालिम पनि उपलब्ध गरायो, तर त्यो उपयोग हुन सकेन किनभने उनीहरूसँग सागसब्जी खेती गर्ने जमिन छैन ।

- बर्दियामा निर्धन बैङ्क र साँगिनी र कोसेली जस्ता वित्तीय संस्थाहरूले थास्हरूको नियमित बचत समूह निर्माण गरी बाखा, बङ्गुर, बत्ती बाल्न सोलार प्यानल र सिँचाइका लागि बोरिङ जडान गर्न ऋण उपलब्ध गराउँछन् । केही उत्तरदाताका अनुसार बोरिङ बिग्रेपछि उनीहरूसँग त्यसलाई मर्मत गर्ने प्राविधिक ज्ञान छैन ।
- माभी महिलाहरूले लघु उद्यम विकासबाट बाखा पालन, बङ्गुर पालन, भैंसी पालन, कुखुरापालन र सागसब्जी खेतीको तालिम प्राप्त गरेका छन् । युएनडीपीको मेडेप परियोजनाबाट उनीहरूले ऊनीको टोपी, मोजा, पन्जा, रुमाल आदि बनाउने तालिम लिएर लाभान्वित भएका छन् । स्थानीय गैससहस्बाट सिलाइ कटाइ, जुस बनाउने, ब्युटी पार्लर र सागसब्जी खेतीको तालिम प्राप्त गरेका छन् । माभी महिलाहरूले सामूहिक रूपमा सागसब्जी खेती, बङ्गुर र माछा पालन गरेका छन् तर आपसमा भगडा गरेका कारण त्यो असफल भयो । लक्षित समूह छलफलका सहभागीहरूले बताए अनुसार माभी महिलाहरूले खोलाबाट बालुवा सङ्कलन र गिट्टी कुटेर बिक्री गरी दिनमा रु ४ हजारसम्म आम्वदानी गर्छन् ।
- संखुवासभामा याक्खा उत्तरदाताहरूले निर्धन र सोल्म नेपालबाट बाखा र बङ्गुर पालनका लागि कर्जा प्राप्त गरेको तर उनीहरूले समूहको निर्माण गरी ऋण प्रवाह गरिरहेको बताए । याक्खा महिलाहरूले त्यसबाट कर्जाको भार बोक्नुको सट्टा अन्य कुनै लाभ प्राप्त गरेका छैनन् । याक्खाहरूले ब्युटी पार्लर, बुटिक, सिलाइ कटाइ, सागसब्जी खेती, बाखा र बङ्गुर पालन, थुक्पा बनाउने तालिम सीटीईभिटी र वडा समितिबाट प्राप्त गरेका छन् ।
- सबै थकाली महिला उत्तरदाताले प्रचलित कानून र नीतिहरूबाट थकाली महिलाहरू समग्रमा लाभान्वित नभएको बताए । केही थकाली उत्तरदाताले बताए अनुसार आमा समूहले गठन गरेको स्थानीय सहकारी संस्थाहरूबाट ऋण लिने हकमा थोरै थकाली महिला लाभान्वित भएका छन् ।

प्रचलित कानून र नीतिहरूबाट लाभान्वित हुन नसक्नुका मूल कारणहरू

उत्तरदाताहरूले उल्लेख गरे अनुसार बहुसङ्ख्यक आदिवासी जनजाति महिलाहरूले प्रचलित कानून र नीतिहरूबाट लाभान्वित हुन नसक्नुका मूल कारणहरू निम्न छन् :

संरचनागत : अध्ययन गरिएका सबै पाँच नमुना आदिवासी जनजाति समुदायका धेरै आदिवासी जनजाति महिला उत्तरदाताले प्रचलित नीति र कानूनबारे उनीहरू जानकार नहुनुको कारण केन्द्रीय र स्थानीय सरकारहरूमा प्रचलित नीति र कानूनका बारेमा सूचना प्रचारप्रसार गर्ने संयन्त्रको अभाव भएको उल्लेख गरे ।

तल्लो गाउँको एकजना याक्खा महिला उत्तरदाताले भनिन्, “हामी तल्लो गाउँमा बस्छौं, माथिल्लो गाउँमा बसोबास गर्ने व्यक्तिहरूले तालिम जस्ता कुराको जानकारी पाउँछन्, तर उनीहरूले त्यो हामीलाई भन्दैनन् ।” अर्की याक्खा महिला उत्तरदाताले भनिन्, “वडा कार्यालयले क्षमता विकास र कार्यक्रमका बारेमा माथिल्लो गाउँका मासिनहरूलाई जानकारी दिन्छ । उनीहरूले हामीलाई कुनै कुरा भन्दैनन् ।” याक्खाहरूको जनसङ्ख्या उच्च भएको र वडा अध्यक्ष पनि याक्खा आदिवासी जनजाति समुदायकै भए पनि जातीय व्यक्तिहरू आफ्नो समर्थनको पार्टीको धारणाका आधारमा आदिवासी जनजातिहरू विरुद्ध फुटाऊ र शासन गरेको नीति प्रयोग गर्छन् ।

जोगबुढामा बसोबास गराइएका राउटेका लक्षित समूह छलफलका सहभागीहरूले कानून र नीतिमा के-कस्ता प्रावधान छन् भन्ने बारेमा उनीहरूलाई कुनै पनि जानकारी नभएको बताए । ती प्रावधानबाट कसरी लाभ लिन सकिन्छ भन्ने बारेमा पनि उनीहरूमा ज्ञान छैन । यी कानून र नीतिका बारेमा उनीहरूलाई कुनै पनि संस्थाले जानकारी गराएको छैन । उनीहरूलाई राउटेबाहेक अन्य व्यक्तिले सहयोग र सहकार्य गर्दैनन् । फिरन्ते राउटेहरूले पनि राज्यका प्रचलित कानून र नीतिको बारेमा जानकारी लिने विचार गरेका छैनन् ।

बर्दियामा थारूहरूको दैनिक जीवन उनीहरूको प्रथाजनित संस्थाहरूबाट नियमन हुने गर्छ तर बर्दिया राष्ट्रिय निकुञ्ज, मध्यवर्ती क्षेत्रसहित केन्द्रीय र स्थानीय सरकारहरूका प्रचलित कानून, नीति र नियमावलीहरू आदिवासी थारूका अधिकारको विरुद्धमा छन् । त्यसले थारू महिला र पुरुषहरूलाई प्रचलित कानून र नीतिको लाभ लिने कार्य कठिन बनाइरहेको छ । लक्षित समूह छलफलका एक जना सहभागीले भने, “मध्यवर्ती क्षेत्रको विकास समुदायका सदस्यहरूको लाभका लागि गरिएको हो, तर त्यसलाई राष्ट्रिय निकुञ्जले भने अस्वीकार गर्दछ । थारूहरूको लाभका लागि विनियोजन गरिएको बजेटमा न त उनीहरूलाई संलग्न गराइन्छ न त्यसको लाभमा पहुँच नै प्राप्त छ ।” यहाँ उल्लेखनीय कुरा के छ भने सरकारले राष्ट्रिय निकुञ्जहरूबाट सङ्कलन गरेको कुल राजस्वको ५० प्रतिशत स्थानीय समुदायको विकासका लागि प्रदान गरिन्छ ।

लक्षित समूह छलफल र व्यक्तिगत अन्तर्वार्ता दुवैका माथी उत्तरदातामध्ये धेरैले कोसी आसपास भूमिमाथिको स्वामित्व र नियन्त्रण सरकारले दिएपछि उनीहरूको जीवन कष्टकर बनेको बताए । हालै सरकारको स्थानीय तहलाई नदीमा आधारित स्रोतहरू, जस्तै : गिट्टी बालुवामा आधारित स्रोतहरू सङ्कलन गर्ने र ठेकेदारहरूलाई (जो अन्य जात र जातीय समूहका हुने गर्छन्) माछा मार्ने ठेक्का दिने अधिकार प्राप्त भएपछि सबै माथीहरू उनीहरूको परम्परागत आर्थिक क्रियाकलापहरूबाट पूर्ण रूपमा विस्थापित

भएका छन् । उनीहरू सबै आधुनिक आर्थिक क्रियाकलापहरूमा संलग्न हुन प्रयास गरिरहेका छन् तर गरिबी, अशिक्षा र त्यस्तो क्रियाकलाप गरेको अनुभवको कमीका कारण कठिनाइको सामना गरिरहेका छन् ।

अधिकांश थकाली र गैरथकाली उत्तरदाताले एकातिर प्रथाजनित संस्थाहरू, विशेषगरी १३ घम्पमाथि उनीहरूको उच्च प्राथमिकता र निर्भरता, र अर्कातिर एक्यापको प्रभुत्वसहित माथिबाट तल लागु हुने सरकारी संरचनाले प्रथाजनित १३ घम्पको भूमिका र जिम्मेवारीलाई सुनियोजित रूपमा सीमित गरि दिएको बताए । यसो हुँदा पनि उनीहरू प्रचलित कानून र नीतिबाट लाभान्वित हुन सकेका छैनन् । उनीहरूको विचारमा प्रथाजनित कानूनले उनीहरूको अधिकार संरक्षण गर्छ, तर सरकारी कानून र नीतिहरूले उनीहरूको अधिकारलाई उपेक्षा गरेको छ । थकालीहरूको स्वतन्त्र, अग्रिम जानकारीसहितको मञ्जुरीविना एक्यापले लागु गरेको नियम र नियामवालीहरूका कारण याक चराउने चलन बिस्तारै लोप हुँदै गइरहेको छ ।

प्रक्रियागत : धेरै आदिवासी जनजाति महिला उत्तरदाताले राज्यको प्रचलित नीति र कानूनहरूको जानकारी प्राप्त गर्न आफूहरूको पहुँच नभएको बताए । रामेछापमा प्रमुख र स्थानीय विकास कार्यालयका अधिकृतले महिला, आदिवासी जनजाति, दलित र मधेसीहरूमाथि लक्षित कार्यक्रमहरूका लागि विनियोजन भएको बजेट पुल र सडक जस्ता पूर्वाधार निर्माण कार्यमा प्रयोग भइरहेको कुरा स्वीकार गरे ।

जोगबुढा, दैलेख, बर्दिया र मुस्ताङमा ग्रामीण नगरपालिका र वडा कार्यालयसमेत सरकारी निकायले कार्यविधिको प्रयोग गरेर परम्परागत संस्थाहरूका साथै आदिवासी जनजाति महिलाको सहभागिताको प्रक्रियागत बहिष्करण गर्छन् । लक्षित समूह छलफलका धेरै सहभागीहरूका अनुसार सरकारी निकाय र विद्यालयले परम्परागत संस्थाहरूको उपस्थितिलाई कानुनी र प्रशासनिक विधिमा फर्त स्वीकार गर्दैनन् तर उनीहरूलाई आदिवासी जनजातिहरूको परिचालन गर्न आवश्यक भएको अवस्थामा उनीहरूले त्यो कार्य परम्परागत संस्थाका नेताहरू जस्तै : मुखिया, बड्घर र घम्पमा फर्त गर्छन् । मुस्ताङमा केही उत्तरदाताले सरकारी अधिकारीहरूले सरकारद्वारा आयोजित कार्यक्रममा सहभागी हुन घम्पलाई आमन्त्रण गर्ने तर सिडिओ र एलडिओसहितका सरकारी पदाधिकारीहरूले भने उनीहरूलाई घम्प (खस नेपालीमा मुखिया) का रूपमा नभई गाउँको अगुवाका रूपमा मान्यता दिएको बताए । यसो गर्नु पछाडि उनीहरूको तर्क के हुन्छ भने सरकारले परम्परागत संस्थाहरूलाई मान्यता प्रदान गरेको छैन, र उनीहरूलाई घम्पका रूपमा सम्बोधन गर्दा त्यसले उनीहरूलाई औपचारिक रूपमा मान्यता प्रदान गरेको ठहरिनेछ । आदिवासी जनजातिहरूको सामूहिक अधिकारलाई अवमूल्यन गर्न सरकारले प्रक्रियागत शैलीको प्रयोग गर्छ भन्ने कुरा यसले स्पष्ट गर्दछ ।

कानुनी : लक्षित समूह छलफल र बौद्धिक/शिक्षक, कानुन व्यवसायी र अगुवाहरूसँग नमुना सङ्कलन गरिएका सबै क्षेत्रमा भएको व्यक्तिगत अन्तर्वार्ताका सहभागीहरूले प्रचलित कानुन र नीतिहरूबाट आदिवासी महिलाले लाभ लिन नसक्नुको मूल कारण संविधान, कानुन र नीतिहरूमा त्यसबारे कुनै प्रावधान नहुनु भएको बताए । संविधान र कानुनहरूसँग परिचित केही उत्तरदाताले जति पनि संवैधानिक र कानुनी प्रावधानहरू छन्, ती कम, औचित्यहीन र अस्पष्ट रहेको बताए । युएनडीपी र आईएलओ महासन्धि नं १६९ सँग परिचित केही उत्तरदाताका अनुसार आदिवासी जनजाति महिलाले कानुनी र नीतिगत प्रावधानहरूबाट लाभ लिन सक्दैनन्, किनभने ती सबै आदिवासी जनजाति महिलाको सामूहिक अधिकार विपरीत छन् । उनीहरूको विचारमा प्रचलित कानुन र नीतिहरूले आदिवासी जनजाति समुदाय र समग्रमा आदिवासी जनजाति महिलाको अधिकार, विशेषगरी आदिवासी जनजाति महिलाको आर्थिक सशक्तीकरणको अधिकारलाई पूर्ण रूपमा उपेक्षा गरेको छ । प्रचलनमा रहेको जे जति कानुन र नीतिगत प्रावधानहरू छन्, त्यसबारे रामेछाप मन्थलीको भटुलीका माभी महिला उत्तरदाताहरू भन्छन्, "उनीहरूले सूचना नै प्राप्त गर्न सक्दैनन् किनभने सरकारी सूचना खस नेपाली भाषामा पनि प्रचारप्रसार गरिँदैन र उनीहरूको मातृभाषा माभीमा त भनै गरिँदैन ।"

सामाजिक तथा सांस्कृतिक : राउटेका मुखियाले राउटे महिलाहरूलाई घरबाहिर काम गर्न जान नदिने उनीहरूको संस्कार भएको बताए, जसमा काठका भाँडा बनाउने कामसमेत पर्दछ । जोगबुढामा बसोबास गराइएका राउटे महिलाहरूको विचारमा बस्तीबाहिर उनीहरूलाई काम गर्न जान प्रतिबन्ध नभए पनि त्यो व्यवहारमा लागु भएको छैन । अन्य समुदाय र सांस्कृतिक समूहका व्यक्तिहरूले छिटो र सहज तरिकाले सूचना प्राप्त गर्छन् तर त्यो सूचना राउटे र राउटे महिलालाई उपलब्ध गराउँदैनन् । बर्दिया र सप्तरीमा भएको लक्षित समूह छलफलका सहभागी थारु पुरुषहरूले आफ्ना परिवारको महिला सदस्यहरूलाई बाहिर जान स्वीकृति नदिने बताए, र त्यसो गर्नेमा उच्च शिक्षा हासिल गरेका समेत रहेका छन् । त्यसैकारण उत्तरी भारतीय संस्कृतिबाट प्रभावित थारु महिलाहरू मुख्यतः घरमै बस्छन् ।

तमापोखका याक्खा महिला उत्तरदाताले लसुन, अकबरे र साग जस्ता हरिया तरकारी विक्री गर्न जान लाज लाग्ने बताए । त्यसैकारण उनीहरू त्यस्तो अवसर उपयोग गर्नमा इच्छुक छैनन् । त्यस विपरीत सप्तरीका थारु महिला सागसब्जी विक्री गर्न हप्ताको दुई दिन स्थानीय हाटबजार जान लाज मान्दैनन्, र त्यसले उनीहरूको आम्दानीमा योगदान दिने गर्छ ।

राजनीतिक : याक्खा, माभी र थारु उत्तरदाताले सूचनाको बाँडफाँट दलगत हिसाबले गरिने बताए अर्थात् नेताहरूले आफ्नो पार्टीसँग आवद्ध वा शुभचिन्तकहरूलाई

मात्र सूचना दिने गर्छन् । जोगबुढामा बसोबास गराइएका राउटेको लक्षित समूह छलफलका सहभागीहरूले राउटेहरू सत्तामा नभएको र पहुँचवाला व्यक्तिहरू सम्पर्क नभएका कारण रोजगारी नपाउने बताए ।

परिवार : जोगबुढामा बसोबास गराइएका राउटे र राउटे महिला तथा माथी परिवारका सदस्यहरू शिक्षित छैनन्, र केही परिवारबाहेक कानून, नीति र कार्यक्रमबारे सचेत छैनन् । यो अवस्थाले गर्दा राउटे महिलाहरू उनीहरूलाई आर्थिक रूपमा सक्रिय बन्न सहयोग पुऱ्याउने कुनै पनि कानून र नीतिका बारेमा जानकारी छैनन् । बर्दियाकी एकजना कम्लहरी उत्तरदाताले आफ्नो परिवारमा आइपरेको खाद्य सुरक्षाको समस्याका कारण उनीहरू कम्लहरीकै काममा फर्कन बाध्य भइरहेको बताइन् । अन्य धेरै आदिवासी महिलामन्दा भिन्न थकाली महिलाहरू घरपरिवारको निर्णय र सम्पत्ति तथा आर्थिक क्रियाकपाहहरूको नियन्त्रणका हकमा परिवारमा पूर्ण हैकम चलाउँछन्; परिवारका पुरुष सदस्यहरूले उनीहरूलाई मद्दत र सहायता उपलब्ध गराउँछन् ।

व्यक्तिगत : प्रचलित नीति तथा कानूनका बारेमा जानकारी नहुनु र त्यसबाट लाभ लिन नसक्नुको मुख्य कारणमा जनचेतनाको अभाव भनी लगभग सबै उत्तरदाताहरूले उल्लेख गरेका छन् । उनीहरूले त्यस्तो सूचना प्राप्त गर्न असक्षम हुनुमा साक्षरता र शिक्षाको अभाव अर्को व्यक्तिगत मुद्दा भएको उल्लेख गरे । त्यस्तो सूचना प्राप्त भएको अवस्थामा पनि उनीहरूसँग त्यसअनुसार कदम चाल्न वा त्यसबाट लाभ लिने समय नै छैन ।

अधिकांश थकाली महिला उत्तरदाताले आफूहरू सूचना प्राप्त गर्नमा त्यति इच्छुक नरहेको बताए, किनभने उनीहरू प्रायः खेती किसानी र घरको काममा नै व्यस्त हुने गर्छन् ।

जोगबुढामा बसोबास गराइएका राउटे महिला निरक्षर छन्, त्यसमा केही बालिका मात्र विद्यालय गइरहेका छन् । लक्षित समूह छलफलका सहभागीहरूले निरक्षरताका कारण आफूहरूले सूचना र अवसरहरू प्राप्त गर्न नसकिरहेको विचार व्यक्त गरे ।

६.

भेदभाव, जोखिम, चुनौती र अवसरहरू

भेदभाव र जोखिमका बहुआयामिक रूप

सामान्यस्वमा आदिवासी जनजाति र विशेष गरी आदिवासी जनजाति महिलाले भेदभाव र जोखिमका बहुआयामिक रूपहरूको सामना गरिरहेका छन् ।

नमुना सङ्कलन गरिएका सबै क्षेत्रका अधिकांश उत्तरदाताले आफूहरूले बहुआयामिक भेदभावको सामना गरिरहेको बताए । घरधुरी सर्वेक्षण, अन्तर्वार्ता र लक्षित समूह छलफलको क्रममा बताए अनुसार सबैले सामना गर्नुपरेको साभ्ना भेदभाव ज्यालामा भिन्नता रहेको छ । अर्थात् महिलाले उनीहरू जस्तै समान काम गर्ने पुरुषभन्दा कम ज्याला पाउँछन् । उदाहरणका लागि तामाफोकमा याक्खा महिलाले ७०० रुपियाँ पाउँछन् भने पुरुषले १००० रुपियाँ, मन्थलीको भटौलीमा माभी महिलाले दैनिक ज्याला ३५० रुपियाँ पाउँछन् भने पुरुषले ५०० रुपियाँ, बर्दियाको मुक्तिपुरमा रोपाइँ गर्ने थारू महिलाभन्दा बाउसे गर्ने थारू पुरुषले बढी ज्याला पाउँछन् । फिरन्ते राउटे महिला र पुरुष दुवै ज्यालादारी काम गर्न जाँदैनन् । माभी महिलाहरूले कोसी नदीको किनारामा बालुवा सङ्कलन र विक्री गरेर दैनिक ४,००० रुपियाँभन्दा बढी कमाउँछन् ।

डडेलधुराको जोगबुढामा बसोबास गराइएका राउटे महिलाले दैनिक ज्याला ५०० रुपियाँ पाउँछन् जबकि पुरुषले भने ७०० रुपियाँ पाउँछन् । ४० वर्षभन्दा माथिको उमेर समूहका लक्षित समूह छलफलका सहभागीहरूले राउटे महिलालाई 'राउटेनी त हो' र 'राउटेनीहरूलाई केही थाहा छैन' भनेर हेप्ने गरेको बताए । उनीहले राउटे बस्तीसँगै जोडिएको ढुङ्गेश्वर सामुदायिक वनमा प्रवेश गर्न र त्यहाँबाट कुनै पनि सामान ल्याउन भेदभावको सामना गरिरहेका छन् । राउटे महिलाको लक्षित समूह

छलफलमा सहभागीहरूले वनपालेले उनीहरूलाई वनमा पस्न नदिने र त्यहाँबाट दाउरा वा घाँस ल्याउन कडा जाँच गर्ने गरेको तर अन्य समुदायका महिलाले त्यहाँ सजिलै पस्न पाउने र उनीहरूले वनबाट सामान ल्याउँदा पनि वनपालेले कडाइसाथ जाँच नगर्ने गरेको बताए । अन्तर्वार्ता तथा लक्षित समूह छलफलको क्रममा उत्तरदाता तथा सहभागीहरूले उल्लेख गरेका भेदभावका विभिन्न प्रकारहरू निम्न बमोजिम छन् :

जातीयता : राउटे, माभी, थारु र थकाली उत्तरदाताहरूले आफूहरूले जातीय भेदभावको सामना गरिरहेको बताए । उदाहरणका लागि एकजना माभी उत्तरदाताले भनिन्, *"माभीको पितर, धोतीभितर"* । साथै, तथाकथित उच्च जातिका शिक्षकले होच्याउने गरी माभी छात्रहरूलाई "बलौटे माभी" र छात्राहरूलाई "मफिनी" भन्ने गर्दछन् । तथाकथित उच्च जातका मानिसहरूबाट थारु महिला "थरुनी" भनेर होच्याइन्छन् र उनीहरू आफ्नो समाजबाट बाहिर निस्कँदा "थरुनी आई थरुनी, थरुनी नाच्दा लेहङ्गा मात्रै हल्लिन्छ" भनेर थारु महिलाहरूलाई जिस्क्याउने गरिन्छ । केही थकाली महिलाले उनीहरू हिउँदमा दक्षिणतिर बसाइँ सर्दा अरुहरूले कहिलेकाहीँ "भोटे" भन्ने गरेको बताए । भोटेको शाब्दिक अर्थ तिब्बती मानिस भन्ने हो तर नेपालको पहाडी भेकका अधिकांश जातका मानिसले व्यक्तिगत सरसफाइको ख्याल नगर्ने र सफा लुगा नलगाउने मानिसका रूपमा होच्याउने किसिमले भोटे भनेर हिमाली बासिन्दा (जस्तो कि थकाली) लाई यसको प्रयोग गर्दछन् ।

यसका अतिरिक्त राउटेको हकमा अन्य जातका मानिसले "यदि हामीले भनेको नमान्ने हो भने हामी तिमीहरूलाई खेदाइ दिन्छौँ" भन्ने गर्दछन् । राउटेले यसको विरोध गरे भने उनीहरूले "ठुलो कुरा गर्छस् वनबासी" भन्ने गर्दछन् । त्यसैगरी अन्य जातका मानिसले राउटेहरूले भत्ता पाउने भन्दै होच्याउने भाषामा बोल्ने गर्दछन् ।

भाषा : माभीहरू "खुकुरी" लाई "चेका" भन्दछन्, जसको उच्चारण खस नेपाली भाषामा अश्लील जस्तो सुनिन्छ, त्यसैले उनीहरूलाई जिस्क्याउँछन् । उनले त्यसरी जिस्क्याइएपछि आफूले मातृभाषामा बोल्न छाडेको र आफ्ना बालबच्चाहरूलाई मातृभाषा नसिकाउने कसम खाएको बताइन् । अर्की एकजना माभी उत्तरदाताले तथाकथित उच्च जातका मानिसले माभी विद्यार्थीहरूलाई प्रायः गरेर *"माभीले पढे खेतमा कसले काम गर्छ ?"* भनेर भन्ने गरेको सुनाइन् । राउटे महिलाहरूलाई 'वनबासी राउटेनी' भनेर होच्याइन्छ । आफ्नो भाषा बोल्दा अरुले होच्याएको अनुभव गर्नु नपरोस् भनेर बसोबास गरेका सबै राउटेहरू स्थानीय डडेल्धुरेली भाषा बोल्छन् ।

धर्म : सबै उत्तरदाताले आफूहरूले धार्मिक भेदभावको सामना गर्नु परेको बताए । तथापि सप्तरीमा भने थारूहरू हिन्दुको वैष्णव सम्प्रदायबाट प्रभावित भएका छन्, धेरै याक्खाहरूले इसाई धर्म अवलम्बन गरेका छन् । उनीहरूले पनि अन्य थारू र अन्य समुदायबाट धार्मिक भेदभावको सामना गर्ने गरेका छन् ।

लैङ्गिक : पारिवारिक तहमा बसोबास गरेका राउटे महिलाले अन्य महिला जस्तै लैङ्गिक भेदभावको सामना गर्नु परेको छ । उदाहरणका लागि महिलाले खाना पकाउँछन्, भाँडा माफ्छन्, घरायसी काम गर्दछन् जबकि पुरुषले बाहिरको काम गर्दछन् ।

क्षेत्रगत : थकालीहरू पहाडमा जाँदा उनीहरूलाई भोटे भन्ने गरिन्छ । राउटेहरूलाई गाउँमा जाँदा वनबासी भन्ने गरिन्छ ।

वर्ग : माभी, थारू, याक्खा र थकाली समुदायका सबै उत्तरदाताले धनी र गरिब महिलाहरू दैनिक जीवनमा प्रायः भेदभावमा पर्ने गरेको बताए । उदाहरणका लागि धनी आदिवासी जनजाति महिलाले उच्च सम्मान पाउँछन् तर गरिबलाई त्यसरी व्यवहार गरिँदैन । फिरन्ते राउटे अपवादमा पर्दछन् किनकि तिनीहरू सामूहिक जीवनयापन गर्दछन्, त्यसैले उनीहरूमा धनी वा गरिब राउटे महिला छैनन् । बसोबास गरेका धनी र शिक्षित महिला र पुरुषले सम्मान पाउँछन् ।

शिक्षाको स्तर : अधिकांश उत्तरदाताले अशिक्षित र कम पढेका आदिवासी जनजाति महिलाहरू आफ्नै वा अन्य समुदायका शिक्षित महिला वा पुरुषबाट भेदभाव गर्ने गरेको बताए ।

पेसा : राउटे महिला उनीहरूको आफ्नो पेसा अर्थात् सिकार खेल्ने र कन्दमूल बटुल्ने आधारमा भेदभावमा परेका छैनन् । बरु उनीहरू आफ्नो पेसाप्रति गर्व गर्दछन् र त्यसलाई निरन्तरता दिन चाहन्छन् । उनीहरू दैनिक जसो नै आफूहरूलाई हेर्न नेपाली र विदेशीहरू आउने गरेकोमा गर्वको अनुभूति गर्दछन् । थारू, थकाली र याक्खा उत्तरदाताहरूले उनीहरू पेसाका आधारमा भेदभावमा नपरेको बताए । माभी उत्तरदाताहरूले विगतमा उनीहरूले कोसी नदीमा आफ्नो प्रथाजनित पेसा माछा मार्ने र डुङ्गा खियाउने (घटना अध्ययन ६ मा उल्लेख भएका लोककथा क, ख, ग हेर्नुहोस्) काम गर्दा उनीहरूलाई दोस्रो दर्जाका नागरिकका रूपमा व्यवहार गरिएको बताए । तर अहिले भने उनीहरूले पुरानो पेसालाई छाडेर नयाँमा लागेकाले पेसाका आधारमा उनीहरूले भेदभावको अनुभव गरेका छैनन् ।

लैङ्गिकता : सबै पाँचवटै समुदायका उत्तरदाताहरूले महिलाहरूबीच लैङ्गिकताका आधारमा भेदभाव नरहेको बताए ।

समुदाय र सरकारी कार्यालयहरूमा अनुभव गरिएको भेदभाव

अधिकांश राउटे, केही माभी र थारू तथा थोरै याक्खा र थकाली उत्तरदाताले आफूहरूलाई उनीहरूका आफ्ना सम्बन्धित समुदायमा भेदभाव गरिएको बताए (तालिका २६) ।

माभी आदिवासी जनजाति समुदायको प्रथाजनित पेसाबारेको लोककथा

क) माभी पुरुषको परम्परागत पेसा कोसी (नदी) तर्नेहरूलाई नाउमा राखेर नदी पार गराइदिनु र माभी महिलाको चाहिँ नदी किनारामा बसेर नदी तर्नेहरूलाई मून (जाँड रक्सी) बेच्नु हो । एक दिन राजा आएर एक जना माभीलाई आफूलाई नदी तारिदिन भने । नदीको माभतिर पुगेपछि अचानक नाउ अडियो र माभीले नाउ चलाउन सकेसम्म प्रयास गर्‍यो तर सकेन । माभीले कोसी(नदी)का देवतालाई पुकार्‍यो र आफ्नो नाउ निकालिदिन प्रार्थना गर्‍यो । उसले बोकाको वलि दिने भाकल पनि गर्‍यो । त्यसपछि नाउ सजिलै नदी पार भयो । नाउबाट ओल्टेदा राजा ज्यादै खुसी भए । राजाले माभीलाई धेरै असर्फी दिएर पुरस्कार दिन्छु भने । माभीसँग लगाँटी र कन्दनीबाहेक अरु केही थिएन । माभीले लगाँटी तानेर थाप्यो । राजाले त्यसैमा असर्फी हालिदिए तर असर्फीको भारले कन्दनी चुँडियो अनि माभी नाङ्गै भयो ।

यस कथाले माभी पुरुष र महिलाको परम्परागत पेसाबारे राम्ररी प्रस्ट पार्दछ ।

ख) माभी कोसी नदीमा दिनहुँ माछा मार्ने काम गर्दथे । माभीले धेरै माछा मारिदिएको हुँदा माछा माभीदेखि रिसाएका थिए । यो कुरा माछाहरूलाई सट्ट्य भएन । उनीहरूले कोसी नदीमा माछा मार्ने काम निर्दयी भएको भन्दै त्यसलाई तत्काल रोक्न देउतासमक्ष उजुरी गरे । देउताले अदालतमा माछा र माभी दुवै पक्षलाई बोलाए । देउताले दैनिक रूपमा माछा किन मारेको भनेर माभीलाई सोधे । माभीले मानिसहरूले देउतालाई दैनिक पवित्र जल अर्पण गर्ने गरेको तर माछाले चाहिँ दैनिक दिसा र पिसाब गरेर पानी फोहोर बनाएको तर्क गरे । त्यसैले माभीहरूले दैनिक माछा मारेर नदीको पानी सफा पार्ने गरेको बताए । माभीको जवाफ सुनेर देउता खुसी भई नदीमा माछा मार्ने माभीहरूको परम्परागतलाई निरन्तरता दिन भने ।

यस कथाले माभीको परम्परागत पेसा माछा मार्ने हो भन्ने बताउँछ ।

ग) माभी गाउँलेहरूले नयाँ नाउ बनाउने निर्णय गरे । उनीहरूले माभीहरूको एउटा समूहलाई जङ्गलमा गएर नाउ बनाउका लागि उपयुक्त रूख पत्ता लगाउने जिम्मेवारी दिए । घण्टौँ जङ्गल चहार्दा पनि उपयुक्त रूख फेला पार्न सकेनन् । साँझ परेपछि तिनीहरू एउटा तुलो रूखको फेदमा बसे र रात जङ्गलको माभमा रहेको त्यही रूखको फेदमा नै कटाउने निर्णय गरे । उनीहरूले जङ्गलमा नाउ बनाउन उपयुक्त रूख नभएको भनी एकआपसमा कुरा गरे । रूखको एउटा हाँगामा चराको गुँड थियो । बचेराहरू रूखको फेदमा बसेका बिराना मान्छेको छलफलको कुरा जान्नु उत्सुक भए । उनीहरूले आमा चरीलाई ती मान्छेले के कुरा गरेका हुन् भनी सोधे । आमा चरीले बचेराका प्रश्नको जवाफ दिन आनाकानी गरिन् । बचेराले आफ्ना प्रश्नको जवाफ नदिएर आफूहरूले पनि खाना नखाने अडान लिएर विरोध गरे । त्यसपछि आमा चरीले रूखको फेदमा बसेका मान्छे माभी भएको र उनीहरू नाउ र बहना बनाउन उपयुक्त रूखको खोजीमा रहेको बताइन् । उनले भनिन् - भाग्यवश तिनीहरू जुन रूखको फेदमा बसेका छन् त्यही रूख नाउ र बहना बनाउन उपयुक्त छ भन्ने कुरा जान्दैनन् । हामीले यो कुरा उनीहरूलाई बताइदियाँ भने उनीहरूले यो रूख काट्छन् र हामीलाई शरणार्थी बनाउँछन् । आमा चरीले बचेरालाई चुपचाप बस्न भनिन् । माभीहरूमध्ये एक जना चराको भाषा बुझ्ने रहेछ, उसले यो कुरा सुन्यो । उनीहरू रूख पत्ता लागेकोमा खुसी भए र तत्काल रूख काट्ने निर्णयमा पुगे । रूख काट्नुअघि तिनीहरूले जङ्गलका देवताको आराधना गरी चराका लागि नजिकैको अर्को रूखमा राम्रो गुँड बनाइदिन भन्दै पूजा गरे । नयाँ गुँडमा चरालाई सारेपछि उनीहरूले रूख काटेर नाउ बनाउन काठ गाउँमा लगे ।

यस कथाले माभीहरूको परम्परागत पेसा नाउ खियाउने रहेको र उनीहरू प्रकृति, वातावरण र जैविक विविधताको ख्याल गर्ने रहेको बताउँछ ।

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७४

तालिका २६. आदिवासी जनजाति महिला भएकै कारणले समुदायमा गरिएको भेदभावको अनुभव

आदिवासी जनजाति महिला	आदिवासी जनजाति महिला भएकै कारणले समुदायमा गरिएको भेदभावको अनुभव			कुल
	छ	छैन	थाहा छैन	
राउटे	१९	३५	४१	९५
थारू	९	९०	१	१००
थकाली	४	६६	९	७९
माझी	१०	७९	७	९६
याक्खा	४	८३	३	९०
कुल	४६	३५३	६१	४६०
प्रतिशत	१०.०	७६.७	१३.३	१००.०

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७४

आदिवासी जनजाति महिलाका पाँचवटा समूहहरूमध्ये एक तिहाई माझी महिला, केही थारू र राउटे महिला उत्तरदाताले आफूहरू आदिवासी जनजाति महिला भएकै कारणले सरकारी कार्यालयहरूमा भेदभावमा परेको अनुभव गरेको जवाफ दिए । अधिकांश राउटे र केही थकाली उत्तरदाताले आफूहरू सरकारी कार्यालयमा नगएको बताए । धेरै याक्खा उत्तरदाता सरकारी कार्यालयमा कहिल्यै गएका छैनन् (तालिका २७) ।

तालिका २७. आदिवासी जनजाति महिला भएकै कारण सरकारी कार्यालयहरूमा भेदभाव गरिएको अनुभव

आदिवासी जनजाति महिला	आदिवासी जनजाति महिला भएकै कारण सरकारी कार्यालयहरूमा भेदभाव गरिएको अनुभव ?				कुल
	छ	छैन	कहिल्यै त्यहाँ गएको छैन	थाहा छैन	
राउटे	७	३३	१	५४	९५
थारू	१३	८६	०	१	१००
थकाली	३	६१	०	१५	७९
माझी	३४	५५	२	५	९६
याक्खा	१	४८	३७	४	९०
कुल	५८	२८३	४०	७९	४६०
प्रतिशत	१२.६	६१.५	८.७	१७.२	१००.०

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७४

करिब एक तिहाई उत्तरदाताले आदिवासी जनजाति महिला भएकै कारण पछिल्ला १२ महिनामा आफूहरूले जात/जातीयता, धार्मिक, सांस्कृतिक, भाषिक, लैङ्गिक, क्षेत्रगत, वर्गीय, उमेर, पेसा, लैङ्गिकता, श्रम, ज्याला र प्राकृतिक विपद्को व्यवस्थापनका आधारमा भेदभावको अनुभव गरेको बताए । करिब एक तिहाई राउटेले त्यस्तो भेदभाव बारम्बार अनुभव गरेको र अधिकांश माभी र एक तिहाई राउटेले यस्तो अनुभव कहिलेकाहिँ गरेको बताए (तालिका २७) ।

जोखिमको अनुभव

अधिकांश राउटे, माभी, थारू, याक्खा र थकालीले आफूहरूले प्राकृतिक, लैङ्गिक, शैक्षिक, जातीय, सामाजिक, राजनीतिक, धार्मिक, सांस्कृतिक र मनोसामाजिक जस्ता विभिन्न जोखिमको अनुभव गरेका छन् (तालिका २८ र २९) ।

मुख्य चुनौतीहरू

लक्षित समूह तथा अन्तर्वार्ताका उत्तरदाताहरूका अनुसार आदिवासी जनजाति महिलाले सामना गरिरहेका साभ्ना चुनौतीहरू निम्न छन् :

- **पितृसत्ता** : राउटे मुखियाले लक्षित समूहमा बताए अनुसार फिरन्ते राउटे समुदायमा महिलालाई समुदाय बाहिरका अरुसँग बोल्न दिइँदैन र सबै निर्णय पुरुषबाट लिइन्छ । थारू, याक्खा, माभी र थकाली समुदायमा अधिकांश जमिन महिलाभन्दा पुरुषका नाममा रहेको कुरा सम्बन्धित जिल्लामा भएका लक्षित समूह छलफलमा महिलाहरूले बताए । थारू बडघर र थानपति दुवै लक्षित समूह छलफलमा बताइए अनुसार सप्तरी र बर्दियामा थारू आदिवासी जनजाति समुदायमा पूजाका लागि सबै सामग्री महिलाले तयार पार्दछन् तर उनीहरूलाई पूजा गर्न भने अनुमति हुँदैन ।
- **शिक्षाको अभाव र आधुनिक शिक्षाबाट प्रथाजनित सिपलाई विमुख पार्नु (राउटेमा बाहेक)** : माभी महिलाहरू शिक्षाकाबारेमा चेतनशील छैनन् र विद्यालयमा जिस्क्याइने, शिक्षाको मूल्य नबुझ्ने, उनीहरूको संस्कृतिमा पढ्नु पर्ने कुरा नभएको आदि कारणले विद्यालय छाड्ने दर उच्च छ । स्थानीय विद्यालय शिक्षकले बताए अनुसार बालविवाह/किशोरी अवस्थामा भागेर बिवाह गर्ने (पोइल जाने) कारणले याक्खा समुदायमा छात्राले पढ्न छाड्छन् । कम्लरी/कमैयाका कारण पहिले थारू महिलालाई पढ्न दिइँदैन थियो । तर अहिले धेरै शिक्षा योजना र नीतिहरूबाट उनीहरूलाई शिक्षा लिन प्रोत्साहन गरिएको छ । थकाली महिलाहरू शिक्षामा भन्दा होटल व्यवसायमा केन्द्रित छन् । लक्षित समूह छलफलमा बताइए अनुसार तर अहिलेको नयाँ पुस्ताले उच्च शिक्षा लिने गरेको छ ।

तालिका २८. आदिवासी जनजाति महिला भएकै कारण विगत १२ महिनामा निम्न आधारमा गरिएको भेदभावको अनुभव

भेदभावको आधार	आदिवासी जनजाति महिला भएकै कारण विगत १२ महिनामा निम्न आधारमा गरिएको भेदभावको अनुभव												कुल			प्रतिशत			
	सल्टे		थारू		थकाली		मार्की		यास्खा		प्राय गरेर		कहिले काहिँ		प्राय गरेर	कहिले काहिँ	कहिले काहिँ	कहिले काहिँ	
	प्राय गरेर	कहिले काहिँ	प्राय गरेर	कहिले काहिँ	प्राय गरेर	कहिले काहिँ	प्राय गरेर	कहिले काहिँ	प्राय गरेर	कहिले काहिँ	प्राय गरेर	कहिले काहिँ	प्राय गरेर	कहिले काहिँ					
१. जाव/जातीयता	३२	२४	३९	१८	३	७९	३	१८	५८	१	५४	०	११	७९	५४	९७	३०९	२१७	६७२
२. धार्मिक	२८	२७	४०	१०	९	८१	१	१७	६१	०	५६	१	७	८२	४०	११६	३०४	२५२	६६१
३. सांस्कृतिक	२२	३८	३५	६	९	८५	१	१७	६१	०	५२	०	८	८२	२९	१२४	३०७	२७०	६६७
४. भाषिक	३५	२६	३४	१०	५	८५	१	१९	५६	१	५४	०	११	७९	५०	११५	२९५	१०९	६४१
५. लैङ्गिक	१८	३६	४१	१२	५	८३	५	१८	५६	१	६१	०	६	८४	३६	१२६	२९८	७८	६४८
६. क्षेत्रीय	१६	३३	४६	८	५	८७	५	१७	५७	०	४४	१	५	८४	३०	१०४	३२६	६५	७०९
७. वर्गीय (धनी र गरिब)	२१	३३	४१	८	६	८६	६	२०	५३	४	६१	०	६	८४	३९	१२६	२९५	८५	६४१
८. उमेर	१४	२३	५८	१०	५	८५	४	१९	५६	१	६३	०	८	८२	२९	११८	३१३	६३	२५७
९. शिक्षा	२०	१२	६३	७	६	८७	८	१८	५३	५	७१	१	७	८२	४१	११४	३०५	८९	२४८
१०. पेसा	२२	७	६६	८	५	८७	३	२०	५६	२	६७	१	५	८४	३६	१०४	३२०	७८	२२६
११. यौनिकता	१७	९	६९	८	५	८७	३	२०	५६	१	४०	०	५	८५	२९	७९	३५२	६३	१७२
१२. श्रम	२८	१०	५७	१०	३	८७	१	१७	६१	०	६५	२	५	८३	४१	१००	३१९	८९	२१७
१३. ज्याला	२६	१२	५७	८	५	८७	१	१९	५९	३	६५	३	८	७९	४१	१०९	३१०	८९	२३७
१४. प्राकृतिक विपद् व्यवस्थापन	१०	१०	७५	८	५	८७	३	१९	५७	०	४३	१	५	८४	२२	८२	३५६	४८	७७४
कुल	३०९	३००	७२१	१३१	७६	११९३	४८	२५८	८००	१९	७८३	१०	९७	११५३	५१७	१५१४	४४०९	८०	२३५
प्रतिशत	२३.२	२२.६	५४.२	९.४	५.४	८५.२	४.३	२३.३	७२.३	१.४	५८.३	०.८	७.७	९१.५	८.०	२३.५	६८.५	१.७	५.१

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७४

तालिका २१: आदिवासी जनजाति महिला भएकै कारण आर्थिक सशक्तीकरणमा जोखिमको अनुभव

जोखिम	आदिवासी जनजाति महिला भएकै कारण आर्थिक सशक्तीकरणमा जोखिमको अनुभव												कुल					
	रास्टे			शारू			शकाली			माभी			याक्खा			छ	शाहा छैन	कुल
	छ	छैन	शाहा छैन	छ	छैन	शाहा छैन	छ	छैन	शाहा छैन	छ	छैन	शाहा छैन	छ	छैन	शाहा छैन			
जोखिमको अनुभव गर्नुभएको छ : स्वभाविक	३	२	२	३	०	३३	३१	४	५८	१६	१९	११	११	१	१०८	६३	२६	
लैङ्गिक	१८	१७	३	१३	१३	०	७	२	५२	१०	२०	३	३	०	९४	५०	२५	
शैक्षिक	१७	१७	२	२	०	१३	१२	१	५४	१२	२०	७	७	१	९३	५०	२४	
भाषिक	२५	२१	७	६	२	८	७	२	४७	५	१८	४	४	१	९०	४३	३०	
जातीय	१७	१५	५	१३	१३	८	७	३	५१	९	२०	१	१	०	९०	४५	३०	
सामाजिक	१४	१३	३	१२	१२	७	६	१	४४	२	१७	८	८	०	८५	४१	२१	
राजनीतिक	२	२	०	१७	१७	११	१०	०	४६	४	१८	३	३	०	७९	३६	२०	
धार्मिक	१७	१७	२	२	०	१	०	०	५०	८	२१	५	५	०	७५	३२	२३	
सांस्कृतिक	१२	११	२	१	०	५	४	१	४२	०	१६	४	४	०	६४	२०	१९	
मानोस्वामाजिक	१५	१५	०	३	०	३	२	०	२६	०	०	०	०	०	४७	२०	०	
कुल	३३	२७	१०	३५	४	४८	४६	६	६३	२१	२१	२१	२१	२	२००	१५०	४३	
प्रतिशत	४७.१	३८.६	१४.३	४७.३	५.४	४८.०	४६.०	६.०	६०.०	२०.०	२०.०	४७.७	४७.७	४.५	५०.९	३८.२	१०.९	

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७४

- **सामाजिक सेवामा सीमित पहुँच** : आदिवासी जनजाति महिलाको आर्थिक सशक्तीकरणको एउटा चनौती आम शिक्षा र स्वास्थ्यमा सीमित पहुँच र आफ्नै मातृभाषामा शिक्षाको पहुँच नहुनु रहेको छ ।
- **जनचेतनाको कमी** : बसोबास गराइएका राउटे महिलाले लक्षित समूह छलफलमा उनीहरू कुनै कानुन नबुझेको र आफूहरूलाई बताउन पनि कोही नआएको बताए । उनीहरूमा जनचेतनाको अभाव छ र उनीहरूलाई जानकारी दिइएको पनि छैन ।
- **बजारको अभाव** : लक्षित समूह छलफलमा याक्खा र थारु महिलाले बजार मूल्य नभएका कारण आफूहरूले आफ्नो आदिवासी जनजातिका वस्तुको उत्पादन नगरेको बताए । माभी महिलाले डोको/डालोमा राखेर आफ्ना उत्पादन बजारमा बेच्न लैजाँदा लाज लाग्ने कुरा लक्षित समूह छलफलमा बताए ।
- **आदिवासी जनजातिका सिपको आधुनिकीकरण** : राउटे, माभी, थारु, याक्खा र थकाली समुदायका महिला उत्तरदाताले उनीहरूका आफ्ना परम्परागत सिप र ज्ञानलाई आधुनिक प्रविधिको प्रयोग गरी उत्पादन बढाउने, वस्तुको मूल्य घटाउने र बजारको अनुकूलन गर्ने गरी आधुनिकीकरण गर्नु आवश्यक रहेको बताए ।
- **प्रथाजनित सिपलाई निरन्तरता दिन हतोत्साहन** : सबै आदिवासी जनजाति महिलाले लक्षित समूह छलफलमा आफूहरूसँग आदिवासी जनजातिका प्रथाजनित ज्ञान र सिप भए पनि उत्पादन गर्न कच्चा पदार्थ नपाउने गरेको बताए । अफ थारु महिलालाई त मोथी, पट्यो, फलफुल, सागसब्जी र जलघर जस्ता कच्चा पदार्थ पाउन जङ्गलमा जानबाट रोक्ने गरिएको बताए । साथै, नयाँ पुस्ता प्रथाजनित सिप र ज्ञानमा इच्छुक छैन बरु त्यसको साटो शिक्षालाई प्राथमिकता दिने गरेको छ ।
- **सूचना/जानकारीको अभाव** : बसोबास गरेका राउटे महिलाले लक्षित समूह छलफलमा वडा समिति वा अन्य कुनै पनि समितिहरूबाट हुने योजना तर्जुमा र कार्यक्रमको कार्यन्वयनका बेला जानकारी नदिइएको बताए । माभी महिलाले सबै सूचना/जानकारीहरू नेपाली भाषामा हुने र त्यसमा आफूहरूको पहुँच नभएको बताए । अफ थारु महिलाले त नेपाली भाषामा भन्दा आफ्नै भाषामा सूचना/जानकारी पाउनु पर्ने र उनीहरूको आफ्नै अर्थात् बडघर मार्फत सन्देश दिने प्रणालीबाट सन्देश प्रवाह हुने संयन्त्र हुनु पर्ने बताए ।
- **निर्णय प्रक्रियामा सीमित सहभागिता** : बसोबास गरेका राउटे महिलाले भने, "बैठक र कार्यक्रमहरूमा हामीलाई बोलाईदैन । हामीलाई विषय वस्तुका बारेमा

धेरै थाहा हुँदैन । त्यसैले हामी त्यो विषय वस्तुमा छलफल गर्न सक्दौं ।”

माभी, याक्खा र थारु महिलालाई उनीहरूको सशक्तीकरण वा सामुदायिक वन कार्यक्रम आदिका कुनै पनि बैठक, योजना तर्जुमा र कार्यक्रमका बारेमा निम्ता गरिँदैन ।

- **आदिवासी जनजातिमा उनीहरूको भूमि र स्रोतमाथिको सामूहिक अधिकारको पहिचानको कमी** : दैलेखमा भएको लक्षित समूह छलफलमा फिरन्ते राउटे महिलाले बताए अनुसार राउटे महिलालाई वन उपभोक्ता समूह वा सरकारी अधिकारीको अनुमति लिएर मात्र राउटे महिलाले वनमा प्रवेश पाउँछन् । यही कुरा थारु, माभी र याक्खा महिलाको हकमा पनि लागु हुने गरेको छ ।
- **वन र प्राकृतिक स्रोतहरूमा पहुँच गुमाउनु** : राउटे, माभी, थारु र याक्खा आदिवासी जनजाति महिलाले वन र प्राकृतिक स्रोतहरूमाथि पहुँच गुमाउँदै गएका कारण उनीहरूले घरधन्दा चलाउन कठिनाइको सामना गर्नु परेको छ ।
- **आक्रमक विकासले बाध्यात्मक विस्थापनतिर धकेल्नु** : डडेलधुराको जोगबुढामा बसोबास गरेका राउटे सहभागीहरूले लक्षित समूहमा बताए अनुसार राउटे महिलालाई उनीहरूका बस्तुभाउ सामुदायिक वनमा लैजान दिइँदैन ।
- **परम्परागत भूमिका र आदिवासी जनजातिको ज्ञानमा क्षति** : परम्परागत भूमिका र आदिवासी जनजातिको ज्ञानमा क्षति आदिवासी जनजाति महिलाको आर्थिक सशक्तीकरणका लागि अर्को चुनौती रहेको छ ।
- **घरेलु हिंसा** : याक्खा समुदायमा महिलाविरुद्ध घरेलु हिंसा हुने गरेको सहभागीहरूले बताएका थिए । त्यस्तै, केही मात्रामा थारु र माभी समुदायमा पनि यो रहेको बताएका थिए तर राउटे र थकालीमा यो छैन । याक्खा महिलाको र केही हदसम्म माभी र थारु महिलाको आर्थिक सशक्तीकरणका लागि घरेलु हिंसा चुनौती रहेको छ ।

सर्वेक्षणको तथ्याङ्कले अदिवासी जनजाति महिलाको आर्थिक सशक्तीकरणका लागि मुख्य अवरोधमा निम्न विषय रहेको कुरा करिब एक तिहाई उत्तरदाताबाट पाइएको देखाएको छ (तालिका ३०) :

- निर्णय प्रक्रियामा परामर्श नगरिनु र सहमति/मञ्जुरी नलिइनु,
- निर्णय प्रक्रियामा सहभागिता नहुनु,
- लक्षित समूह छलफलमा बताइए अनुसार सप्तरी, बर्दिया र याक्खा महिलालाई सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहमा प्राथमिकता दिइँदैन,

- वन, जल र भूमि लगायत प्राकृतिक स्रोतहरूमा पहुँच गुम्दै जानु,
- आदिवासी जनजातिको ज्ञान र भूमिमा क्षति ।

अन्य अवरोधहरू निम्न छन् (तालिका ३०) :

- घरेलु हिंसा र महिलाविरुद्धका हिंसाबाट पीडित हुनु,
- शिक्षा र स्वास्थ्य जस्ता सामाजिक सेवामा सीमित पहुँच,
- आदिवासी जनजातिका संस्थाहरूले ध्यान नदिनु,
- संविधान र कानूनहरूमा सामूहिक अधिकार सुनिश्चित नहुनु,
- उद्वण्ड विकासका कारण बाध्यात्मक विस्थापन,
- कसैको संस्कृति र रीतिरिवाजको दुस्प्रयोग हुनु,
- अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाहरू, सरकारी र गैरसरकारी संस्थाहरूले आदिवासी जनजातिसँग काम नगर्नु,
- विभेदकारी सरकारी नीति र कानूनहरू, र
- राजनीतिक दलहरूको निर्देशन बमोजिम काम गर्नु ।

अवसरहरू

भ्रण्डै सबैजसो ८५.७ प्रतिशत उत्तरदाता, लक्षित समूह छलफलका अधिकांश सहभागीहरू र अन्तर्वार्ता लिइएका मानिसहरूले उनीहरूलाई सङ्घीयताका बारेमा केही थाहा नभएको बताए । सर्वेक्षण गरिएका केही उत्तरदाताले सङ्घीयताको सन्दर्भमा आदिवासी जनजातिका महिलाको आर्थिक सशक्तीकरणका लागि आफूहरूले कुनै अवसर नदेखेको बताए । घरधुरी सर्वेक्षणका उत्तरदातामध्ये ८५.७ प्रतिशतले यसबारे थाहा नभएको तर १३.९ प्रतिशतले सङ्घीयताको सन्दर्भमा पनि आदिवासी जनजातिका महिलाको आर्थिक सशक्तीकरणका लागि आफूहरूले कुनै अवसर नदेखेको कुरालाई उजागर गरेको छ (तालिका ३१) ।

तालिका ३०. आर्थिक सशक्तीकरणका लागि अवरोधहरू

अवरोध	आर्थिक सशक्तीकरणका लागि अवरोधहरू												कुल			प्रतिशत					
	राउटे			धारू			थकाली			माफी			याक्खा			छ	छैन	थाहा छैन			
	छ	छैन	थाहा छैन	छ	छैन	थाहा छैन	छ	छैन	थाहा छैन	छ	छैन	थाहा छैन	छ	छैन	थाहा छैन						
परामर्श नभएको र निर्णय प्रक्रियामा सहमति नलिइएको	२०	१८	५७	७९	६	१५	५२	८	१९	४५	३४	१७	१०	२३	५७	२०६	८९	१६५	४४.८	१९.३	३५.९
निर्णय प्रक्रियामा सहभागिता नरहेको	१०	१६	६९	७९	७	१४	५३	७	१९	४७	३३	१६	७	४३	४०	१९६	१०६	१५८	४२.६	२३.०	३४.३
उपभोक्ता समूहले प्राथमिकता नदिएको	२३	८	६४	१४	२	८४	४५	१०	२४	७२	१३	११	४४	१०	३६	१९८	४३	२१९	४३.०	९.३	४७.६
वन, जल र भूमि लगायतका प्राकृतिक स्रोतको पहुँचमा क्षति	२५	८	६२	२१	१०	६९	५३	६	२०	७५	१२	९	१७	३५	३८	१९१	७१	१९८	४१.५	१५.४	४३.०
आदिवासी जनजातिको ज्ञान र भूमिमा क्षति	२४	३	६८	१८	६	७६	५३	७	१९	७४	११	११	६	३३	५१	१७५	६०	२२५	३८.०	१३.०	४८.९
घरेलु हिंसा र महिला विरुद्धका हिंसाबाट पीडित	११	७	७७	३७	६	५७	३८	२१	२०	६६	१६	१४	२०	३१	३९	१७२	८१	२०७	३७.४	१७.६	४५.०
शिक्षा र स्वास्थ्य जस्ता सामाजिक सेवामा सीमित पहुँच	१२	६	७७	१६	४	८०	५५	८	१६	७४	११	११	९	४१	४०	१६६	७०	२२४	३६.१	१५.२	४८.७
आदिवासी जनजातिका संस्थाहरूले कुरा सुन्नु	४	२०	७१	५	५	९०	४७	११	२१	७४	१४	११	३९	१४	३७	१६६	६४	२३०	३६.१	१३.९	५०.०

अवरोध	आर्थिक सशक्तीकरणका लागि अवरोधहरू												कुल			प्रतिशत			
	राजट्टे		शारू		शकाली		माथी		याक्खा		कुल		प्रतिशत						
	छ	थाहा छैन	छ	थाहा छैन	छ	थाहा छैन	छ	थाहा छैन	छ	थाहा छैन	छ	थाहा छैन	छ	थाहा छैन					
संविधान र कानुनमा सामूहिक अधिकार सुनिश्चित नभएको	२६	६७	३६	१३	५१	४३	८	२८	४६	३४	१६	११	३२	४७	१६२	८९	३५२	१९३	४५४
दुर्गत विकासका कारण बाध्यात्मक विस्थापन	१०	७६	८	९	८३	३९	१२	२८	५६	२२	१८	२७	१३	५०	१४०	६५	३०४	१४१	५५४
कसैको संस्कृति र रीतिरिवाजको दुरुपयोग	६	८१	८	५	८७	४३	१४	२२	६३	२०	१३	१९	२९	४२	१३९	७६	३०२	१६५	५३३
अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाहरू, सरकारी निकायहरू र गैरसरकारी संस्थाहरू आदिवासी जनजातिसँग काम गर्दैनन्	३	८८	६	६	८८	५१	८	२०	४७	३२	१७	३१	१३	४६	१३८	६३	३००	१३७	५६३
विभेदकारी सरकारी नीति र कानुन	६	८३	१३	६	८१	५१	७	२१	५४	२३	१९	७	३७	४६	१३१	७९	२८५	१७२	५४३
राजनीतिक दलहरूबाट निर्देशन भए अनुसार काम गर्नु	३	८९	५	६	८९	४७	१०	२२	४६	३४	१६	७	३१	५२	१०८	८४	२३५	१८३	५८३
कुल	१८३	११८	३४५	९१	९६४	६७०	१३७	२९९	८३६	३०९	१९९	२५४	३८५	६२१	२२८८	१०४०	३११२	३५५	४८३
प्रतिशत	१३.८	८.९	२४.६	६.५	६८.९	६०.६	१२.४	२७.०	६२.२	२३.०	१४.८	२०.२	३०.६	४९.३	३५.५	१६.१	४८.३	३.५	१०.५

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७४

तालिका ३१. सङ्घीयतामा आदिवासी जनजाति महिलाको सशक्तीकरणका लागि
अवसर

आदिवासी जनजाति महिला	छ	छैन	थाहा छैन	कुल
राउटे	०	११	८४	९५
थारू	०	४	९६	१००
थकाली	१	५	७३	७९
माझी	०	४०	५६	९६
याक्खा	१	४	८५	९०
कुल	२	६४	३९४	४६०
प्रतिशत	०.४	१३.९	८५.७	१००.०

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७४

७.

पहिचान गरिएका

आवश्यकता र आगामी कदम

पहिचान गरिएका आवश्यकताहरू

राउटे, माफ्ती, थारू, याक्खा र थकाली आदिवासी जनजाति महिलाको आर्थिक सशक्तीकरणका लागि पहिचान गरिएका आवश्यकताहरू तालिका ३२ मा देखाइएको छ ।

तालिका ३२. आदिवासी जनजाति महिलाको आर्थिक सशक्तीकरणका लागि पहिचान गरिएका आवश्यकताहरूको सूची

लोपोन्मुख राउटे	अति सीमान्तीकृत माफ्ती	सीमान्तीकृत थारू	लाभबाट बञ्चित याक्खा	उन्नत थकाली
<p>कानुनी र नीतिगत :</p> <ul style="list-style-type: none"> • धरिचरन गर्न जङ्गलमा लगाइएको बन्देज हटाउनु पर्ने र विना व्याधान वन स्रोतमा पहुँच हुनुपर्ने <p>तालिम :</p> <ul style="list-style-type: none"> • उदात्तशैली • फर्निचर • सिलाइ कटाइ • सिप विकास • सागसब्जी खेती • बुन्ने काम (सुइटर, गलबन्दी) <p>कार्यक्रमहरू :</p> <ul style="list-style-type: none"> • उत्पादनका लागि सामुदायिक भवन निर्माण • रोजगारी सिर्जना • कुखुरा पालन • सागसब्जी खेती • सफा खानेपानीको सुविधा • सिंचाइ • सुकुम्बासी राउटेका लागि भूमिमा पहुँच • स्वरोजगार प्रवर्द्धन • रोजगारी • सुकुम्बासीलाई भूमि 	<p>कानुनी र नीतिगत :</p> <ul style="list-style-type: none"> • माफ्ती समुदायको आर्थिक सशक्तीकरणका लागि १०-१५ वर्षका लागि नदीहरू उनीहरूलाई हस्तान्तरण गरिनु पर्दछ । • ढुङ्गा, गिट्टी र बालुवामा स्वामित्व • माछा सम्भलन गरेर मछुवाहरूको प्याटेन्ट अधिकार • स्थानीय म्दिरालाई वैधानिकता दिइनु पर्ने र बजारीकरण गरिनु पर्ने • ऐलानी (दर्रा नभएको) जमिनमा सामुहिक खेतीका लागि अनुमति • अब बाँधहरू निर्माण गर्दा स्वतन्त्र अग्रिम जानकारी सहितको मञ्जुरी लिइनु पर्ने <p>कार्यक्रमहरू :</p> <ul style="list-style-type: none"> • बाँधहरूले माछाको उत्पादन घटाएका छन् । त्यसैले वैकल्पिक रूपमा सामुदायिक तालमा माछा पालनका लागि सहयोग गर्नुपर्ने 	<p>कानुनी र नीतिगत :</p> <ul style="list-style-type: none"> • आदिवासी जनजातिका ज्ञान र सिपको प्रयोग गरेर प्राकृतिक स्रोतबाट फाइदा लिनका लागि पहुँच दिन र उपयोग गर्न भूमि, वन, सामुदायिक वनसमेत, राष्ट्रिय निकुञ्ज, मध्यवर्ती क्षेत्र र जलस्रोत सम्बन्धी कानूनहरू परिवर्तन गरिनु पर्ने • आदिवासी जनजाति महिलाको आर्थिक सशक्तीकरणका लागि बेलै नीति तर्जुमा गरिनु पर्ने • स्थानीय म्दिरालाई वैधानिकता दिइनु पर्ने र बजारीकरण गरिनु पर्ने • थारू संस्कृतिको उपयोगमा सलामी (रोयल्टी) को व्यवस्था 	<p>कानुनी र नीतिगत :</p> <ul style="list-style-type: none"> • आदिवासी जनजातिका महिलाको आर्थिक सशक्तीकरणका लागि नीतिहरू र कानूनमा संशोधन गरिनु आवश्यक • स्थानीय म्दिरालाई वैधानिकता दिइनु पर्ने र बजारीकरण गरिनु पर्ने <p>कार्यक्रम :</p> <ul style="list-style-type: none"> • आर्थिक सशक्तीकरणका लागि लक्षित कार्यक्रमहरू सञ्चालन • स्थानीय स्रोत प्रशोधन केन्द्रको स्थापना • याक्खा परम्परा र संस्कृतिको प्रवर्द्धनका लागि अनुसन्धान • स्थानीय उत्पादनको बजार सुविधा प्रवर्द्धन 	<p>कानुनी र नीतिगत:</p> <ul style="list-style-type: none"> • प्रथाजनित १३ घम्प (मुखिया प्रणाली) लाई कानुनी मान्यता दिइनुपर्ने • १३ घम्पलाई प्राकृतिक स्रोतमाथिको अधिकार फिर्ता दिलाउन संविधान र कानुनी प्रावधानहरूमा संशोधन गरिनु पर्ने • अन्नबाली नोक्सानीका लागि खेतबारीमा आउने जनावरलाई पासो थाप्न वा मार्न अनुमति दिइनु पर्ने • स्थानीय म्दिरालाई वैधानिकता दिइनु पर्ने र बजारीकरण गरिनु पर्ने • परियोजना र कार्यक्रमहरू कार्यान्वयन गर्दा घम्पको अनुमति लिइनु पर्ने

लोपोन्मुख राउटे	अति सीमान्तीकृत माभी	सीमान्तीकृत थारू	लाभबाट बञ्चित याक्खा	उन्नत थकाली
<p>सेवा :</p> <ul style="list-style-type: none"> स्वास्थ्य सेवा सुविधामा सहभागिता सबै योजना प्रक्रिया र नीति निर्माण प्रक्रियामा सहभागिता बाध्यात्मक रोजगारीको सुविधा (कोटा प्रणाली) <p>तालिम :</p> <ul style="list-style-type: none"> रैथाने बिउ विजनको संरक्षण <p>बजेट :</p> <ul style="list-style-type: none"> आर्थिक सशक्तीकरणका लागि बेग्लै बजेट 	<ul style="list-style-type: none"> परम्परागत सिप, ज्ञान र संस्कृतिको प्रवर्द्धन माभी संस्कृति मार्फत पर्यटन प्रवर्द्धन सामुदायिक माछा पालन, सागसब्जी खेतीका लागि अनुदान निःशुल्क शिक्षा सागसब्जी खेतीका लागि सिंचाइ सुविधा स्वास्थ्य सेवा माभीहरूलाई एसिया र विश्व मछुवा सञ्जालमा सम्बन्धित गराउने मूलधारको शिक्षा प्रणालीमा प्राविधिक शिक्षा <p>सेवा :</p> <ul style="list-style-type: none"> तालिमको अवधिमा सिकेको सिपको सदुपयोग गर्न न्यून ब्याजदरमा ऋण <p>तालिम :</p> <ul style="list-style-type: none"> जनचेतना अभिवृद्धि उद्यमशीलता 	<ul style="list-style-type: none"> समुदायमा आधारित आर्थिक गतिविधिको व्यवस्थापन र उपयोगिता लाभको समान वितरणको संयन्त्र थालनी गरिनु पर्ने <p>कार्यक्रम :</p> <ul style="list-style-type: none"> थारू गाउँमा थारू हबको स्थापना गर्नुपर्ने सांस्कृतिक, धार्मिक, अध्यात्मिक, वन्यजन्तु र खेलकुद पर्यटनको प्रवर्द्धन गर्नुपर्ने उत्पादित सामानको मूल्य निर्धारण र थारूद्वारा मूल्य निर्धारण आदिवासी जनजातिका हस्तकलाको प्रवर्द्धन र बजारीकरण गर्न समुदायमा सङ्कलन केन्द्रको स्थापना गरिनु पर्ने आदिवासी जनजातिको उत्पादनका रूमा लेबल लागेका उत्पादनको प्रवर्द्धन र बजारीकरणका लागि सङ्कलन केन्द्र र शीत भण्डारको स्थापना गरिनु पर्ने आधुनिक कृषि प्रणालीका लागि अनुदान दिइनु पर्ने सिंचाइ सडकमा पहुँच <p>तालिम</p> <ul style="list-style-type: none"> उद्यमशीलता व्यावसायिक तथा सिप (उन्नत, आधुनिक उमेर र क्षमता अनुसार) पशुपालन बिउ वीजनको सुरक्षा नेतृत्व जनचेतना जागृत कानुनी सचेतना महिला र पुरुष दुवैलाई तालिम 	<ul style="list-style-type: none"> स्थानीय उत्पादनको प्रवर्द्धन र बजारसँग सम्पर्क स्थापना स्थानीय स्रोतको प्रवर्द्धनका लागि बेग्लै बजेटको व्यवस्था <p>तालिम :</p> <ul style="list-style-type: none"> स्थानीय स्रोत र उत्पादनको उपयोग गरेर निम्न विषयमा तालिम सिप विकास सामुदायिक सागसब्जी खेती हस्तकला नेतृत्व चेतना जागृत कार्यक्रमको कार्यान्वयनका लागि नियमित अनुगमन हुनु पर्दछ समुदायमा रोजगारी सिर्जना सडकमा पहुँच खानेपानीको सुविधा गुणस्तरीय शिक्षा उपलब्ध गराउनु पर्ने 	<ul style="list-style-type: none"> डॉफे चरन क्षेत्रको भूमि प्रयोग गर्दा नेपाली सेनाले स्वतन्त्र अग्रिम जानकारी सहितको मञ्जुरी लिनुपर्ने थकाली खाद्य वस्तुको प्याटेन्ट अधिकार अन्य जात र जातीय समूहका मानिसबाट थकाली भान्साघर (थकाली खाना) को दुस्प्रयोग रोकिनु पर्ने <p>तालिम :</p> <ul style="list-style-type: none"> आदिवासी जनजातिको प्रशोधित खाद्यान्न संरक्षण सम्बन्धी तालिम लेबल गर्ने काम गुणस्तर नियन्त्रण जलवायु परिवर्तनका असर अनुकूलन <p>सेवा :</p> <ul style="list-style-type: none"> कम ब्याजदरको ऋणमा पहुँच <p>कार्यक्रम :</p> <ul style="list-style-type: none"> कालीगण्डकी नदी नियन्त्रण

लोपोन्मुख राउटे	अति सीमान्तीकृत माभी	सीमान्तीकृत थारू	लाभबाट बञ्चित याक्खा	उन्नत थकाली
		<p>कार्यक्रम :</p> <ul style="list-style-type: none"> • धाराको खानेपानीको सुविधा • शिक्षा (छात्रवृत्ति) • रोजगारीमा पहुँच • बजारसँगको सम्पर्क • आदिवासी जनजातिको ज्ञान, सिप र स्रोतमा आधारित उत्पादनका लागि उपयुक्त अनुसन्धान र प्रविधिको विकास • थारू महिलाका लागि बेग्लै/विशेष कोटा प्रणाली • प्रथाजनित पेसाको प्रवर्द्धन • थारू संस्कृतिको प्रवर्द्धन • प्रोत्साहन, प्रवर्द्धन र कर्जा उपलब्ध गराएर उत्प्रेरणा जगाउनु पर्ने • सुकुम्बासी थारूका लागि भूमि • थारू भाषामा सूचना/जानकारीको प्रवाह <p>सहभागिता</p> <ul style="list-style-type: none"> • बजेट, नीति तथा कार्यक्रम तर्जुमाको क्रममा सहभागिता (वडा, गाउँ परिषद् र नगरपालिका तहमा) • राजनीतिक सशक्तीकरणका लागि पहुँचको संयन्त्र <p>बजेट</p> <ul style="list-style-type: none"> • थारू महिलाको आर्थिक सशक्तीकरणका लागि बेग्लै बजेट 		

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७४

आगामी कदम : सामान्य रूपमा

राउटे, माभी, थारू, याक्खा र थकाली आदिवासी जनजातिका महिला उत्तरदाताबाट अभिव्यक्त भएका आवश्यकताहरूलाई ख्याल गर्दै (यस प्रतिवेदनको भाग ७ हेर्नुहोस्) आदिवासी जनजातिका महिलाको आर्थिक सशक्तीकरणका लागि अनुसन्धान टोलीले रणनीतिक र व्यावहारिक साभ्ना आवश्यकता र तिनको सम्भाव्यतासँग सामूहिक अधिकारलाई तालमेल गरेर निम्न साभ्ना कार्यको सिफारिस गरेको छ ।

विद्यमान कानुन र नीतिमा परिमार्जन गर्ने र/अथवा नयाँ बनाउने

विद्यमान कानुन र नीतिमा संशोधन गर्ने र/अथवा नयाँ कानुन र नीति निर्माण गर्ने आदिवासी जनजाति महिला र सङ्घीय, प्रदेश र स्थानीय तहका सरकार दुवै पक्षको तत्कालीन प्रत्यक्ष सरोकारको विषय हो । राज्यका विद्यमान कानुन र नीतिहरू मार्फत आदिवासी जनजाति महिलाको आर्थिक सशक्तीकरणलाई मूर्तस्म दिनु ज्यादै कठिन छ । विभिन्न तहका सरकारका विद्यमान कानुन र नीतिहरू पूर्णतः व्यक्तिगत अधिकारमा आधारित भएकाले तिनले सामान्यतः आदिवासी जनजाति समुदाय र विशेषगरी आदिवासी जनजाति महिलाका लागि सहयोगी वातावरण सिर्जना गर्दैनन् । आदिवासी जनजाति महिलाको अर्थपूर्ण आर्थिक सशक्तीकरणका लागि सहयोगी वातावरण सिर्जना गर्न विभिन्न तहका सरकार (सङ्घीय, प्रदेश र स्थानीय तहका) विद्यमान कानुन र नीतिहरूलाई अन्तर्राष्ट्रिय लिखतहरू, विशेष गरी अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठन (आईएलओ) को महासन्धि नं. १६९ र आदिवासी जनजातिको अधिकारसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघीय घोषणापत्र (युएनड्रिप) सँग पूर्णतः मेल खाने गरी संशोधन गर्नु र/अथवा नयाँ बनाउनु आवश्यक छ । विद्यमान कानुन र नीतिहरूलाई आईएलओको महासन्धि नं. १६९ र युएनड्रिपका प्रावधानसँग ढाँजेर गरिएको विश्लेषण (तालिका १३ हेर्नुहोस्) का आधारमा संशोधन गर्दा अथवा नयाँ कानुन र नीति निर्माण गर्दा निम्न मूलभूत मूल्यमान्यतालाई अनुपालन गरिनु पर्दछ :

- भूमि, भूभाग र स्रोतमाथि आदिवासी जनजातिको स्वामित्व र नियन्त्रण सुनिश्चित भएको हुनु पर्दछ ।
- थारूको बडघर/भलमान्सा/मत्तावा, थकालीका १३ घम्प, मार्फाली थकाली, तिनगाउँले थकाली र बार गाउँले थकालीका घम्प, राउटेका मुखिया, सन्थालका माभीहडाम, मगरका भेजा, नेवारको गुठी आदि जस्ता आदिवासी जनजातिका प्रथाजनित कानुन र संस्थाहरूलाई कानुनी मान्यता दिइनु पर्दछ ।
- आदिवासी जनजाति र आदिवासी जनजाति महिलाको स्वतन्त्र, अग्रिम जानकारी सहितको संयन्त्र स्थापना गरिनु पर्दछ ।

आदिवासी जनजाति महिलाको आर्थिक सशक्तीकरणका लागि कार्ययोजना

विद्यमान कानून र नीतिहरूले सामूहिक अधिकारको संरक्षण र प्रवर्द्धन मार्फत आदिवासी जनजाति महिलाको सशक्तीकरणमा प्रत्यक्ष सहयोग त गर्दैनन् तैपनि यी कानून र नीतिहरूले आदिवासी जनजाति महिलाको व्यक्तिगत र सामूहिक दुवै अधिकारको संरक्षण र प्रवर्द्धन गर्न सक्ने गरी आदिवासी जनजातिका महिलाको आर्थिक सशक्तीकरण गर्न बन्देज भने लगाउँदैनन् ।

आदिवासी जनजाति महिलाको आर्थिक सशक्तीकरण गर्न अझ बढी प्रभावकारी र अर्थपूर्ण नतिजा र प्रतिफलका लागि अनुसन्धान टोलीले सरकार र अन्तर्राष्ट्रिय विकास साभेदारहरूबाट अवलम्बन गरिनुपर्ने दुईखम्बे अवधारणाको सिफारिस गरेको छ । ती सिफारिस निम्न छन् :

क) सरकार र समान दृष्टिकोण भएका अन्तर्राष्ट्रिय विकास साभेदारहरू, युएनडीपीलगायत विशेष गरी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय निकायहरू, बेलायती सहयोग नियोग (डीएफआईडी), नर्वेली सहयोग नियोग (एनओआरएडी), स्विस विकास तथा सहायता संस्था (एसडीसी), जर्मन विकास संस्था (जीआईजेड), जापान अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग नियोग (जाइका), आदिले आदिवासी जनजाति महिलाको आर्थिक सशक्तीकरणका लागि एकीकृत कोष (बास्केट फन्ड) स्थापना गरी संयुक्त रूपमा काम गर्न सक्छन् । यस प्रक्रियाको नेतृत्व युएनडीपीले लिनुपर्दछ । यस अवधारणाले पद्धति र काम तथा कार्यक्रम र आयोजनामा रहने दोहोरपन हटाउँछ । साथै, यस्तो संयोजित प्रयत्नले चाहे अनुसारको नतिजा र लक्ष्य प्राप्तिलाई सहज बनाउँछ ।

ख) यस एकीकृत कोष (बास्केट फन्ड) मा संलग्न हुन नचाहाने अन्तर्राष्ट्रिय विकास साभेदारहरू वा यस एकीकृत कोष (बास्केट फन्ड) मा संलग्न भएका तर थप सहयोग गर्न चाहाने अन्तर्राष्ट्रिय साभेदारहरूले सम्बन्धित आदिवासी जनजाति महिलाहरूसँग प्रत्यक्ष रूपमा साभेदारीमा काम गर्न सक्छन् ।

आदिवासी जनजाति महिलाको आर्थिक सशक्तीकरण गर्न माथि उल्लेख गरिएका कार्ययोजना कार्यान्वयनका लागि निम्न बमोजिमका कार्य, सिद्धान्त र संरचनाको प्रस्ताव गरिएको छ:

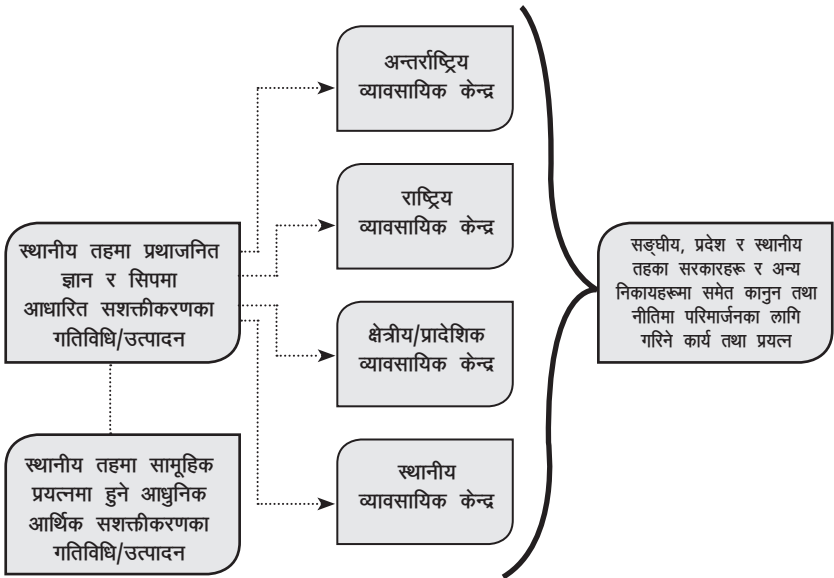
कार्य

त्यस सम्बन्धमा गरिने कार्यहरूले आर्थिक सशक्तीकरणका लागि प्राथमिक रूपमा प्रथाजनित ज्ञान र सिप मार्फत र दोस्रो श्रेणीमा प्रथाजनित ज्ञान र सिपको

सहयोगीका रूपमा आधुनिक आर्थिक गतिविधिलाई केन्द्रित गर्नु पर्दछ । त्यस कारण कोषको उपयोग प्रथाजनित ज्ञान र सिप तथा आधुनिक गतिविधिका लागि ७ : ३ को अनुपातमा गरिनु पर्दछ ।

नेपालका आदिवासी जनजाति र आदिवासी जनजाति महिलाका बेग्लाबेग्लै विभिन्न प्रथाजनित ज्ञान र सिप रहेको तथ्यलाई ध्यानमा राख्दै समुदायको तहमा हुने कार्य तथा गतिविधिहरू एउटा आदिवासी जनजाति/महिलाबाट अर्कोमा फरक पर्न पनि सक्छन् । समुदायको तहमा हुने आदिवासी जनजाति महिलाका उत्पादनहरूलाई प्रवर्द्धन गर्न पाँच वटा विभिन्न तहहरू अर्थात् समुदायको तह, स्थानीय तह, क्षेत्रीय वा प्रदेश तह, राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय तहमा व्यावसायिक केन्द्र(हब) को स्थापना गरिनु पर्दछ । (रेखाचित्र १ हेर्नुहोस्) ।

रेखाचित्र १. व्यावसायिक केन्द्र मार्फत आर्थिक सशक्तीकरण

सङ्घीयदेखि स्थानीय तहहरूमा कानून र नीतिगत संशोधनको थालनी आर्थिक सशक्तीकरणका लागि स्थानीय तहमा हुने कार्य र आदिवासी जनजाति महिलाको प्रथाजनित सिप र ज्ञानको प्रवर्द्धनका लागि विभिन्न तहमा व्यावसायिक केन्द्र (हब) हरूको स्थापनाका साथ सुरु गर्नु आवश्यक हुन्छ ।

कार्यका सिद्धान्त

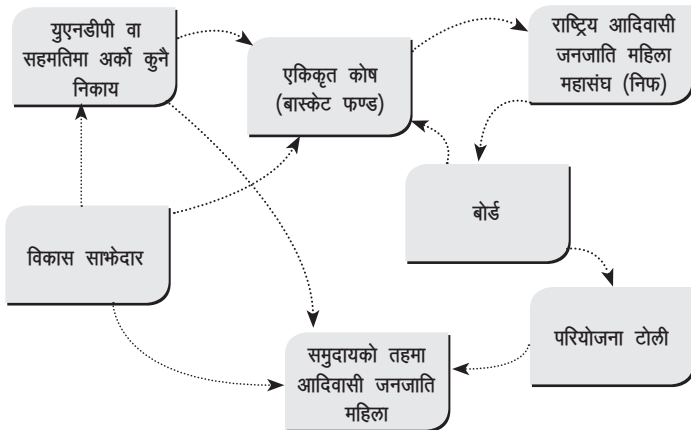
आदिवासी जनजाति महिलाको आर्थिक सशक्तीकरणका सबै प्रयत्नहरूका लागि मुख्य सिद्धान्तका रूपमा "सामूहिक प्रयत्न, व्यक्तिगत लाभ" लाई अवलम्बन गरिनु पर्दछ । प्रथाजनित ज्ञान र सिपमा आधारित हुन् वा आधुनिक गतिविधिमा आधारित हुन् जुनसुकै आर्थिक सशक्तीकरणका गतिविधि अवलम्बन गर्दा उनीहरूले उत्पादनका लागि एक भएर काम गर्दछन् वा सामूहिक रूपमा उत्पादन गर्दछन् । उदाहरणका लागि जमिन लिजमा लिने, आन्तरिक आचार संहिता र कृषिको हकमा मिलेर काम गर्ने तथा प्रथाजनित ज्ञान र सिपको हकमा उत्पादन केन्द्रमा मिलेर काम गर्ने र त्यसबाट प्राप्त भएको प्रतिफललाई निम्न आधारमा बाँडफाँड गर्ने :

- व्यक्तिगत लाभका लागि ३३.३ प्रतिशत
- व्यवस्थापन समेत उत्पादन लागतका लागि ४६.७ प्रतिशत
- विक्री र सामूहिक कोषमा २०.० प्रतिशत

प्रतिफलको प्रस्तावित बाँडफाँड परम्परागत/प्रथाजनित ज्ञान र सिप जस्तो कि पशुपालन (तराई र पहाडमा सुँगुर/बङ्गुर, भैसी, बाख्रा पालन, हिमाली क्षेत्रमा याक र हिमाली बाख्रा र भेडापालन), बुनाइ जस्तो कि परम्परागत कपडा बुन्ने, हस्तकलाका सामग्री उत्पादन, आधुनिक सिपजस्तो कि सागसब्जी खेती, आदिवासी जनजातिका खाद्यान्न परिकार र जाँड, रक्सी, तोड्बा, छ्याङ जस्ता पेय पदार्थ, थास्का लेहङ्गा चोली जस्ता आदिवासी जनजातिका पहिरनको उत्पादनमा लागु गर्न सकिन्छ ।

संरचना

आदिवासी जनजाति महिलाको आर्थिक सशक्तीकरणका लागि माथि उल्लेख गरिएका सबै कार्ययोजना कार्यान्वयन गर्न राष्ट्रिय आदिवासी जनजाति महिला महासंघ (निफ) भित्र सुस्पष्ट शासन र कार्य सञ्चालन प्रणाली भएको महासंघबाट स्वायत्त निकाय आवश्यक हुन्छ । सुशासन र कार्य सञ्चालन व्यवस्थाको सञ्चालनका लागि एउटा सञ्चालक समिति (बोर्ड, ९ सदस्यीय) गठन गरिनु आवश्यक हुन्छ । जसमा निफबाट ३ जना, निफ फोरम र निड र इनोल्यागबाट एक/एक जना, आदिवासी जनजाति विज्ञ र स्थानीयदेखि राष्ट्रिय स्तरका नेतागरी ३ जना तथा परियोजनाको सल्लाहकार र कर्मचारीका रूपमा आदिवासी जनजाति तथा त्यसभन्दा बाहेक दुवैका विज्ञहरू रहनेछन् ।

आदिवासी जनजाति महिलाको आर्थिक सशक्तीकरण कार्यक्रमका लागि बाध्यात्मक पूर्वसर्तहरू

आदिवासी जनजाति महिलाको उत्थानका सबै कार्यक्रम, परियोजना र गतिविधिहरू आदिवासी जनजातिको अधिकारसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघीय घोषणापत्र (युएनडीपी) र अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठन (आईएलओ) को महासन्धि नं. १६९ सँग पूर्णतः मेल खाने हुनु पर्दछ । जसमा निम्न कुरा पर्दछन् :

- आदिवासी जनजाति र आदिवासी जनजाति महिलाबाट स्वतन्त्र, अग्रिम जानकारी सहितको मञ्जुरी लिनुपर्ने,
- सबै तहका निर्णय प्रक्रियामा आदिवासी जनजाति महिलाको पूर्ण र अर्थपूर्ण सहभागिता,
- पुस्तौं पुस्ताबाट हस्तान्तरण हुँदै आएका आदिवासी जनजातिका महिलाको परम्परागत सिप र ज्ञानलाई मान्यता प्रदान गरिनु पर्दछ र नेपालको संविधान, २०७२ को धारा ५१(अ)(८)^{१४} बमोजिम कानुनी र नीतिगत व्यवस्था मार्फत सामूहिक प्याटेन्ट अधिकार प्रदान गरिनु पर्दछ । यो प्रयत्नले सम्बन्धित आदिवासी जनजातिको आर्थिक विकास मात्र सुनिश्चित नगरी चोरीका विरुद्ध देशलाई नै फाइदा गर्दछ ।
- आत्मव्यवस्थापन र सहव्यवस्थापनको अवधारणा लागु गर्ने, जसमा संरक्षित क्षेत्रबाट सिर्जना हुनसक्ने समस्याको समाधान गर्न आदिवासी जनजातिका

१४. *आदिवासी जनजातिको पहिचानसहित सम्मानपूर्वक बौद्ध पाउने अधिकार सुनिश्चित गर्न अवसर तथा लाभका लागि विशेष व्यवस्था गर्दै यस समुदायसँग सरोकार राख्ने निर्णयहरूमा सहभागी गराउने तथा आदिवासी जनजाति र स्थानीय समुदायको परम्परागत ज्ञान, सीप, संस्कृति, सामाजिक परम्परा र अनुभवलाई संरक्षण र संकथन गर्ने । - धारा ५१(अ)(८)

महिलाको सहभागिता, भूमिका र जिम्मेवारी तथा लाभको साभेदारीको स्पष्ट प्रावधान हुनु पर्दछ ।

- प्रथाजनित अधिकारको उपयोग, संरक्षित क्षेत्रसँगको विवादसँग सम्बन्धित जस्ता मुद्दाहरूमा आदिवासी जनजाति महिलाले कानुनी उपचार खोज्दा निःशुल्क कानुनी सहायता अथवा आदालतमा लाग्ने शुल्क अथवा महसुलमा छुट।
- सबै कार्यक्रम र परियोजनाहरूलाई लैङ्गिक संवेदनशील बनाउनु पर्ने ।
- अग्राधिकारका सम्बन्धमा,
 - ✦ लोपोन्मुख आदिवासी जनजाति महिलालाई ज्यादै उच्च प्राथमिकता दिने,
 - ✦ अति सीमान्तीकृत आदिवासी जनजाति महिलालाई र त्यसपछि सीमान्तीकृत आदिवासी जनजाति महिलालाई उच्च प्राथमिकता दिने,
 - ✦ लाभबाट वञ्चित आदिवासी जनजाति महिलालाई केही प्राथमिकता दिने,
 - ✦ उन्नत आदिवासी जनजाति महिलालाई छनोटमा परेका कार्यक्रम र गतिविधिसहित अन्तिम प्राथमिकतामा राख्ने,
 - ✦ अपाङ्गता भएका र लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसङ्ख्यक आदिवासी जनजाति महिलाको आर्थिक सशक्तीकरणका लागि लक्षित कार्यक्रम तर्जुमा गरी लागु गर्ने,
- युएनडीप, आइएलओ महासन्धि नम्बर १६९, आदिवासी जनजाति सम्बन्धी विश्व सम्मेलनको निष्कर्ष दस्तावेज, महिलाविरुद्ध हुने सबै प्रकारका हिंसा अन्त्य गर्ने महासन्धि (सीड), महिलाको अवस्था सम्बन्धी आयोगको ६९औं सत्रको निष्कर्ष दस्तावेज (सीएसडब्ल्यु६९), सबै प्रकारका जातीय भेदभाव उन्मूलन गर्ने महासन्धि (सर्ड) र मानव अधिकारको उल्लङ्घनका सम्बन्धमा उजुरी गर्ने कार्यविधिका सम्बन्धमा अभिमुखीकरण र आधारभूत, प्रवीणता र उच्चस्तरको तालिम ।
- आदिवासी जनजाति महिलाको आर्थिक सशक्तीकरणका सम्बन्धमा विद्यमान कानून तथा नीतिहरूबारे अभिमुखीकरण ।

सङ्घीय, प्रदेश र स्थानीय तहका सरकार तथा विकास साभेदारहरूले गर्नु पर्ने आगामी कदमहरू

उत्तरदाताहरूले प्रथाजनित र आधुनिक ज्ञान र सिप दुवै आधारमा आर्थिक सशक्तीकरणका लागि सङ्घीय, प्रदेश र स्थानीय तहका सरकारहरू र विकास साभेदारहरूले चाल्नुपर्ने आगामी कदमकाबारेमा सुझाव दिएका छन् । त्यस्ता सुझावमा सबै आदिवासी जनजाति महिलाका लागि साभ्ना र लोपोन्मुख, अति सीमान्तीकृत, सीमान्तीकृत, लाभबाट वञ्चित तथा उन्नत आदिवासी जनजाति महिलाका लागि विशेष प्रकृतिका रहेका छन् ।

तालिका ३३. सङ्घीय, प्रदेश, स्थानीय सरकार र विकास साफेदार

१ सङ्घीय सरकार				
लोपोन्मुख	अति सीमानतीकृत	सीमानतीकृत	लामबाट बञ्चित	उन्नत
प्रशाजित ज्ञान सिपमा आधारित आर्थिक सशक्तीकरण				
नौतिगत परिमार्जन				
संशोधन गर्नुपर्ने कानुनहरू: जलचर संरक्षण ऐन, २०१९, भूमि सम्बन्धी ऐन, २०२१, राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा तन्त्रजन्तु संरक्षण ऐन, २०२९, वन ऐन, २०४९, जलस्रोत ऐन, २०४९, मू तथा जलाधार संरक्षण ऐन, २०३९, वातावरण संरक्षण ऐन, २०५३, आदिवासी/जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान ऐन, २०५८, आदिवासी जनजाति आयोग ऐन, २०७७, धार आयोग ऐन, २०७४, समावेशी आयोग ऐन, २०७४, महिला आयोग ऐन, २०७४ । र/अथवा वनमा आधारित स्रोतको प्रशाजित उपयोगका लागि पहुँच सुनिश्चित गर्ने वन/जङ्गल, जल, चरन क्षेत्र र जलस्रोतको स्वामित्व वा नियन्त्रण, सबै तहका निर्णय प्रक्रियामा अर्थपूर्ण सहभागिता तथा स्वतन्त्र, अग्रिम जानकारी सहितको मञ्जुरीका सम्बन्धमा नयाँ कानुन बनाउनु पर्ने ।				
संशोधन गर्नुपर्ने नीतिहरू: औद्योगिक नीति, २०६७, जडीबुटी एवं गैरकाष्ठ वन पैतवार विकास नीति, २०६९, राष्ट्रिय कृषि नीति, २०६९ । संशोधन गर्नुपर्ने कार्यविधिहरू : होमस्टे सञ्चालन कार्यविधि, २०६७, स्थानीय निकाय स्रोत परिचालन तथा व्यवस्थापन कार्यविधि, २०६९, महिला उद्यमशीलता विकास कोष (सञ्चालन) कार्यविधि, २०६९, संशोधन गर्नुपर्ने निर्देशिका : गरिबी निवारणका लागि लघु उद्यम विकास कार्यक्रम सञ्चालन निर्देशिका, २०७०, गरिबी निवारणका लागि लघु उद्यम विकास कार्यक्रम कोष (सञ्चालन) निर्देशिका, २०७० संशोधन गर्नुपर्ने कार्यक्रम : गरिबी निवारण कोष २०७० र/अथवा वनमा आधारित स्रोतको प्रशाजित उपयोगका लागि पहुँच सुनिश्चित गर्ने वन/जङ्गल (जङ्गली सागसब्जी, जङ्गली फलफूल, जडीबुटी, कन्चमूल, बोंस, घाँस/खर, दाउरा, काठ आदि), जल (माछा, चोखी, पाहा, सिपी, तिते माछा आदि), सिमसार (पाट्यो, मोथी र हस्तकलाका सामग्री उत्पादनका लागि अन्य कच्चा पदार्थ) र चरन क्षेत्रको स्वामित्व वा नियन्त्रण, सबै तहका निर्णय प्रक्रियामा अर्थपूर्ण सहभागिता तथा स्वतन्त्र, पूर्वजानकारी सहितको मञ्जुरीका सम्बन्धमा नयाँ नीति, कार्यविधि, निर्देशिका र कार्यक्रमहरू तर्जुमा गर्नुपर्ने ।				
आदिवासी जनजाति महिलालाई मद्दिया अर्थति जोड र रक्सी उत्पादन र विक्री गर्ने तथा जोड र रक्सीको लेवल र स्तरीकरण गर्ने तथा जोड र रक्सीको प्याटेन्ट अधिकारका लागि कानुनको संशोधन वा नयाँ कानुन तर्जुमा गर्नुपर्ने ।				
आदिवासी जनजाति महिलालाई खास प्रजातिका रूख (उदाहरणका लागि फिरेन्ट राउटेका लागि कुकाठ) काट्न, भिर मीरीको मह सङ्कलन,	मान्नीलाई नदी, माछा, बालुवा, गिद्धी र ढुङ्गामा नियन्त्रण र उपयोग गर्न कानुनमा संशोधन गर्नु पर्ने वा नयाँ कानुन ल्याउनु पर्ने, चरन क्षेत्रमा स्वामित्व	बडघर/भलमान्सा/मतावा प्रणाली जस्ता प्रशाजित न्याय प्रणालीलाई औपचारिक मान्यता दिन कानुनमा संशोधन गर्नु पर्ने वा नयाँ कानुन ल्याउनु पर्ने, आदिवासी जनजाति महिलाको आर्थिक सशक्तीकरणका लागि उनीहरूलाई रेलनी भूमि उपयोग गर्न दिने गरी कानुनमा संशोधन गर्नु	याक र भेडीगोट चराउनका लागि सामुदायिक वनको उपयोग गर्न दिने गरी कानुनमा संशोधन गर्नु पर्ने वा नयाँ कानुन ल्याउनु पर्ने, प्राकृतिक स्रोत (जङ्गली सागसब्जी, जङ्गली फलफूल,	अन्तर्पूर्ण संरक्षण आयोजना (एक्याप) जस्ता आयोजनाहरू खारेज गर्नुपर्ने र १३ धर्म प्रणाली जस्ता प्रशाजित न्याय प्रणालीलाई औपचारिक मान्यता दिनुपर्ने, अन्तर्बाली नोक्सानी

	जङ्गली वस्तुहरूका लागि कर छुट, लोपोन्मुख आदिवासी जनजाति समुदायलाई सामूहिक जग्गा, लाइसेन्स विना नै नदीमा माछा मार्न पाउने जस्ता प्रथाजनित पेसाका स्वतन्त्रता, परम्परागत भूमि, भूभाग र स्रोतको स्वामित्व र व्यवस्थापनलाई औपचारिक मान्यता दिन काठमाडौंमा संशोधन गर्नु पर्ने वा नयाँ काठानु ल्याउनु पर्ने ।	दिन र नियन्त्रण गर्न र त्यसको उपयोग गर्न काठानुमा संशोधन गर्नु पर्ने वा नयाँ काठानु ल्याउनु पर्ने ।	पर्ने वा नयाँ काठानु ल्याउनु पर्ने, याक र भेडी बथान चराउनका लागि सामुदायिक वनको प्रयोग गर्न दिने गरी काठानुमा संशोधन गर्नु पर्ने वा नयाँ काठानु ल्याउनु पर्ने, प्राकृतिक स्रोत (जङ्गली सागसब्जी, जङ्गली फलफुल, गैरकाष्ठ वन उत्पादन आदि) मा आदिवासी जनजाति महिलाले पहुँच पाउने गरी काठानुमा संशोधन गर्नु पर्ने वा नयाँ काठानु ल्याउनु पर्ने ।	गैरकाष्ठ वन उत्पादन आदि) मा आदिवासी जनजाति महिलाले पहुँच पाउने गरी काठानुमा संशोधन गर्नु पर्ने वा नयाँ काठानु ल्याउनु पर्ने ।	गर्न खेतबारीमा आउने जनावरलाई पासो थान वा मार्न अनुमति दिने वा उचित क्षतिपूर्ति दिने गरी काठानु वा नीतिमा संशोधन गर्नु पर्ने वा नयाँ काठानु ल्याउनु पर्ने ।
--	---	---	--	---	--

२. प्रदेश सरकार				
लोपोन्मुख	अति सीमान्तीकृत	सीमान्तीकृत	लाभबाट वञ्चित	उत्तम
प्रशासनिक ज्ञान सिपमा आधारित आर्थिक सशक्तीकरण				
नीतिगत परिमार्जन				
	निर्माणको प्रक्रियामा रहेका प्रदेश काठानुहरू वनको प्रशासनिक उपयोग सुनिश्चित गर्ने र वन, जल, चरन र जलस्रोतका लागि वनस्रोतमा पहुँच दिन त्यसको स्वाभाविक र नियन्त्रण दिन, सबै तहका निर्णय प्रक्रियामा अर्धपूर्ण सहभागिता सुनिश्चित गर्ने र स्वतन्त्र, अग्रिम जानकारी सहितको मञ्जुरीका पद्धति स्थापना गर्न उन्मुख हुनुपर्ने ।			
	निर्माणको प्रक्रियामा रहेका प्रदेश काठानुहरू वनको प्रशासनिक उपयोग सुनिश्चित गर्ने र वनको उपयोग (जङ्गली सागसब्जी, जङ्गली फलफुल, जडीबुटी, कन्दमुल, बाँस, घाँसे/खर, दाउरा, काठ आदि), जल (माछा, घोडी, पाहा, सिपी, तिरे माछा आदि), सिमसार (पट्टयो, मोधी र हस्तकलाका सामग्री उत्पादनका लागि अन्य कच्चा पदार्थ) र चरन क्षेत्रको स्वामित्व वा नियन्त्रण, सबै तहका निर्णय प्रक्रियामा अर्धपूर्ण सहभागिता तथा स्वतन्त्र, अग्रिम जानकारी सहितको मञ्जुरीको पद्धति स्थापना गर्न उन्मुख हुनुपर्ने ।			
	आदिवासी जनजाति महिलालाई मदिरा अर्थात जौड र रक्सी उत्पादन र विक्री गर्न तथा जौड र रक्सीको लेबल र स्तरीकरण गर्न तथा जौड र रक्सीको प्याकेट अधिकारका लागि काठानुको संशोधन वा नयाँ काठानु तर्जुमा गर्नुपर्ने ।			

<p>आर्थिक सशक्तीकरण</p>	<p>वन तथा जलमा आधारित उद्यमशीलता</p> <ul style="list-style-type: none"> जङ्गली सागसब्जी जङ्गली फलफुल कन्दमूल धान र अरु अन्नबाली नैरकाष्ठ वन उत्पादन बुकाठ काठ (टिम्बर) हस्तकला आदिवासी जनजातिको खाद्यान्न सुगन्धित तथा औषधिजन्य बोट बिरुवा आदिवासी जनजातिको खाद्यान्न मैरी पालन अति सीमान्तकृत आदिवासी जनजातिको हब 	<p>भूमि, वन र जलमा आधारित उद्यमशीलता</p> <ul style="list-style-type: none"> सामूहिक मत्स्यपालन (घोडी, गँगटा, सिमी, आदि) जङ्गली सागसब्जी जङ्गली फलफुल कन्दमूल धान र अरु अन्नबाली नैरकाष्ठ वन उत्पादन काठ (टिम्बर) सुगन्धित तथा औषधिजन्य बोट बिरुवा हस्तकला आदिवासी जनजातिको खाद्यान्न मैरी पालन सांस्कृतिक पर्यटन सीमान्तकृत आदिवासी जनजातिको हब 	<p>भूमि, वन र जलमा आधारित उद्यमशीलता</p> <ul style="list-style-type: none"> सामूहिक मत्स्यपालन (घोडी, गँगटा, सिमी, आदि) जङ्गली सागसब्जी जङ्गली फलफुल जङ्गली र शैथाने/आदिवासी धान र अरु अन्नबाली नैरकाष्ठ वन उत्पादन काठ (टिम्बर) सुगन्धित तथा औषधिजन्य बोट बिरुवा हस्तकला आदिवासी जनजातिको खाद्यान्न मैरी पालन सांस्कृतिक पर्यटन सीमान्तकृत आदिवासी जनजातिको हब 	<p>भूमि, वन र जलमा आधारित उद्यमशीलता</p> <ul style="list-style-type: none"> जङ्गली र शैथाने/आदिवासी धान सामूहिक माछा पालन जङ्गली सागसब्जी जङ्गली फलफुल नैरकाष्ठ वन उत्पादन काठ (टिम्बर) सुगन्धित तथा औषधिजन्य बोट बिरुवा हस्तकला आदिवासी जनजातिको खाद्यान्न मैरी पालन आदिवासी जनजातिको सांस्कृतिक/खेलकुद पर्यटन लाभबाट वञ्चित आदिवासी जनजातिको हब 	<p>भूमि, वन र जलमा आधारित उद्यमशीलता</p> <ul style="list-style-type: none"> जङ्गली र शैथाने/आदिवासी धान सामूहिक माछा पालन जङ्गली सागसब्जी जङ्गली फलफुल नैरकाष्ठ वन उत्पादन काठ (टिम्बर) सुगन्धित तथा औषधिजन्य बोट बिरुवा हस्तकला आदिवासी जनजातिको खाद्यान्न मैरी पालन आदिवासी जनजातिको सांस्कृतिक/खेलकुद पर्यटन लाभबाट वञ्चित आदिवासी जनजातिको हब 	<p>भूमि, वन र जलमा आधारित उद्यमशीलता</p> <ul style="list-style-type: none"> शैथाने/आदिवासी खाद्यान्न बाली (उवा, फापर) जङ्गली सागसब्जी जङ्गली फलफुल नैरकाष्ठ वन उत्पादन सुगन्धित तथा औषधिजन्य बोट बिरुवा थकाली र नेवारी खानाको प्याटेन्ट अधिकार याक, हिमाली बाख्रा र भेडा याकको घुप्री र चिज हिमाली बाख्राको छालाबाट बनाका मुडा जङ्गली सागसब्जी, जङ्गली फलफुल सिमाकथोड जुसको प्रवर्द्धन सुकुटी उर्नाका वस्तुहरू (राडी, पाखी, कार्पेट, परिम्पना) कन्यजन्तु नियन्त्रण आदिवासी जनजातिको सांस्कृतिक/खेलकुद पर्यटन उन्नत/आदिवासी जनजातिको हब
--------------------------------	--	--	---	---	---	--

	लोपोन्मुख आदिवासी जनजातिका महिलाको आर्थिक सशक्तीकरणका लागि उच्च प्राथमिकतासाथ बजेट विनियोजन ।	अति सीमान्तीकृत आदिवासी जनजातिका महिलाको आर्थिक सशक्तीकरणका लागि उच्च प्राथमिकतासाथ बजेट विनियोजन ।	सीमान्तीकृत आदिवासी जनजातिका महिलाको आर्थिक सशक्तीकरणका लागि बजेट विनियोजन ।	लामबाट वञ्चित आदिवासी जनजातिका महिलाको आर्थिक सशक्तीकरणका लागि बजेट विनियोजन ।	छनौटमा परेका क्षेत्रका उन्नत आदिवासी जनजातिका महिलाको आर्थिक सशक्तीकरणका लागि बजेट विनियोजन ।
आधुनिक ज्ञान तथा सिपमा आधारित आर्थिक सशक्तीकरण					
आर्थिक सशक्तीकरण कार्यक्रम	<ul style="list-style-type: none"> सागसब्जी खेती पशुपालन माछा पालन सिँवाइ व्यापार व्यवसाय हस्तकला अनौपचारिक शिक्षा व्यावसायिक तालिम 	<ul style="list-style-type: none"> सागसब्जी खेती पशुपालन माछा पालन ब्यूटी पालन सिलाइ कटाइ/मुटिक व्यावसायिक तालिम 	<ul style="list-style-type: none"> सागसब्जी खेती आधुनिक प्रविधि र पद्वतिको पशुपालन मैरी पालन व्यापार मेला हस्तकला, सिलाइ कटाइ, व्यावसायिक तालिम आधुनिक प्रविधिसाथ सामूहिक माछा पालन पर्यटन प्रवर्द्धन र व्यवस्थापन जलवायु परिवर्तन अनुकूलन र न्यूनीकरण 	<ul style="list-style-type: none"> सागसब्जी खेती वर्णशङ्कर (हाइब्रिड) पद्वतिको पशुपालन मैरी पालन व्यापार मेला हस्तकला, सिलाइ कटाइ, व्यावसायिक तालिम आधुनिक प्रविधिसाथ सामूहिक माछा पालन पर्यटन प्रवर्द्धन र व्यवस्थापन जलवायु परिवर्तन अनुकूलन र न्यूनीकरण 	<ul style="list-style-type: none"> पर्यटकहरूसँग कारोबार गर्न अङ्ग्रेजी भाषाको बोलाइ र लेखाइको तालिम लेबल लगाउन र प्याकिङ गर्ने प्रविधि जलवायु परिवर्तन अनुकूलन र न्यूनीकरण पर्यटन प्रवर्द्धन र व्यवस्थापन आखर, स्याउ, फापर, कोदो आदिको ठुलो क्षमताका शीतभण्डारण र ढुवानी सुविधा

३. स्थानीय सरकार		समाप्ति	समाप्ति	समाप्ति
लोपोन्मुख	अति सीमान्तीकृत	सीमान्तीकृत	लामबाट वञ्चित	उन्नत
प्रशासनिक सशक्तीकरण				
नीतिगत परिमार्जन				
निर्माणको प्रक्रियामा रहेका स्थानीय तहका कानुनहरू वनको प्रशासनिक उपयोग सुनिश्चित गर्ने र वन, जल, बरन र जलस्रोतका लागि वनक्षेत्रमा पुँच दिन त्यसको स्वामित्व र नियन्त्रण दिन, सबै तहका निर्णय प्रक्रियामा आर्थिक सहभागिता सुनिश्चित गर्ने र स्वतन्त्र, अग्रिम जानकारी सहितको मञ्जुरीको पद्धति स्थापना गर्ने उन्मुख हुनुपर्ने ।				
निर्माणको प्रक्रियामा रहेका स्थानीय तहका कानुनहरू वनको प्रशासनिक उपयोग सुनिश्चित गर्ने र वनको उपयोग (जङ्गली सागसब्जी, जङ्गली फलफूल, जडीबुटी, कन्दमूल, बँस, घाँस/खर, दाउरा, काठ आदि), जल (माछा, घोडी, पाहा, सिपी, तिते माछा आदि), सिमसार (पट्यो, मोशी र हस्तकलाका सामग्री उत्पादनका लागि अन्य कठ्ठा पदार्थ) र घरन क्षेत्रको स्वामित्व वा नियन्त्रण, सबै तहका निर्णय प्रक्रियामा अर्थपूर्ण सहभागिता तथा स्वतन्त्र, अग्रिम जानकारी सहितको मञ्जुरीको पद्धति स्थापना गर्ने उन्मुख हुनुपर्ने ।				
आदिवासी जनजाति महिलालाई मद्दत जौड र रक्सी उत्पादन र विक्री गर्ने तथा जौड र रक्सीको लेबल र स्टरीकरण गर्ने तथा जौड र रक्सीको प्याकेट अधिकारका लागि कानुनको संशोधन वा नयाँ कानुन तर्जुमा गर्नुपर्ने ।				
आर्थिक सशक्तीकरण	वन तथा जलमा आधारित उद्यमशीलता <ul style="list-style-type: none"> जङ्गली सागसब्जी जङ्गली फलफूल कन्दमूल धान र अरु अन्नबाली गैरकाष्ठ वन उत्पादन कुकाठ काठ (टिम्बर) हस्तकला आदिवासी जनजातिको खाद्यान्न 	भूमि, वन र जलमा आधारित उद्यमशीलता <ul style="list-style-type: none"> सामूहिक मत्स्यपालन (घोडी, गँगटा, सिपी, आदि) जङ्गली सागसब्जी जङ्गली फलफूल जङ्गली र रेशाने/आदिवासी धान अन्नबाली गैरकाष्ठ वन उत्पादन काठ (टिम्बर) सुगन्धित तथा औषधिजन्य बोट बिरुवा 	भूमि, वन र जलमा आधारित उद्यमशीलता <ul style="list-style-type: none"> जङ्गली र रेशाने/आदिवासी धान सामूहिक माछा पालन जङ्गली सागसब्जी जङ्गली फलफूल गैरकाष्ठ वन उत्पादन काठ (टिम्बर) सुगन्धित तथा औषधिजन्य बोट बिरुवा हस्तकला 	भूमि, वन र जलमा आधारित उद्यमशीलता <ul style="list-style-type: none"> रेशाने/आदिवासी खाद्यान्न बाली (उवा, फापर) जङ्गली सागसब्जी जङ्गली फलफूल गैरकाष्ठ वन उत्पादन सुगन्धित तथा औषधिजन्य बोट बिरुवा थकाली र नेवारी खानाको प्याकेट अधिकार याक, हिमाली बाख्रा र भेडा

	<ul style="list-style-type: none"> सुगन्धित तथा औषधिजन्य बोट बिरुवा सामूहिक माछा पालन लोपोन्मुख आदिवासी जनजातिको हब 	<ul style="list-style-type: none"> हस्तकला आदिवासी जनजातिको खाद्यान्न मौरी पालन अति सीमान्तकृत आदिवासी जनजातिको हब 	<ul style="list-style-type: none"> मौरी पालन सांस्कृतिक पर्यटन सीमान्तकृत आदिवासी जनजातिको हब 	<ul style="list-style-type: none"> आदिवासी जनजातिको खाद्यान्न मौरी पालन आदिवासी जनजातिको सांस्कृतिक/खेलकुद पर्यटन लाभबाट वञ्चित आदिवासी जनजातिको हब 	<ul style="list-style-type: none"> याकको डुमबाट बनेको घुपी र शिज हिमाली बाख्राको छालाबाट बनेका मुढा जङ्गली सागसब्जी, जङ्गली फलफुल सिमावन्धी जुसको प्रवर्द्धन सुकुटी उनीका वस्तुहरू (राडी, पाखी, कापेट, परिम्ना) वन्यजन्तु नियन्त्रण आदिवासी जनजातिको सांस्कृतिक/खेलकुद पर्यटन उन्नत आदिवासी जनजातिको हब
आधुनिक ज्ञान र सिपमा आधारित आर्थिक सशक्तीकरण					
आर्थिक सशक्तीकरण कार्यक्रम	<ul style="list-style-type: none"> सागसब्जी खेती पशुपालन माछा पालन ब्युटी पालन सिलाइ कटाइ/बुटिक व्यावसायिक तालिम 	<ul style="list-style-type: none"> सागसब्जी खेती आधुनिक प्रविधि र वर्णशङ्कर (हाइब्रिड) पद्धतिको पशुपालन मौरी पालन व्यापार मेला हस्तकला, सिलाइ कटाइ, व्यावसायिक तालिम आधुनिक प्रविधिसाथ सामूहिक माछा पालन पर्यटन प्रवर्द्धन र व्यवस्थापन जलवायु परिवर्तन अनुकूलन र न्यूनीकरण 	<ul style="list-style-type: none"> सागसब्जी खेती आधुनिक प्रविधि र वर्णशङ्कर (हाइब्रिड) पद्धतिको पशुपालन मौरी पालन व्यापार मेला हस्तकला, सिलाइ कटाइ, व्यावसायिक तालिम आधुनिक प्रविधिसाथ सामूहिक माछा पालन 	<ul style="list-style-type: none"> पर्यटकहस्तसँग कारोबार गर्ने अङ्ग्रेजी भाषाको बोलाइ र लेखाइको तालिम लेबल लगाउने र प्याकिङ गर्ने प्रविधि जलवायु परिवर्तन अनुकूलन र न्यूनीकरण 	

					<ul style="list-style-type: none"> पर्यटन प्रवर्द्धन र व्यवस्थापन ओखर, स्याउ, फापर, कोदो आदिको ठुलो क्षमताका शीतमण्डारण र दुबानी सुविधा
					<ul style="list-style-type: none"> पर्यटन प्रवर्द्धन र व्यवस्थापन जलवायु परिवर्तन अनुकूलन र न्यूनीकरण
विकासका साभेवार (संयुक्त राष्ट्रसंघ, द्विपक्षीय)					
लोपोन्मुख		अति सीमान्तीकृत		लामबाट वञ्चित	
प्रशासनित ज्ञान सिपमा आधारित आर्थिक सशक्तीकरण					
आर्थिक सशक्तीकरण कार्यक्रम	<ul style="list-style-type: none"> नीति निर्माण तथा परिमार्जनमा सहयोग बजेट विनियोजन प्राविधिक सहायता कार्यक्रममा सहायता विश्व बजार तथा आदिवासी जनजातिको व्यावसायिक हब प्रवर्द्धनमा सहायता 				
नीतिगत परिमार्जन					
आदिवासी जनजाति महिलाको आर्थिक सशक्तीकरणका सम्बन्धमा आदिवासी जनजातिको अधिकारसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघीय घोषणापत्र (युएनड्रिप), अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनको महासन्धि नं. १६९ र अवस्था सम्बन्धी आयोग (सीएसडब्ल्यु) को ६१औँ सत्रको निष्कर्ष दस्तावेजसँग मेल खाने गरी					
स्वतन्त्र, अग्रिम जानकारी सहितको मञ्जुरीका लागि संयन्त्रको स्थापना					
सबै तहमा आदिवासी जनजाति महिलाको अर्धपूर्ण सहभागिता					
आदिवासी जनजाति महिलाका लागि लक्षित कार्यक्रम					

सन्दर्भ सामग्री सूची

Acharya, Meena (2001) Gender Equality and Democracy-The Economic Aspects. Pp. 119-146. In: Manandhar, Laxmi Keshari and Bhattachan, Krishna B. (2001) **Gender and Democracy in Nepal**. Kathmandu: Central Department of Home Science, Women's Studies Program, Tribhuvan University & Friedrich-Ebert-Stiftung.

Australian Government (2007) **Indigenous Economic Development Strategy 2011-2018**. Australia: Australian Government.

Bhattachan, Krishna B. (2012) **Country Technical Notes on Indigenous Peoples' Issues. Federal Democratic Republic of Nepal**. IFAD & AIPP.

<https://www.ifad.org/documents/10180/332c2997-792b-4ff9-95f6-30a2db2a9ed4>

Bhattachan, Krishna B. (2008) **Minorities & Indigenous Peoples of Nepal**. Kathmandu: National Coalition Against Racial Discrimination (NCARD).

Golla, Anne Maries, Malhotra, Anju, Nanda, Priya and Mehra, Rekha (2011) **Understanding and Measuring Women's Economic Empowerment** Definition, Framework and Indicators. International Center for Research on Women (ICRW).

श्री ५ को सरकार, नेपाल (सन् २००२) नेपाल राजपत्र । काठमाडौं : श्री ५ को सरकार

ILO (1989) Convention concerning Indigenous and Tribal Peoples in Independent Countries. http://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=NORMLEXPUB:12100:0::NO::P12100_ILO_CODE:C169

LAHURNIP (2015) **Paramparagat Sanstha : Newar, Thakali, Majhi, Dhimal,**

Tharu, Hylmo, Jyapura Magar ("Traditional Institution: Newar, Thakali, Majhi, Dhimal, Thaur, Hylmo, Jyapu and Magar"). Kathmandu: Lawyer's Association for Human Rights of Indigenous Peoples of Nepal (LAHURNIP). (Text in Khas Nepali)

MOI (2010) **Industrial Policy**. Singhdurbar, Kathmandu: Ministry of Industry, Government of Nepal.

<http://moi.gov.np/uploads/files/Industrial%20Policy%2C%202010.pdf>

NIWF (2014) **Indigenous Women's Participation in State Mechanism: Institutional Level Indigenous Women's Participation Survey**. Kathmandu: National Indigenous Women Federation (NIWF). 14 January 2014

OXFAM (2017) **OXFAM's Conceptual Framework on Women's Economic Empowerment**. Oxford, the UK: OXFAM International.

<http://www.wocan.org/sites/default/files/gt-framework-womens-economic-empowerment-230517-en.pdf>

Subba, Chaitannya, Pyakuryal, Bishwamber, Bastola, Tunga Shiromani, Subba, Mohan Khajum, Raut, Nirmal Kumar, and Karki, Baburam (2011) **A Study on the Socio-Economic Status of Indigenous Peoples of Nepal**. Kathmandu: Lawyer's Association for Human Rights of Nepalese Indigenous Peoples (LAHURNIP) and International Work Group on Indigenous Affairs (IWGIA).

UN (2007) **United Nations Declaration of the Rights of Indigenous Peoples**. New York: United Nations.

http://www.un.org/esa/socdev/unpfi/documents/DRIPS_en.pdf

UN Women (2017) **Empowerment in the Changing World of Work 2017 Commission on the Status of Women**. Agreed Conclusions. New York: CSW61. Commission on the Status of Women.

<http://www.unwomen.org/-/media/headquarters/attachments/sections/csw/61/csw-conclusions-61-web.pdf?la=en&vs=5452>

Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development (2015), para 8, available at:

http://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/69/L.85&Lang=E

परिशिष्टहरू

परिशिष्ट - १

आदिवासी जनजातिको महिला र पुरुषको विस्तृत जनसङ्ख्या विवरण सहित
लैङ्गिक आधारमा जातिगत जनसङ्ख्या (राष्ट्रिय जनगणना २०६८)

क्र. सं.	जात/जाति	महिला	पुरुष	कुल
	कुल	१३,६४५,४६३ (५१.५०)	१२,८४९,०४१ (४८.५०)	२६,४९४,५०४ (१००.००)
१	बाहुन/ब्राह्मण (पहाडी)			३,२२६,९०३ (१२.१७)
२	क्षत्री (पहाडी)			४,३९८,०५३ (१६.५९)
३	सन्यासी दसनामी			२२७,८२२ (०.८५)
४	ठकुरी			४२५,६२३ (१.६०)
५	पहाडे दलित			२,१५१,६२६ (८.१२)
६	मधेसी दलित			१,१८१,४९५ (४.४५)
७	दलित अन्य			१५५,३५४ (०.५८)
८	मधेसी			३,९१६,२३५ (१४.७८)
९	तराई अन्य			१०३,८११ (३.९१)
१०	मुस्लिम			१,१६४,२५५ (४.३९)
११	विदेशी			६,६५१ (०.०२)
१२	बङ्गाली			२६,५८२ (०.१०)
१३	पन्जाबी/शिख			७,१७६ (०.०२)
१४	अपरिभाषित अन्य			१५,२७७ (०.०५)
१५	आदिवासी जनजाति	४,९४७,९१६ (१८.६७)	४,५३९,७२५ (१७.१३)	९,४८७,६४१ (३५.८०)

क्र. सं.	जात/जाति	महिला	पुरुष	कुल
१५.१	मगर	१,०१३,३१७ (३.८२)	८७४,४१६ (३.३०)	१,८८७,७३३ (७.१२)
१५.२	थारु	८८४,५०१ (३.३३)	८५२,९६९ (३.२२)	१,७३७,४७० (६.५५)
१५.३	तामाङ	७९४,९६२ (३.००)	७४४,८६८ (२.८१)	१,५३९,८३० (५.८१)
१५.४	नेवार	६७९,५८१ (२.५६)	६४२,३५२ (२.४२)	१,३२१,९३३ (४.९८)
१५.५	राई	३२६,०९७ (१.२३)	२९३,९०७ (१.११)	६२०,००४ (२.३४)
१५.६	गुरुङ	२८३,७८० (१.०७)	२३८,८६१ (०.९०)	५२२,६४१ (१.९७)
१५.७	लिम्बू	२०६,७९६ (०.७८)	१८०,५०४ (०.६८)	३८७,३०० (१.४६)
१५.८	धामुक	१०९,४३७ (०.४१)	११०,३७१ (०.४१)	२१९,८०८ (०.८२)
१५.९	शेर्पा	५८,५२२ (०.२२)	५४,४२४ (०.२०)	११२,९४६ (०.४२)
१५.१०	भुजेल	६२,४८६ (०.२३)	५६,१६४ (०.२१)	११८,६५० (०.४४)
१५.११	कुमाल	६३,६७१ (०.४२)	५७,५२५ (०.२१)	१२१,१९६ (०.४५)
१५.१२	राजवंशी	५८,८३१ (०.२२)	५६,४११ (०.२१)	११५,२४२ (०.४३)
१५.१३	सुनुवार	२८,९५४ (०.११)	२६,७५८ (०.१०)	५५,७१२ (०.२१)
१५.१४	माफ्ती	४३,००५ (०.१६)	४०,७२२ (०.१५)	८३,७२७ (०.३१)
१५.१५	दनुवार	४४,१२९ (०.१६)	३९,९८६ (०.५१)	८४,११५ (०.३१)
१५.१६	चेपाङ	३३,७७९ (०.१२)	३४,६२० (०.१३)	६८,३९९ (०.२५)
१५.१७	सतार/सन्थाल	२६,१९५ (०.१०)	२५,५४० (०.०९)	५१,७३५ (०.१९)
१५.१८	भाँगड/धोंगड	१९,३०१ (०.०७)	१८,१२३ (०.०७)	३७,४२४ (०.१४)
१५.१९	गनगाई	१८,६०३ (०.०७)	१८,३८५ (०.०६)	३६,९८८ (०.१३)
१५.२०	थामी	१४,७५८ (०.०५)	१३,९१३ (०.०५)	२८,६७१ (०.१०)

क्र. सं.	जात/जाति	महिला	पुरुष	कुल
१५.२१	धिमाल	१४,१८४ (०.०५)	१२,११४ (०.०४)	२६,२९८ (०.०९)
१५.२२	भोटे	७,०४७ (०.०३)	६,३५० (०.०२)	१३,३९७ (०.०५)
१५.२३	याक्खा	१२,८९६ (०.०५)	११,४४० (०.०४)	२४,३३६ (०.०९)

स्रोत: _____

परिशिष्ट - २

उत्तरदाताको परिवारका सदस्यहरूको लैङ्गिक आधारमा प्राथमिक र द्वितीय पेसा

पेसा	लिङ्गका आधारमा प्राथमिक पेसा			कुल	लिङ्गका आधारमा दोस्रो पेसा			कुल
	महिला	पुरुष	लैयौअ		महिला	पुरुष	लैयौअ	
राउटे								
प्रथाजनित सिकार, कन्दमूल बटुल्ने र माछा मार्ने काम	१६	१०		२६	०	५		५
आफ्नै भूमिमा प्रथाजनित खेती	१	२		३	०	०		०
आफ्नै व्यापार व्यवसाय	२	३		५	०	०		०
आफ्नै प्रथाजनित घरेलु तथा साना उद्योग	२३	३७		६०	३	६		९
आफ्नै मफौला उद्योग	१	०		१	०	०		०
दैनिक ज्यालादारी काम	१	६		७	०	०		०
विद्यार्थी	४६	५१		९७	१	०		१
दैनिक ज्याला	४०	४१		८१	१	२		३
भारतमा रोजगारी	०	१		१	०	०		०
घरेलु कामदार	१३	२		१५	५	१		६
बेरोजगार	४	६		१०	२४	१९		४३
अन्य (उल्लेख गर्ने)?	२३	२४		४७	५५	६०		११५
कुल	१७०	१८३		३५३	८९	९३		१८२
प्रतिशत	४८.२	५१.८		१००.०	४८.९	५१.१		१००.०

माथ्री								
पेसा	लिङ्गका आधारमा प्राथमिक पेसा			कुल	लिङ्गका आधारमा दोस्रो पेसा			कुल
	महिला	पुरुष	लैयीअ		महिला	पुरुष	लैयीअ	
प्रथाजनित सिकार, कन्दमूल बढुलेछ र माछा मार्ने काम	३	०	०	३	०	१	०	१
आफ्नै भूमिमा प्रथाजनित खेती	११४	६७	०	१८१	२९	३९	१	६९
आफ्नै भूमिमा आधुनिक कृषि	१८	८	०	२६	३८	३७	०	७५
आफ्नै प्रथाजनित पशुपालन	०	५	०	५	८९	४९	०	१३८
आफ्नै व्यापार व्यवसाय	५	१	१	७	२	१	०	३
आफ्नै मफौला उद्योग	०	०	०	०	१	०	०	१
सेवाको काम	१	१	०	२	०	०	०	०
दैनिक ज्यालादारी काम	६	२२	०	२८	०	०	०	०
स्थायी सरकारी रोजगारी	१	१७	०	१८	०	०	०	०
अस्थायी सरकारी रोजगारी	३	५	०	८	०	०	०	०
निजी क्षेत्रमा अस्थायी रोजगारी	१	०	०	१	०	०	०	०
निजी क्षेत्रमा स्थायी रोजगारी	४	२	०	६	०	०	०	०
गैरसरकारी संस्थामा अस्थायी रोजगारी	०	१	०	१	०	०	०	०
राजनीति	१	०	०	१	०	०	०	०
दैनिक ज्यालादारी काम	०	०	०	०	१	७	०	८
समाजिक सेवा	०	१	०	१	०	०	०	०
विद्यार्थी	६६	८९	०	१५५	०	०	०	०
दैनिक ज्यालादारी काम	१	२	०	३	०	१	०	१
भारतमा रोजगारी	१	३	०	४	०	०	०	०
वैदेशिक रोजगारी (भारतमा बाहेक अन्य देशमा)	१	७	०	९	०	०	०	०
बेरोजगार	१	०	०	५	०	०	०	०
अन्य (उल्लेख गर्ने) ?	२	९	०	११	६७	९९	०	१६६
कुल	२३४	२४०	१	४७५	२२७	२३४	१	४६२
प्रतिशत	४९.३	५०.५	०.२	१००.०	४९.१	५०.६	०.२	१००.०

थारू								
पेसा	लिङ्गका आधारमा प्राथमिक पेसा			कुल	लिङ्गका आधारमा दोस्रो पेसा			कुल
	महिला	पुरुष	लैयीअ		महिला	पुरुष	लैयीअ	
प्रथाजनित सिकार, कन्दमूल बटुल्ने र माछा मार्ने काम	२	०		२	०	१		१
आफ्नै भूमिमा प्रथाजनित खेती	६८	४७		११५	०	२		२
आफ्नै भूमिमा आधुनिक खेती	०	०		०	०	१		१
आफ्नै प्रथाजनित पशुपालन	०	०		०	३	०		३
आफ्नै व्यापार व्यवसाय	९	१०		१९	०	३		३
आफ्नै आधुनिक घरेलु तथा साना उद्योग	२	०		२	०	०		०
दैनिक ज्यालादारी काम	७	४६		५३	१	०		१
स्थायी सरकारी जागिर	६	८		१४	०	०		०
अस्थायी सरकारी जागिर	०	०		०	१	२		३
निजी क्षेत्रमा अस्थायी जागिर	०	४		४	०	१		१
गैर सरकारी संस्थामा स्थायी जागिर	०	०		०	०	१		१
समाज सेवा	०	०		०	२	०		२
निजी क्षेत्रमा स्थायी जागिर	६	६		१२	०	०		०
वैदेशिक रोजगारी (भारतबाहेकका देशमा)	१	२२		२३	०	०		०
विद्यार्थी	७७	६६		१४३	२	२		४
दैनिक ज्याला	३	८		११	०	२		२
घरेलु कामदार	५२	४		५६	६५	७		७२
बाँधा श्रम	०	०		३	१	०		१
बेरोजगार	६	४		१०	०	१		१
अन्य	१०	१२		२२	८७	१०४		१९१
कुल	२४९	२३७		४८६	१६२	१२७		२८९
प्रतिशत	५१.२	४८.८		१००.०	५६.१	४३.९		१००.०

याकखा								
पेसा	लिङ्गका आधारमा प्राथमिक पेसा			कुल	लिङ्गका आधारमा दोस्रो पेसा			कुल
	महिला	पुरुष	लैयीअ		महिला	पुरुष	लैयीअ	
प्रथाजनित सिकार, कन्दमूल बटुल्ने र माछा मार्ने काम	२	०		२	०	२		२
आफ्नै भूमिमा प्रथाजनित खेती	४८	५१		९९	३	१		४
आफ्नै भूमिमा आधुनिक खेती	७९	७२		१५१	३५	३५		७०
आफ्नै प्रथाजनित पशुपालन	०	०		०	४९	३७		८६
आफ्नै ब्यापार व्यवसाय	५	३		८	१०	९		१९
स्थायी सरकारी जागिर	०	१		१	०	०		०
सेवाको काम	२	०		२	०	१		१
आफ्नै आधुनिक घरेलु तथा साना उद्योग	०	०		०	०	२		२
अस्थायी सरकारी जागिर	०	१		१	०	०		०
आफ्नै मकौला उद्योग	०	०		०	१	१		२
निजी क्षेत्रमा स्थायी जागिर	२	२		४	०	२		२
विद्यार्थी	७०	५८		१२८	३	१		४
दैनिक ज्याला	०	०		०	१	०		१
लाडुरे	०	३		३	२	६		८
वैदेशिक रोजगारी (भारतबाहेक अन्य मुलुक)	४	१५		१९	०	८		८
घरेलु कामदार	०	०		०	३	२		५
बेरोजगार	०	०		०	०	१		१
अन्य	०	२		२	९६	९२		१८८
कुल	२१२	२०८		४२०	२०३	२००		४०३
प्रतिशत	५०.५	४९.५		१००.०	५०.४	४९.६		१००.०

थकाली								
पेसा	लिङ्गका आधारमा प्राथमिक पेसा			कुल	लिङ्गका आधारमा दोस्रो पेसा			कुल
	महिला	पुरुष	लैयौअ		महिला	पुरुष	लैयौअ	
प्रथाजनित सिकार, कन्दमूल बटुल्ने र माछा मार्ने काम	२	०	०	२	०	०	०	०
आफ्नै भूमिमा प्रथाजनित खेती	४१	३१	०	७२	२२	१५	०	३७
आफ्नै भूमिमा आधुनिक खेती	२	१	०	३	३	१	१	५
आफ्नै प्रथाजनित पशुपालन	०	५	०	५	४	४	०	८
आफ्नै व्यापार व्यवसाय	३९	२७	१	६७	६	९	०	१५
सेवाको कार्य	१	३	०	४	०	०	०	०
आफ्नै तुला उद्योग	०	०	०	०	०	१	०	१
आफ्नै मफौला उद्योग	१	२	०	३	०	०	०	०
दैनिक ज्यालादारी काम	१	१	०	२	०	०	०	०
स्थायी सरकारी जागिर	३	५	०	८	०	०	०	०
अस्थायी सरकारी जागिर	१	१	०	२	०	०	०	०
निजी क्षेत्रमा अस्थायी जागिर	१	०	०	१	०	०	०	०
निजी क्षेत्रमा स्थायी जागिर	१	०	०	१	०	०	०	०
राजनीति	१	१	०	२	०	०	०	०
समाज सेवा	०	१	०	१	०	०	०	०
विद्यार्थी	४३	५८	२	१०३	०	०	०	०
लाडुरे	०	४	०	४	०	०	०	०
वैदेशिक रोजगारी (भारतबाहेक अन्य मुलुक)	१०	९	०	१९	०	०	०	०
बेरोजगार	११	५	०	१६	०	०	०	०
अन्य	८	५	०	१३	१०	४	०	१४
कुल	१६६	१५९	३	३२८	४५	३४	१	८०
प्रतिशत	५०.६	४८.५	०.९	१००.०	५६.३	४२.५	१.३	१००.०

परिशिष्ट - ३

तालिका १३ मा उल्लेख भएका संविधान, कानून, नीति, निर्देशिका र कार्यविधिसँग सम्बन्धित वेबसाइटहरू

* चिह्न भएका

<http://www.lawcommission.gov.np/en/documents/2016/01/constitution-of-nepal-2.pdf>

<http://www.lawcommission.gov.np/en/documents/2015/08/aquatic-animal-protection-act-2017-1960.pdf>

<http://www.lawcommission.gov.np/en/documents/2015/08/lands-act-2021-1964.pdf>

<http://www.lawcommission.gov.np/en/documents/2015/08/national-parks-and-wildlife-conservation-act-2029-1973.pdf>

<http://www.lawcommission.gov.np/en/documents/2015/08/forest-act-2049-1993.pdf>

<http://www.lawcommission.gov.np/en/documents/2015/08/water-resources-act-2049-1992.pdf>

<http://www.lawcommission.gov.np/en/documents/2015/08/soil-and-watershed-conservation-act-2039-1982.pdf>

<http://www.lawcommission.gov.np/en/documents/2015/08/environment-protection-act-2053-1997.pdf>

<http://www.lawcommission.gov.np/en/documents/2015/08/national-agricultural-policy-2004.pdf>

चिह्न भएका

<http://www.nfdin.gov.np/eng>

@ चिह्न भएका

<http://moi.gov.np/uploads/files/Industrial%20Policy%2C%202010.pdf>

% चिह्न भएका

http://www.mfsc.gov.np/downloadfile/11_NTFPPolicy_1331617429_1498635419.pdf

= चिह्न भएका

<http://tourismdepartment.gov.np/uploads/default/files/04b8169080b363b3432317b32d8e8b11.pdf>

< चिह्न भएका

<http://lbfc.gov.np/content/local-body-resource-mobilization-and-management-procedures-2069>

\$ चिह्न भएका

http://parliament.gov.np/lpsn/public/np/bills?bill_type=2&find_bill_by=bill_type

> चिह्न भएका

<http://dcsi.gov.np/backend/web/file/8752115260682de05f4bb6634fc7beaa4d13d94b8.pdf>

& चिह्न भएका

http://medep.org.np/index.php?page=pub_details&id=117

+ चिह्न भएका

http://www.pafnepal.org.np/uploads/document/file/FinalEngBroserPAF_20161019023524.pdf

यस पुस्तकका बारेमा

नेपालभरका आदिवासी जनजातिको विविधतालाई आत्मसात गर्दा उनीहरूको सशक्तीकरण गर्न एकीकृत पद्धतिको प्रवर्द्धन गर्ने र उनीहरूका विषयवस्तुहरूलाई कसरी राम्ररी संयोजन गर्ने तथा सहायता उपलब्ध गराउने भन्ने कुरा पनि उत्तिकै महत्वपूर्ण हुन्छन् । “एक आपसमा सहयोगको” गति तीव्र भएको अवस्थामा आदिवासी जनजाति महिलाको आर्थिक सशक्तीकरणलाई सहयोग गर्न सक्ने नीतिगत परिवर्तनलाई कार्यान्वयन गर्न सहज हुनेछ ।

“नेपालमा आदिवासी जनजाति महिलाको आर्थिक सशक्तीकरण” का सम्बन्धमा भएको यस अध्ययनले दिगो विकासका लक्ष्य हासिल गर्ने नेपालको प्रयत्नमा कोही पछि नपस्नु वा जानाजान बेवास्ता नगरिनु भन्ने सुनिश्चित गर्न विभिन्न सरोकारवालाहरूलाई सहयोग गर्दछ भन्ने कुरामा म विश्वस्त छु । स्थानीय संस्कृति र परम्परालाई कायम राख्दै आदिवासी जनजाति महिलाको आर्थिक विकासमा महिलाको भूमिका प्रवर्द्धन गर्न सकिने धेरै सकारात्मक उपायहरू अझै पनि छन् ।

यस प्रकाशन मार्फत आदिवासी जनजाति महिला र उनीहरूको आर्थिक समृद्धिको महत्वको स्पष्ट सङ्केत पाइने र नेपालमा तिन वटै तहका सरकार र अन्य सरोकारवालाहरूबाट थप ठोस कार्ययोजनाको थालनी हुने पनि म आशा गर्दछु ।

यो प्रयत्नलाई अग्रता दिएकोमा म राष्ट्रिय आदिवासी जनजाति महिला महासंघलाई बधाइ र यस अध्ययनलाई गरेको सहयोगका लागि आदिवासी जनजाति महिला कानुनी सचेतना समूह र राष्ट्रिय आदिवासी जनजाति महिला मञ्चलाई धन्यवाद दिन्छु ।

युएनडीपी नेपालका आदिवासी जनजातिको आर्थिक अधिकार पूरा गर्न र दिगो विकास लक्ष्य प्राप्तिका लागि लैङ्गिक सशक्तीकरण र समावेशीकरणमा सहयोगको लागि निरन्तरता दिन प्रतिवद्ध छ ।

रेनोड मेयर

युएनडीपीका आवासीय प्रतिनिधि का. मु.

अनुसन्धान टोली

डा. कृष्ण भट्टचन विशिष्ट समाजशास्त्री हुनुहुन्छ । उहाँ त्रिभुवन विश्वविद्यालय, कीर्तिपुरको समाज शास्त्र तथा मानव शास्त्र विभागका संस्थापकहरूमध्येका एक तथा पूर्व विभागीय अध्यक्ष हुनुहुन्छ । त्रिभुवन विश्वविद्यालयबाट अवकास पाएपछि उहाँ नेपालका आदिवासीहरूको मानव अधिकार सम्बन्धी वकिल समूह (लाहुर्निप) मा आदिवासी जनजाति विज्ञका रूपमा आवद्ध हुनुहुन्छ । साथै उहाँ त्रिभुवन विश्वविद्यालयको लैङ्गिक अध्ययन कार्यक्रममा अध्यापनरत पनि हुनुहुन्छ । उहाँ नेपालका अल्पसङ्ख्यक तथा आदिवासी जनजाति (सन् २००८) का लेखक र लैङ्गिकता र प्रजातन्त्र (सन् २००९) का सम्पादक हुनुहुन्छ ।

कमला थापा प्राकृतिक स्रोत व्यवस्थापन र जलवायु परिवर्तन विज्ञ हुनुहुन्छ ।

नन्द कन्दडवा आदिवासी जनजाति विज्ञ हुनुहुन्छ । साथै उहाँ एकसय एड नेपालको क्षेत्रीय स्रोत केन्द्रका पूर्व टोली प्रमुख हुनुहुन्छ ।

अधिवक्ता अमृता थेबे आदिवासी जनजाति महिला कानुनी सचेतना समूह (इनोल्याग) मा संलग्न कानून व्यवसायी हुनुहुन्छ ।

अधिवक्ता ऋतु थापा मगर आदिवासी जनजाति महिला कानुनी सचेतना समूह (इनोल्याग) मा संलग्न कानून व्यवसायी हुनुहुन्छ ।

